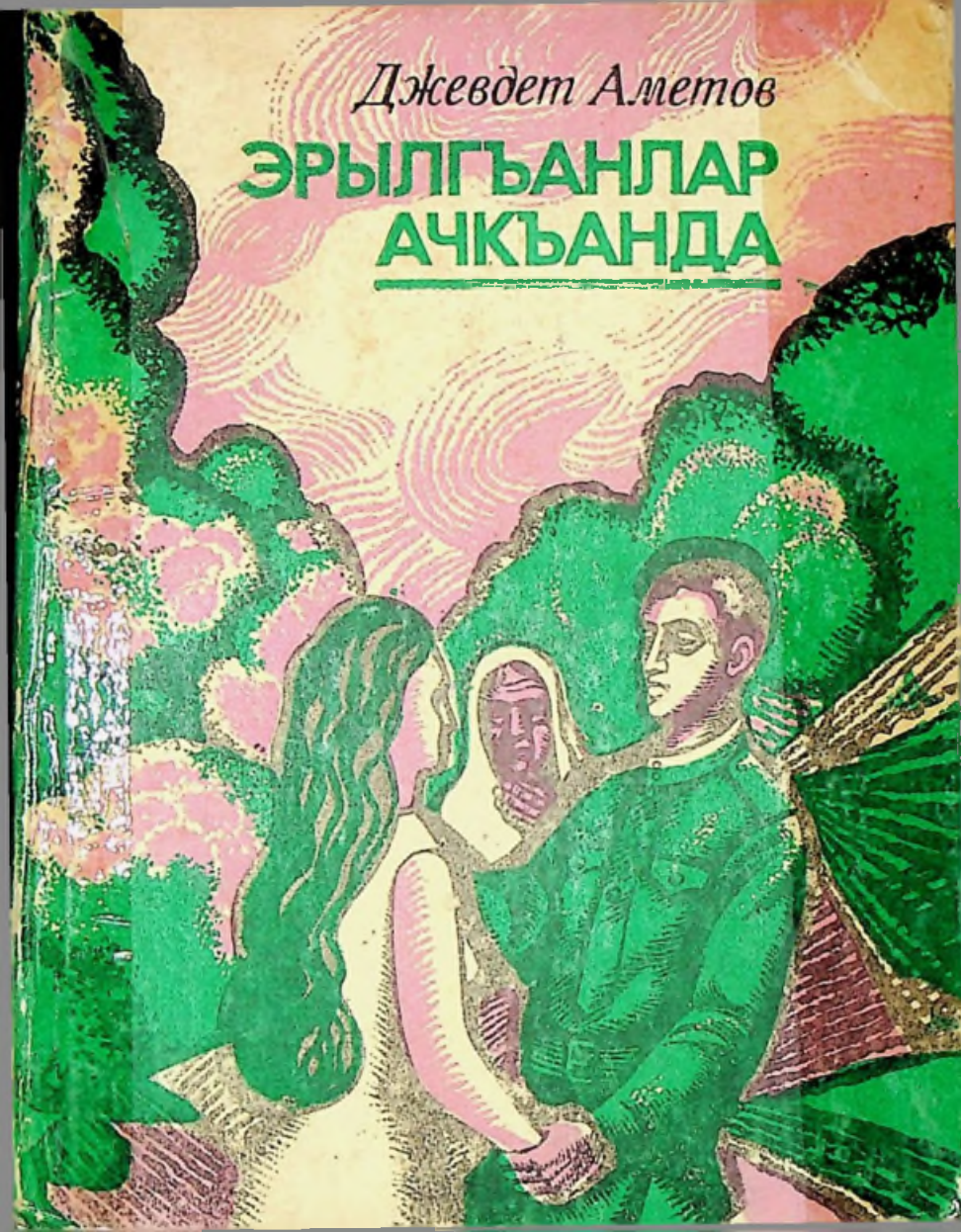

Джевдет Аметов

ЭРЫЛГЪАНЛАР АЧКЪАНДА

(5)

Джевдет Аметов

ЭРЫЛГЪАНЛАР АЧКЪАНДА

Икяелер

Ташкент
Гъафур Гъулам адына
Эдебият ве санъат нешрияты
1980

84 Крым-Тат
А 58

Китап акъкъында фикир язгъан Урне Эдемова

А $\frac{4702 \quad 057020-76}{M \quad 352(04)-80}$ 92—80

Джевдет Аметов 1917 сенеси Кърымнынъ Лимена коюнде догъды. Кой мектебининъ битирген сонъ Ялтадаки еди йыллыкъ татар мектебинде окъуп башлады. Онынъ эдебиятка олгъан авеслиги де о йыллары башланды. Еди йыллыкъ ве орта мектеплерин битирген сонъ Фрунзе адына Кърым педагогика институтынынъ татар тили ве эдебияты факультетине кирип окъуды. 1941 сенеси институтта devlet имтиханларыны береяткъанда Улу Ватан дженки башлады. Шу йлы институтны битиргенлер мектеплерге оджалыкъкъа дегиль де, джебэге кеттилер. Айланчыкълы дженк ёлары, контузия, госпиталлер ве ннает чокътан-чокъ бекленитген Гъалибе куню...

Ордудан къайткъан сонъ Джевдет Аметов Андижан шеэринде маариф системасында чалышты. Ана тилиминде газета чыкъа башлагъанынен озюнни макъалелери, очеркleri, шиир ве икяелеринен онынъ саифелеринде сыкъ корюнип башлады. Бир чокъ рус классиклерининъ идакады акъкъында макъалелер язды.

Джевдет Аметов он йыл девамында республика радиосы янындаки татар тилинде эшиттирювлер редакциясында редактор ве уйкен редактор ваифелеринде чалышты.

«Ленин байрагы» саифелеринде, «Догъмушлар», «Октябрь ёлу»-нен, «Къувветли къоллар» джыйынтыкъларында, Москвада «Советский писатель» нешриятинда чыкъкъан «Кунеш тамчысы» киби китапларда, «Гылдыз» альманахында онынъ икяелери ве терджимелери басылды.

1972 сенеси Ташкенттеки Гъафур Гъулам адына нешриятта яызджынынъ «Атеш башында» адлы ильк икяелер джыйынтыгы чыкъкъан эди. 1976 сенеси «Топлар сускъан сонъ» адлы экинджи икяелер китабы нешир олунды. Дженк къарсанбаларыны озь башында кечирген, мектеп омюрини теренден билъген Джевдет Аметовнынъ йырлары, шиирleri, икяелери де эсацен шу мевзуларгъа антити.

Эдебият алемине озюне хас язув усулынен, тазе ислер, янғы араштырувларынен козьге чарпкъан, озь сесине, тасвирleri ве ифаделерине малик олгъан шаир, я да яызджынынъ келип кириуи яхшы бир вакъиадыр. Джевдет Аметов эдебиятымызгъа эсацен Ватан дженкинден сонъ адым аткъан, озюне ант неси эсерleriнен окъуй-ыджыларнынъ диъкъбатыны джелъп эткен яызджылармыздан биридир. Озбекстан укюмети, СССР Яызджылар Союзынынъ азасы Джевдет Рамазанович Аметовнынъ эдебият саасындаки хызметleriнинъ мунасип такъдирлеп, 60 яшына келюи мунасебетинен онгъа «Озбекстан ССРде нам къазангъан мединет хадими» деген фахрий унван берди.

«Эрылгъаплар ачкъанда» адлы икяелер китабы да яызджынынъ 60 йыллыгы мунасебетинен дердж этильмекте. Китапкъа авторнынъ янғы икяелеринен бир сырада, къайтадан ишленитген энъ яхшы икяелеринден базылары кирсетилди.

Атеш башында

Арбий хызметимни битирип къайткъан сонъ, иш арап шеърдеки буюк машинапыджылыгъы заводына бардым. Кадрлар болюгинде мен насыл зенаат саибн олгъанымнен меракъландылар.

— Зенаатым ёкъ, амма огренмек истегим бар,— дедим сёзүн яры шакъагъа чевирип. Кадрлар болюгининъ башы погонлары алынгъан ве пек де ипрангъан гимнастеркама козь этти де:

— Сизден эки кере яш чиленгирнинъ янына сизни шегирт этип ёлласакъ ичде келишмей, сиз ашыкъманъ, отуруп турынъ, бир шейлер ойлап тапармыз,— деди де телефонны алып экинджи цехининъ ОТК устасыны чагъырды. Чокъкъа бармай «мумкюнми», деп ичериге орта бойлу, кенъ омузлы, бети окъумыш адамларны анъдыргъан бириси кирди.

— Семён Яковлевич, мына бу йнгит даа якъында Ордудан хызметини битирип кельген, озю де бизим заводда чалышмакъ истей экен, лякин элинде бир тюрлю зенааты ёкъ.

— Демек сиз кимсеге кечмеген ишчини манъа ляйыкъ кореспиз,— деди о шакъанен кулюмсиреп, сонъ айланып манъа элини берди, таныш олдыкъ.— Зарар ёкъ,— деди о,— кимсе анасындан догъгъанда зенаат билип догъмай, истек олса, истеген зенаатынъны огренирсинъ. Бизим экинджи цехке тайин этингиз, эки айда мен ондан яхшы ОТК устасы япарым,— деп чыккып кетти.

Шай этип мен шеэримиздеки буюк заводда ОТК хадими оларакъ чалыша башладым. Бизим цехте чокъусы яшлар. Олар яшайышнынъ севген, бол гонъюлли, ачыкъ юрекли, иштен де къоркъмагъан йигитлер. Эписи акъшам яшлар мектебинде окъуйлар.

Меним вазифем — сменада япылгъан деталлерни тешкерип алмакъ, брак тапсам акт язмакъ. Шу себептен, арада-сырада, шаматалы давалар да олып кече, лякин иш арасы олгъан дава ишчилернен мунасебетиме ич де кедер этмей. Аксине, мен тезья башына барсам, олар меннен джан-гонъюльден лаф этелер, къуванч ве кедерлеринен болюшелер.

Бир кунъ гедже сменасына къалдым. Саат эки къарарларында электрик къувети кесилди. Кузь айлары эди. Ава ель. Заводдан он километр къадар узакъта, сьдсен бир столба йыкъылгъан. Бу хаберни эшиткенимизнен, заводдан бир машина адам авария бригадасына ярдымгъа кетти.

Цехте ишсиз къалгъанлар, учер-бешер топланып, сигар иче, шакъалашалар. Мен де Эюпнинъ яшына бардым.

Эюпнинъ бизим заводкъа кельгенине даа бир йыл биле ёкъ, лякин корюмли ишчилерден бири олды. О коммунистче чалышув адыны алмакъ ичюн курешкен тезьяджылар сырасында тура. Лякин, не ичюндир, халкъкъа чокъ къошулмай, япъгъызлыкъны севе. Биз онынъ шахсий аятыны бильмеймиз. Мен бир къач керелер онынънен бир акъта лаф этмек истесем де, нетидже бермедн.

Бу адамнынъ яшы энди къырккъа еткен, сачлары агъаргъан, бети бурюшкен. Онынъ юзюни яшарткъаа ялынъыз ири кок козьлерн эди: адджы сувукътан яшлангъан киби, олар даима йылтырап тура. Бу корюниш онынъ омюр ёлу къолай олмагъаныны анълата.

Мен Эюпке авагъа чыккып юрмемизни теклиф эттим. Чыккытыкъ. Азбарда буюк дивар астында атеш якъкъан-

лар. Къара тютюн арасыпдан сарыджа алев де юкъары-
гъа созула, де сѣнген киби эне... Ель эскенде алев ельпи-
реген байракъны анъдыра.

Атеш этрафында бизим яшлар. Олар тосат-тосат атеш-
ке тахта парчалары, къатранлы чуллар ташлайлар, атеш-
ни сѣндюрмейлер.

Биз баргъанда, Нафс, кене бир шейлер айтып, эт-
рафдакилерни кульдюре эди. Бу яш былтыр совхоздан
кельди. Олар совхозда анасы ве огей бабасы Йыбрыш
акъайнен отура эдилер. Нафс Йыбрыш акъайнен ич де
анълашмай эди. Осип еткен сонъ, ахры-сонъу, анасынен
шеэрге кочию кельдилер.

Яшлар бизни коръгенлеринен:

— Буюрынъыз!— деп сыкълаштылар ве атеш башы-
дан бизге де ер бердилер.

Нафс янашасындаки Эбазерге айланып:

— Къана, айтчы, тоюнъа не вакъыт бараджакъмыз
я?— деп алды.

— Насыл той о? Къызнен бир кере киногъа барсанъ,
энди оны да той деп чыкъарасынъыз.

— Я той олмакъ ичию къач кере киногъа бармакъ ке-
рек экен?— деди Нафс.— Сиз Шемсичикнен тюнсун
акъшам кинодан къайткъанда, мен сизинъ янынъыздан
кетип кеттим. Бири-биринъизге ойле япышкъансыз ки,
коръмелисинъ. Дерсинъ, бу дюньяда сизден башкъа адам
ѳкъ. Нефес алышынъыздан анъладым. Меселе теренге
чаткъан, гъалиба.

— Сен де яхшы патлатасынъ,— деп яшлардан бири
сѣзге къошулды.— Гедженинъ бир маалинде оларнынъ
нефес алгъаныны сен насыл эслединъ?

Атеш башындакилери кулюштилер.

— Ёкъ, акъайлар, догърусыны айткъанда, мен Шем-
сиенен адам-акъыллы даа бир кере биле лаф эталма-
дым,— деди Эбазер.— Кинодан сонъ, эвлерине барып ет-
кенде, азбар къапу янында, теналыкъта лаф этерим, деп
тюшюнген эдим. Лафкъа башлайым дегенде, эвден бир

оксюрик иштинльди. «Вай, къартанам турды, шимди бизни корер», деп эвлерине кирип кетти.

— Я сен Шемсеге айтса, акъшам башындан къартийге юкълатыджы илядж ичирсин,— деди яшлардан бири.

Кене кулюштилер. Бундан сонъ, лакъырды ятышты. Сакинликни ель давушы ве атештен чыкъкъан шытырдылар боза. Кок юзюндеки чуллы булутлар арасындан, кяде бирде, ай корюле. Бирден бакъкъанда, санки булутлар дегилъ де, ай юргендай олып корюле. Тереклерде къуруп къаттылашкъан япракъларнынъ тенеке давушы инсанда гъамлы ойлар уята.

Индемей отургъан Билял, сигаретини сонъки кередевамлы чекип, атешке ташлады да, Эюпнен манъа бакъып:

— Биз бири-биримизни огренип къалдыкъ, чюнки даима берабермиз. Сиз бизден чокъ яшадынъыз, чокъ да корьдинъиз. Биз сизни динълемек истеймиз,— деди.

Мен огюне давранып, Эюпке:

— Яшларнынъ истегини ред этменъ. Мени олар энди озъ тезьяларыдай огрендилер, сизни исе, аз билелер, чюнки оларгъа къошулмайсыз, янъгъызлыкъны севесиз,— дедим.

Эюп кулюмсиреп, манъа айланды:

— Сиз арабанъызны четке чекменъ, яшлар бизим экинмизге мураджаат этелер,— деди.— Меним индемей юргениме бакъманъ, бир лафкъа тутунсам уджу-буджагъы олмаз, озюнъиз де пешман этерсинъиз.

— Тамам яхшы! Девамлы лакъырдыгъа бойле уйгъун вакъыт бир даа таппамыз,— Билял Эюпке сигарет узатты.

— Сагъ ол, Билял. Мен махорка ичмесем дадыны таппайым,— деди Эюп ве махорка кисесини чыкъарып, къалын бир сигар бурды да, сёзге башлады.

— Мен сизге башымдан келип кечкенлерни айтмакъ истейим,— деди Эюп.— Бу сой аллар чокъ адамларнынъ

такъдирини чезди. Оларны бильмек сизге де зарар этмез, деп тюшюнем.

Эюп козьлерини атешке тикип къалды. «Икяемни неден башлайым экен», дер киби, бир ан тынып турды. Мен Эюпнинъ бизнен субетлешеджегинс къуванып, сабырсызлыкънен онъа бакътым.

— Дженк башлагъанда мен койде оджалыкъ эте эдим,— деп кочти Эюп.— Раметли амамнен бир эвде отура эдик. Бабам эрте ольди. Мектеп мудирни Якъуб акъай, къарт оджалардан эди. О манъа озь огълу киби бакъа, оджалыкъ ишининъ бутюн инджеликлеринен таныш эте, ич бир вакъыт ярдымсыз къалдырмай эди.

Бир йыл чалышкъан сонъ, эвлендим. Нишанлым Инает почтада телефонистка олып чалыша эди. Тоюмыз пек шенъ кечти. Оджаларымыз, талелелеримизнинъ, ана-бабалары пек чокъ бахшыш кетирдилер. Манъа тап о къадар сайгъы-уръмет олур деп беклемей эдим. Биз Инаетнен озюмизини о вакъыт дюньяда энъ бахытлы инсанлар деп зан эттик. Эм керчектен де, шай эди. Лякин бахтымыз, кобелек омюрни киби, пек къыска олды.

— Эюп агъа, сиз не ичюн, раметли амам, деп айтасыз я? Суваде битай сизинъ ананъыз дегильми?— деп сорады Нафе.

— Ёкъ,— деди Эюп.— О меним экинджи амам. Лякин биз бир-биримизни пасыл тапкъанымызны сонъ айтырым. Сабыр этинъиз...

Апансыздан дженк бораны къопты. О йылы, бутюп совет халкъы Советлер Ватаныны къутургъан душмандаи къорчаламакъ ичюн, аякъка турды. Мен район арбий комиссариатына барып арбий хызметке алмаларыны риджа эттим. Анда, манъа эки кунъде азырланып кельмесини тевсие эттилер. Мен шай да яптым. О кунъ меним акъылымдан ольгендже чыкъмаз. Мен башта, апайымнен сагълыкълаштым. Инает озюни эльге алмагъа тырыша, лякин козь яшларыны тутамай. Заваллы, озю де агъыр аякълы эди. Сонъ, амамнен сагълыкълашмакъ сырасы

кельди. Мен не япадагъымны, не айтадгагъымны билмей, шашмалап къалдым. Анам сонъки дакъкъагъадже озюни тутты, агъламады. Мен де озюмни ашыкъмагъандай косътерем.

Лякин айрылыкъ дакъкъалары келип еткеннин сез дирмек, энди зор олды. Инает, мен догърудан-догъру, анамнынъ бетине бакътым. Онынъ дудакълары тепренди. Къолларыны бойнума сарып, омузум устюне башыны къойды да, яваштан агълап йнберди.

Анам сонъки ссфер сагълыкълашкъанымызны билъсс керек. Аналар юреги эр шейни дую. Меним де юрегим парчаланна. Дерсинъ, богъазыма бир шей тыкъылды. Нефесим тыкъалды. Артыкъ даянамадым, бар кучюмнен тишлеримни сыкъып, бир шей айталмай, къолларымны анамнынъ къоллары устюне къойдым. Онынъ агъаргъан сачлары, бетине саркъып тюшти, озю де маъна уфакълашкъан пек зайыф, блчаре олып корюльди.

Анам, дерсинъ бутюн кучюни, севгисини, мушкюль япынгъыны енъип, мени озюне сыкъты, бетимден-козиюмден опыти. Сонъ, меджалсызланды, къоллары омузларымдан тайып тюшти. Мен де озюме келип, энди гудюрдеп тургъан машиналарнынъ бирине чапып миндим. Сонъ аркъама бакъсам не корейим, анам башта тизлери устюне букюлип, сонъ ерге йыкъылып, агълай. Этрафына топлангъан апайлар да, балалар да онъа бакъып агълайлар.

Сонъундан узакъларда, къар устюнде сюйрельгенде, атакагъа азырлангъанда, госпитальде юксек араретнен сандыракълап, яраларымдан бинтлерни къопаргъанда, козиюм огюнде анамнынъ ерге йыкъылып, къолларыны маъна узаткъаны келип тура эди...

Эюнинъ икяеси эпимизнинъ дикъкъатымызны джелъп этти. Биз, эр шейни унутып, «сонъу не олур экен», деп Эютен козьлеримизни алмаймыз. Бу хатырлавлар онынъ озюни де эеджанландырса да, ашыкъмай, яваштап, токътап-токътап айта.

— Фашистлерининъ якъкан джанаварлыкъларыны

эшиткенде къанымыз къайнай, иштикъам алмакъ истегимиз арта эди. Мен о вакъыт эвден сыкъ-сыкъ мектюп алам, озюм де язып тура эдим. «Сагъ-селяметим. Шимди биз аркъагъа чекилемиз амма, тезден душман бизим дарбемизнинъ кучюни сезер», деп язам. О вакъыт даа не язаджакъсынъ? Чокъкъа бармай, янъы бир мектюп кельди — къызымыз олгъан. Апайым, «тыпкъы санъа ошай», деп яза.

Мен къуванчымынъ аркъадашларыма айттым. Фронтта олгъан мектюплеримизин бирликте окъуй эдик. Аркъадашларым озьлерининъ юз граммалык пайларындан меним мшребеме азар-азар тектюлер ве къызымнынъ сагълыгъына котердик. Мен о вакъыт озюмни пек бахтлы сандым.

О мушкюль куньлерде душман таптагъан эр бир кой ве шсэрнинъ япыгъы, солдатларны иштикъамгъа чагъырта эди.

1941 сенесининъ сентябринде бизим участкада пек дешетли чарпышма олды. О вакъыт мен миномёт расчётыннынъ командирин эдим. Бизим миналар душманнынъ юргине ятмаса керек ки, бизни топ атешине туттылар. Бирден якъыджы бир ель, мени, топ киби, тёпеге котерип атты. Астымда, пек теренден бир атеш яна. Мен де шу атешке авдарылам, лякин мен якъынлашкъан сайын, атеш де менден узакълаша. Сонъ-сонъуна бир къырмазы покътадай олып, сёноп кетти. Эр шейни къаранлыкъ ве тынчлыкъ басты. Мен озь-озюме бир даа госпитальде кельдим. Ич бир еримде чибни тишлеген къадар биле яра ёкъ. Къулагъыма бир шейлер багырып айтсалар да, козюм коре, лякин къулакъларым ишитмей, сесим чыкъмай.

Биринджи вакъытларда не ерде олгъанымны, геджеми-куньдюзми, биллип оламадым. Козюмни юмсам, бир джанавар келип богъазыма япыша, багъыраджакъ олсам — сесим чыкъмай. Кене учурымдан атешке йыкълан, чапаланып уянгъанда — бутюн вуджудым сувукъ, япышкъакъ тер ичинде къала. Шай да олса, экимлернинъ

ярдымынса, яваш-яваш озюме кельдим. Янъы лактырды этмеге огренген балалар киб, эджелеп-эджелеп лаф этип башладым, къулакъларым да ачылды.

Бир кунь саба экимимиз Софья Ивановна, къолуны омузума къойып;

— Аферин, йигит,— деди.— Биз сени бойле кучлю контузиядан сонъ, аякъкъа турсата биледжегимизге шу-беленген эдик. Энди къоркъма, епъшкедже текмиль. тюзелирсинъ.

Янашамдаки хасталардан бири:

— Айтасыз амма, Софья Ивановна, епъшкедже де даа вакъыт чокъ,— деп диваргъа айланды ве башыны ястыкъ астына комди. Эм керчектен де епъшкес о вакъыт даа узакъ эди.

Ниает, сагълыгъым ерине кельди. Ялынъыз, кяде бир-де, башым биревлер тарафындан бурулгъандай, сол тарафыма айланып кете, сонъ кене ерине келе. Экимлеримиз, о да кечер, дедилер.

Госпитальде яткъанда эвден бир мектюп даа алгъан эдим, лякин мен къаршылыгъыны язгъандже, о ерлерни душман запт этти.

Эюп чокътан сѣнген сигарыны атешке ташлап, теренден кокус кечирди. Козьлерини бир нокътагъа тикип къалды. О агъыр тюшюнджелер тесиринде эди.

— Эльбетте, достлар,— деди о,— дженк мейданында инсан ялынъыз олмай, акъыкый аркъадашлыкъ о ерде ола, лякин эвде, сепи данма хатырлап тургъан апленъ, догъмушларынъ олгъаныны хатырласанъ, фронт мешакъатларына чыдамакъ бираз енгиль ола. Кимерде, озь башынъа къалгъанда, оларнен акъыл таныша, уютинъни пекитесинъ. Кимсесиз къалсанъ пек кучь ола...

Кушьлерден биринде рота командиримиз ве замполитимиз мени сорап, госпитальге кельдилер. Селям-сабадан сонъ, меним къолумны сыкъып:

— Косьтерген джесюрлигинъиз ичюн, сиз «За отвагу»

медалинен мукафатландынъыз. Сизни тебриклемеге кель-
днк,— дедилер.

Мен къуванчымыдан не айтмакъны тапалмай:

— Янгъышыкъ олмадымы, фамилиямны адашма-
дынъызмы?— деп сорадым. Запполитимиз куле-куле:

— Ёкъ, Эюп, мен немселерден сорадым, сенинъ ми-
наларынъ олар сакълангъан офицер блиндажыны тюбюни-
устюне чевирген. Буны оларынынъ озьлери тасдыкъ этер-
лер,— дедилер.

Юрип олгъан хасталарны топлап митинг откезилъди.
О вакъыт госпиталлерде бойле митинглер чокъ ола эди.
Менни къуванчымы ичимде сыгъмай, не ичюндир бильмем,
анамны, тувгъанларымны, койдешлеримни корип: «Мы-
на, мен де Ватан ичюн агъыр кунълерде сакъланып юр-
медим, умум халкъ дженкинде мен де къан тётюм», деп
айтаджагъым келе. Инсаннынъ юрегинде къуванч къоз-
гъалса, биревлерден корюшип, къуванчынны пайлаш-
макъ истейсинъ...

Чалттан мен кене фронткъа кеттим.

Энди къыш, сувукъ. Сувукъкъа алышмагъан фриц-
лерининъ аллары мушкюль. Олар тапкъан-тападжакъ чул-
чубурларыны устылерине кие, боюнларына байлай, аякъ-
ларына саралар.

Бир кунъ бизим разведчиклер бир фрицни сюйреп ке-
тирдилер. О къулакъларыны лифчикнен байлагъан. Сол-
датларымыз онынъ этрафына топланып, кулькюден къа-
тып-къатып къалдылар, о да шашкъанындан ырджая.

Мен эсир тюшкен немсе солдатыны биринджи кере
корьгенде, бу эриф менн ольдюрмек ичюн тырышкъан
адамдыр, деп онъа къаршы нефрет этмедим. Ялынъыз
тааджипписен онъа бакъып, козьлеринде адеттен тыш бир
шейлер корьмеге тырыштым. Мен о вакъытлары, янгъан
ашлыкъларны, йыктылгъан вокзаллары, виран олгъан
шеэр ве койлерни, ольдюрильген сабийлернинъ жесет-
лерини корьгенде, бойле алчакълыкъны инсан япалмаз,
деп фашист джанаварларынынъ ким экенлерини даа анъ-

лап оламай эдим. Лякин, кет-кете, мешим ве маңга ошагъанларнынъ анъы айдынланды, инсан инсандан не къадар farkъы ола бильгеннинъ анъладыкъ.

...Старая Русса шеэринден 70—80 км авлакъта дагъ ичиндемиз. Уджсыз-буджакъсыз джебэнинъ бир къач ерлеринде энди душманынынъ тишлерини сындыргъанлар. Бизим топларынынъ атешин башласа, фашистлер топракъ къобаларына къачып гизленелер.

Мудафаада отургъанымызнынъ дёртюнджи куню бизим батальонга уджюмге азырланмакъ эмприн кельди. Башта душман позициясыны топ атешине туттыкъ, сонъ атакага кеттик. Буюк кучлюклернен олса да душман окопларынынъ ог чизгисине етип, оларны къолга кечирдик. Сабасына бизге сила ве адам ярдымы келеджек эди. Лякин немселер кучюмиз аз къалгъанындан файдаланып, мудафааамызны эки ерден ярды ве бизни сарып алдылар. «Сарымда къалдыкъ», деген хабер йылдырым тезлигинен даркъалды. О вакыт «сарым» сёзю пек къоркъунчлы бир сёз эди. Душман бизлерни дёрт бир тарафтан ура башлады. Яхшы ки, дагъ ичиндемиз, къорчаланмакъ бир аз енгиль эди.

Экинджи куню акъшамында, сагъ ве яралылар бир ерге топландыкъ ве уфакъ-уфакъ группаларга болюнип, сарымдан чыкъмакъ къарарына кельдик. Душманынынъ алкъасы пльмекдай, кеттикче тарлаша эди. Ачлыкъ, сувукъ, юкъусызлыкъ ве немселернен данмий олып тургъан чарпышмалар бизлерни кеттикче меджалсызландырды. Кене къулакъларым агъыра башлады. Ки-мерде бир тарафым джансызлангъан киби ола, юргенде бир джорукъ, бир аз отургъан сонъ, турсам, эки адымда бир, йыкъылам.

Энъ ишанчлы аркъадашлардан биз — беш адам бир группа олып, душман алкъасындан чыкъмакъ ичюи ынтылыш япмага азырландыкъ. Саба якъын, биз буюк сакътлыкънен илери догъру адымлаймыз. Бизге мытлакъа демпр ёлдан кечмек керек эди. Демпрёлны иссе мах-

сус патруллер кьорчалайлар. Олар, токътатамай этрафны ярыкълатыджы кьуршунлар атып, рельслер бою юрелер. Группамызны ёлбашчысы, уйкен сержант Остапенко ёлгъа якъынлашып бизни де чагъырды. Лякин бизлер ёлны кечип оламадыкъ. Патруллерден бири бизлерни эслесе керек, атеш ачты. Кене аркъагъа чскильмек керек олды. Пешимизден копек авулдылары, автомат атышлары ишитилди. Чокъкъа бармай, Остапенко пек агъыр яраланды. О бизге оны ташлап, озюмизни кьурттармамызны эмр этсе де, биз оны ташламадыкъ, тез-тез терек пытакъларындан отургъыч япып, невбстлешип, котерип кеттик.

Танъ аткъан маальде, бир сазлыккъа чыкътыкъ. Автоматларымызнынъ дисклеринде сонъки патроналарымыз къалгъан эди. Биз мында еткенде Остапенконынъ инъильтиси де токъталды, о энди кечинген эди. Янымызда бирден эки граната патлады. Шу ан аркъадашымынынъ автоматы сусты. Меним козюме маъга тараф кельген бир къаралты илшити, мен онынъ бойнузлы каскасыны козьлеп аттым. О бирден, тизлерни устюне тюшип, тюбюнден кесилген терек киби, ерге серилди. Бу меним сонъки кьуршуным эди...

Шу ан къабургъама юз пудлыкъ бир токъмакъ ургъан киби олды, огюмдеки къарлы орман кокке котерилип кетти. Аркъадашларым, къолларымы омузларына асып, сюйреп кеткенде, эсим кельди. Сагъ тарафымдан къан чекменимининъ устюне чыкъкъан. Шай олса да, мени аркъадашлар быракъмагъанлар.

Эюп кене сусты. Кечирген дешетли кунълерин хатырлав оны эсджанландырса керек. О сыкъ-сыкъ нефес ала, дерсинъ, талдырыджы бир иштен ёрулгъан киби. Шу дакъкъаларда Эюп бизим онынънен берабер олгъанымызны да унутса керек, санки озь башына лаф эте. Бизлер де индемей отурамыз. О къалтырагъан пармакъларынен бир сигар даа япып, бир къач кере кокиос тол-

дурып чеккен сонъ, бираз озюне кельди ве лакъырдысыны девам этти:

— О къара куньлер ич кимсенинъ башына кельмесин, хатырласам биле, этим-теним чымырдай.

Атешимиз энди бир оба къор олып къалды. Нафериинден турып:

— Эюп агъа, сиз беш дакъкъа «тенефюс» япынъ, биз якъарлыкъ меселесини бакъайыкъ,— деп яшларны турсатты. Чокъкъа бармай атешимиз кене де алевленип, этрафны айдынлатты.

— Мен сизге, башласам сонъу чыкъмаз деп эвельден айтмадыммы? Къабаат озюнъизде. Энди сабагъа къадар даянмакъ керек. Айткъанлары догъру экен, ичинъдеки дердинъни биревлерге сёйлесенъ, озюнъде буюк енгиллик дуясынъ.

— Сизни, шу эсир тюшкен еринъизден догъру Германиягъа алып кеттилерми?

— Екъ. Башта Старая Русса шеэрине айдап кельдилер. Лякин анда баргъандже ярымымыз биле къалмады.

Бизим къушакъларымызны, къулакълы къалпакъларымызны тутуп алдылар, лагерьге етип баргъандже аякъларымыз бузлап, агъачдай къатып къалды. О ерде бинълернен эсир бар эди. Аш-сув ёкъ. Сувукъ. Шу джеэннемге тюшкен адамда, пльк эвеля, о ерден къачмакъ фикри догъа. Лякин оларнынъ къолундан къуртулмакъ пек кучъ.

Куньлерден бир кунъ, бизлерин ёлгъа къар куремеге алып кеттилер. Беш адамны бир фриц ве бир де копек, къорчалай. Биз ишлеп тургъанда, юксектен бир самолёт учуп кетти. Базылары оны бизим самолётымыз, базылары исе немсенинъки, деп фысылдашалар, мен:

— Сабыр этинъ, якъында олар алчакътан учар, о вакъыт йылдызыны да корермиз,— деп ташладым.

Акъшам иштен къайткъанда, эпимиз чалы-чырпы топлап келе де, землянкада атеш якъамыз, къутуларымызда къар притип ичемиз.

Шу купю, мен ёлдан бир кѡач бузлу кѡартоп тапкъан эдим. Оларны кѡайнатып отургъанда, землянкагъа бизни ишке алып кетмек конвойлардан бири кирип, эпимизни козьден кечирди. Сонъ, быланчыкъ козьлерини манъа тикип:

— Ком!— деди.

О мени огюне алып, офицерини алдына алып кетти.

Офицер бир шейлер язып тура эди. Терджимеджини де чагъырдылар. Офицер башыны котермеден, манъа:

— Сонъ, сизни йылдызлы самолётлар кѡачан келип сени кѡутараджакълар?— деп сорады.

Мен буз-бузладым. Бойле сѡзлерден сонъ, немседен имдат беклемек, кучъ меселе.

— Сизни анъламайым, насыл самолёт?— дедим мен.

О, башыны котерип, шише джамыны анъдыргъан козьлеринен манъа бакъты. Конвойгъа бир шейлер эмир этти. О, меним кѡолума бир курек туттырып, кѡапуну ачты ве аркъамдан тепти. Землянка артына чыкъкъанда, кѡулагъыма тюфек тапанджасынынъ шатырдысы ишитилди. Шу ан энъсмени бир ине санчкъандай олды. Юрегим буюк кучънен урып башлады. Олюм кѡоркъусу бутюн тежимни титретти. Бойле, апансыздан оледжегиме языкъсынам. Бираз даа, бир дакъкъа даа яшасам да, деген истек, эр шейни енъе.

— Юр!— деп конвой кене аркъамдан тюртти.

Бираз даа кеткен сонъ, токътатты, чукъур кѡазмакъны эмир этти.

Мен кѡазып тургъанда офицер де кельди. О тосат-тосат меним бетиме бакъа, кѡоркъу дешетини коръмек истей. Лякин мен энди озюмни эльге алдым. «Эписи бир оледжегим, шу джанаварларны севиндирмейим», деп тишлеримни сыкып, бар кучюмнен кѡазам. Сонъ мени чукъургъа яткъыздылар. Автоматнынъ сувукъ демирини бойнума бастылар.

— Ат, копек огълу-копек, чекиштirme!— деп багъы-

рам. О менни джанымны кыйнап чыквармакъ истей...

Шу арада офицерни бир солдат келип чагъырды. О конвойгъа бир шейлер эмнр этти де, къушагъыны, плиткасыны тюзетип, чапып кетти. Бесс-бедли буюк начальниклери кельген. Конвой мени кесе землянкамызгъа кетирин, итеп ташлады. Мен зорнен озь еримни таптым. Такъат-меджал къалмады. Ятам, лякин башымда бир тюрлю фикир ёкъ. Ялынъыз юрегимни якъуджы бир аджджы раатсызлай, санки анда сиджакъ къуршун парчасы кирип къалгъан.

Саба къараилыгъында, кесе ишке айдадылар. Ярыкълангъан сонъ, янымда ишлеген аркъадашым:

— Вай злифлеринъ бем-безд олгъан,— деди.

Эси тааджиппен манъа бакътылар. Акъыкъатен, шу акъшамы башым чаларгъан.

Сийрек, лякин ири ягъмур тамчылары тюшип башлады, слъ тылды.

Атеш этрафында отургъанлар, табнаттаки бу тюрлюнюн эслемей къалдылар. Эюпини башыдан отькен фелякетлер, оларгъа да эр шейни унуттырды. Баягъы девам эткен сукюнеттен сонъ, Эбазер:

— Бундан сонъ бир даа офицернен корюшмединъ-изми?— деп сорады.

— Ёкъ. Экинджи куню иштен къайткъан сонъ, секиз адамны, бу джумледен мени де, этапкъа ёлладылар. Бу этапнен биз, батакълыкъ ичиндеки бир лагерьге келип тюштик. Ондан да шахтагъа, сонъ демирёлда чалыштырттылар. Германияны къайсы бир кошесине барсакъ, тикенли теллер артында чекишкен эсирлери коре эдик. Фашист чызмасы баскъан бутюн мемлекетлерден мындаки «олюм фабрикаларына» адам толу эшелонлар келип тура эди. Домналаргъа ошагъан пещлерини тѣпесинден гедже-куньдюз алев фышкыра.

Бизим лагерьмиз Лимбург шеэринде эди. О вакъыт энди Гитлернинъ къабыргъалары сындырыла башлагъ-

аи эди. Шаркѳтан оны бизим орду тѳнелен-айдап келіс. Гъарптан исе союзниклер уралар. Атеш алкъасы ичинде къалгъан джанавар, къайда окъталаджагъыны билмей, ачувыны слясыз эсирлерден ве Германиягъа зорнен айдалгъан адамлардан чыкъара эди.

Немселер де тюрленип башладылар. Лякин олар къой терисн япынгъан борюни анъдыра эдилер. Буюк енѳшлернинъ хаберн, чешит ѳлларнен, кунъ сайын, бизге келип ете. Ойле севинчли хаберлерни ишиткенде, эсирлернинъ къашлары арасында вакъытсыз пейда олгъан тююмлер тегизлене ве козьлерн буюк къуванчен нурлана эди.

Немселернинъ шашмалагъанлары корюнип тура. Кимерде, ишлеп тургъанда, чапып-чапкъалап эсирлерни лагерьге айдап кетирелер, апельге (лагерь мейданына) чыкъарып, саатлернен тешкере ве саялар; баракларгъа кирип, эсирлерни чул-чубурларыны тинте, обалап къоялар. Бойле вакъытларда, полицайлар лагерь начальнигини озьлерини косьтермек ичюн, нафиле ерде, эсирлерни ура, оларнынъ устьлерине багъырыкълай. Лагерьде гизли-узун къулакълар — гестапо агентлерн де бар. Лякин олардан кимни де танып алсакъ, шу геджесн «апанчыздан» оле эдилер.

Къыш кунълерининъ биринде, бизни сабадан акъшамгъадже апельде туттылар. Себебими? Лякъ ѳл яшында, тикелли тель астында, гизли ѳл къазылгъан. Пек чокъ эсирлерни штабкъа чагъырып, пиязлап, котеклеп бакъсалар да, ким къазгъаныны тапмадылар. Қъазылгъан ерге де, энъ якъыны бизим барак эди. Шунынъ ичюн, бизим баракны этапкъа айдадылар. Этап дегенде, бизим мийнмиз бузлай эди. Олар эсирлерни вагонгъа рыкъма-рыкъ толдура, къапу -пенджерслерни мыхлай, эсирлернинъ аякъларындан налынларыны чыкъарып ала эдилер. Поездиниъ артына исе демир тырнавуч такъалар. Эгер де, бир де бири вагон тахтасыны тешип тюшеджек олса, тырнавуч оны чильме-чиль этип

ташлай. Суткаларнен къапуны ачмайлар. Эспрлер табий аджетлерини анда битирелер. Ава бозула, нефес алмакъ пек зор ола. Қъапу ачылгъан сайын, олюлерини дже-седлерини чыкъарып ташлайлар.

Этапымыз чокъкъа барды. Бизлерни Австриягъа, лагерьге алып кельдилер. Бу штрафчылар лагери эди. Мында ачлыкъ, агъыр иш ве конвойларнынъ къылыну-вына ишан чокъ даянып оламай. Ольмесе де, зайыфла-ша, ишке ярамай. Сонъ оларни Бухенвальд, Освенцим, Ревенбрюк, Майданек кибн лагерьлерге йиберсе ве анда махсус ясалгъан печьлерде якъа эдилер.

Бизни бу лагерьге 1945 сенесини бааринде кетир-дилер. Сабалары, узакътан, кок гудюрдисидай давуш-лар эшитиле. Бу бизним ордунуи интикъам атешини давушы эди. Немселер о давушны эшиткенден, чырай-лары агъара, мышыкъ корьген сычаидай чапкъалай, Гитлерни сёге эдилер. О вакъыт бизге чокъ къулакъ ас-май, озъ джанларыны къуртармагъа тырыша эдилер. Сонъ куньлерде бизни ишке чыкъармагъа да къоркъ-тылар. Инает, бир кунъ акъшам, бизни бир къач колон-нагъа болуп, кучьлю конвойнен лагерьден алып чыкъ-тылар. Тенимизде тек бир теримизнен кемиклеримиз къалгъан. Шай да олса, конвойлар къутура, меджалсыз адамларны тюфек къундагъынен уралар. Немселер биз-ни, эвельден азырлангъан ерлерине кетирип, атып таш-ламакъ фикринде эдилер, лякин бизним разведка олар-нынъ планларыны бозды. Учюнджи геджеси аркъамыз-дан пулемёт давушлары эшитилди. Чокъкъа бармай, бизлерни сарып алдылар. Совет команданлыгъынынъ эм-ринен ёлангъан разведка, бизлерни джеллятлардан къуртарды. Бу энди азатлыкъ эди. Мешакъатлы ве иш-сафсыз эспрлик битти.

О аджайип баарь купю менни акълымдан ольгендже чыкъмаз. Эспрликтен тек биз дегиль, бутюн Авропа мем-лекетлеринден зорнен Германиягъа кетирильген яшлар, къадынлар, балалар да къуртулдылар.

Инсаннынъ омрю не къадар азаплы олса да, яшамакъ истеги бир вакъыт сёнмей, илериде яхшы олур, деп ишана, сонъундан нелер оладжагъыны корьмек, бильмек истей. Инсанда умют битсе, омюр чокъкъа сюрьмей.

— Сизлерни азат эткен сонъ, эвлеринъызге къайтардылармы?— деп сорады Нафе.

— Ёкъ,— деди Эюп,— къартларны къайтардылар, биз бираз даа хызмет эткен сонъ, къайттыкъ.

— Я къадынынъызнен корюштинъызми?

— Корюштим,— деди Эюп, кокиос кечирип,— лякин о башкъа адамгъа акъайгъа чыкъкъан балалары да бар. Қъадыным дженкиннъ сонъуна меним «олю» хаберимни алгъан... Эльбетте, къадынымнынъ эвленгенни манъа пек агъыр кельди. Инсан сонъки умютини де ёкъ этсе, агъыр ола экен. Лякин мен, Инаетни къабаатлап да оламайым. Мени «олю» хаберимни алгъан сонъ, яш къадын, омюр бою агълап отурмагъа не аджет? Манъа о якътан кетмек керек олды. Самаркъандда бир эски танышымны корьдим, о карьерде чалыша эди. Мени де чагъырды. Бардым, берабер карьерде чалышып башладыкъ. Куньлерден бир кунь, иштен къайткъанда, аркъадашымнынъ къадыны:

— Сизни къомшу койден, аселет бала йнберип, бир къартанай соратты,— деди.— Мытлакъа кельсин, дей. Сизни пек керьмек истей экен.

— Яхшы, ярын да ишлесем, раатлыкъ куню барып келирим,— дедим.

Экинджи куню иштен къайткъанда:

— Сизни кене келип чагъырдылар,— деди аркъадашымнынъ къадыны.

Мен, джиддий бир иш олса керек деп сабырсызлыкъпен сабапы бекледим. Бакъсам, аятта, он эки яшларында бир къызчыкъ мени беклей.

— Мени сизни чагъырмагъа ёлладылар,— деди.

Биз койге барып еткенде, битай къапуд алдында ту-

ра эди. Бу къадын меним экинджи анам, яни Суваде апте эди. О да къанлы дженк йылларында эвлядсыз къалгъан, бинълернен аналарнынъ бириси эди. Онынъ дар-дюньяда бирден бир огълу — Эскендерн, дженктен къайтмагъан...

Огълу къайтмады, лякин о, анасынынъ юрегинде яшай. Тедавийлсменген бир яра киби мушкюль агъырларнен, сызлап яшай. Дженк бораны ятышкыны он секиз йыл олса да, уют оны быракъмай.

Суваде апте меним анама, кыяфетче ошамаса да, арскетлеринде, кокус кечюрювинде, рухий яшайышында, анамы анъдыргъан насылдыр бир умумийлик бар. Бесе-белли аналарнынъ озь эвлядлары ичюн къайгырувлары, хавфсыравлары, оларны, бири-бирине ошата. Бу къадын мени эсирликте олгъанымны ишиткен ве, менден огълу акъкъында мытлакъ бир хабер беклей экен. Анай, огълунынъ къачан ордугъа кеткенини, не ерлерден мектуп язгъаныны, онынъ табиятыны ве кылыкъларыны айткъанда, козьлери яшкъа толды, козь яш тамчылары бетиндеки бурюшюклерде токътап-токътап, оглюгине тамдылар. Насыл олур да, «ёкъ, корьмедим», деп бир сёзнен анайнынъ юрегиндеки уютини силпип ташларым? Мен онынъ гонъюни алмакъ мерамынен:

— Эскендернен Германияда бир лагерьде расткелишкен эдик,— дедим.— Лякин о корюшювимиз пек кыска олды, бизни айырып, башкъа-башкъа этапларнен ёлладылар...

Анай меним бойнума сарылып, эм агълады, эм де сёйлейди.

— Огъулчыгъым, Эскендерим, сагъ экен! Сагъ! Юрегим онынъ сагъ-селямет олгъаныны дуя эди...

Биз оксюз бала, тул къадын, деп айтамыз, лякин оксюз ана, деп айтмаймыз. Занымджа бу догъру дегиль.

Оксюз бала осе, буюй, къоранта саибн ола, агъыр кечмишни унута. Тул къадын нсе, экинджи сефер эрге барса, онда кене янъы омюр, янъы истеклер, къайгъырувлар, севги догъа. Ялынъыз къалгъан аналарнынъ омюрлеринде нсе бойле денъышме олмай. О сонъ нефесни къадар, эвлят яныгъынен яшап, опынънен де мезаргъа кире.

Анай агъасынынъ кызынен отура эди. Эвли-баркълы бу къадын анайны озъ эвинде сыгъдырмай, азбарда онъа кумесдай одачыкъ ясагъан.

— Вай, текмиль шашкъаным, сизге бир къаве биле пиширмей отурам,— деп, анай джезвесини алып азбаргъа чыкъты.

Мен нсе, биз эки оксюз айры яшамамакъ керекмиз, талиинмиз бир экен, деп тюшюндим. Оны бу ерден алып, тувгъан апамдай бакъмакъ, меним боюн борджумдыр, деген фикирге кельдим. Қъавени нчкен сонъ озъ фикирини анайгъа айттым.

— Я сен озюнъ кимнен отурасынъ?— деп сорады анай.— Эвинъ, баланъ-чагъанъ ёкъмы?

— Меним де кимсем ёкъ, бир озюм отурам,— деген сонъ, анай къуванчындан, кене агълап башлады.

Эвге къайтып, достума озъ фикирини айттым. Меним мерамымы о да бегенди. Шу кунъден сонъ, менде омюрге авеслик къат-къат артты. Мен кене де озюмни бахтлы сапдым. Затеи, бахтынъ дереджесини сезмек нчюн бахтсызлыкъны да коръмек керек экен. Ишимни битирдимми, озъ севгилисине ашыкъкъан йигитдай эвге, анайгъа чапам. Анай да мени дёрт козьнен беклей, ашымны сувумны, урбамны азырлап къоя, эвни сипире, сылай, бир ерге тоз биле къондурмай. Эр шей яхшы, лякни, юрегимнен чекишем. Апансыздан олерим, анай кене оксюз къалыр, деп къоркъам.

Иште, достлар, мен сизге, къыскъадан, башыма келип-кечкенлерни айттым...

Орталыкъ баягъы ярыкъланды. Атеш сёноп къалды. Мен Эюпке бакъып, онъа дешет мешакъатларнен курешмеге къуветни, ватанына, халкъына беслеген сынъырсыз севгиси бергенини анъладым. Сербест омюрни корьген адам, оны ёкъ этмемек пчюн, олюмни де енъе экен.

1963

Эрылгъанлар ачкъанда

О йылы баарь кечиккен эди, кок юзю аслы да булутлардан арынып оламай, вакъыт-вакъыт ягъмур сепелей, сокъакълардан быланыкъ сувлар акъа, дагълардан эскен аджджы сувукъ еллер исе, эрте ачкъан чечеклерни, япрачыкъларны кыърпалай эди. Энди Май байрамына да сайылы кунълер къалды, байрам нумайышына чыкъкъанда да бойле ягъаджакъ олса, биз студент яшлар кунъ эвельден азырлап къойгъан беяз штанларымызнынъ алы не олур?!

Ииает, байрам арфесинде бутюн гедже ягъмур токътамай ягъды да, санки бутюн юкюни бошаткъан киби, сабасына кок булутлардан арынды. Темиз-мавы кокте парылдагъан кунеш, эпимизни шенълендирди, гонъюллеримизни котерди. Чокъкъа бармай кыызлар яшагъан одаларда, сувгъа къойылгъан топ-топ эрылгъан пытакълары да пейда ола башладылар. Илък баарынн мужделеп ачкъан эрылгъанны мен тап балалыгъымдан севем. Онынъ къокъусы адамда икметли хаяллар уяпта...

Эр йыл баарь кунешни ер юзюни кыыздырып, орталыкъ ем-ешиль махаткъа ортюльген бинъ-бир тюрлю чечек великки ачылгъан эрылгъанларнен ярашкъан вакъытта, майыс байрамы эркес ичюн шенъ ве джошкъун бир байрам ола.

Шу кунълерде мен де эркес киби къуванам, джошам, лякин севинчнен берабер, менде бир раатсызлыкъ да догъа. Пек сагъынгъан бир мусафиримни беклеген киби

олам, я да узакъ ёлгъа кетеджек киби, къасеветленни башлайым, бармагъа ер тапалмай юрем. Къыскъасы, шу куньлерде мен озюмни тарафтан бахытлы ве дигер тарафтан исе бахытсыз саям. Мына шу экинджи тарафыны башындан башлап, айтмакъ истейим.

Адам яшлыгъында озь-озюне пек ишана ве илериде истеген саасында буюк мувафакъиятлерге ирише биледжегини ич де шубелепмей. Он секиз-он докъуз яшларында олгъанда, ойле хаяллар догъа ки, эр ишни къолайлыкънен япмакъ мумкюн олгъан киби келе. Ялынъыз истек олсун! Эр куньки яшайышымыз бизлерге пек адий, уфакъ керексиз адиселернен толу олып корюле.

Мен энди, институтнынъ сонъки курсында окъуй эдим. Студент аятынынъ лезетини ялынъыз озю корьген, башындан кечирген анълая биле. Тек бир стипендиянен яшамакъ, икътисадий джеэттен буюк зевкъ бермей. Стипендия алгъан куньлеримиз, биз студент ашханесине кирмей шеэрге, ресторангъа бара, эм де, о вакъыт олур-олмаз папирос дегиль де, «Казбек» иче, айнынъ сонъунда исе кунюмизни чайнен аткъаргъан вакъытлар да чокъ ола эди. Берабер окъугъан къызларымыз бизге киногъа, театрге барайыкъ деселер, биз вакъыт тарлыгъына, дерслерге азырланмакъ керек, деп башымыздан аткъара эдик.

Институтны битирип, энди къач йыллар чалышып, элли-баркълы олгъан аркъадашларымызнен корюшкенде:

— Эйгиди сени студентлик йылларымыз, яшайышнынъ зевкъы о вакъыт экен,— деп эппен бир агъыздан айта тургъанлар.

О вакъытта биз дёрт йигит бир одада яшай эдик.

Окъувдан башкъа, эр биримизнинъ озюне махсус авесленген бир иши даа бар эди. Фазылны, эр шейден зияде спорт меракъландыра тургъан. О бутюн чемпионларнынъ фамилияларыны, не вакъыт, не ерде, не саада

чемпион олгъанларыны биле ве бизге эр куь спорт
яньылыкъларыны айтып тура эди.

Анатолий ве мен, шахматнен меракълана эдик. Шах-
маткъа тутунсакъ, эр шейни унута тургъанмыз. Бизим
одада яшагъан дёртюнджимиз — Алини тюкянлар ме-
ракъландыра эди. Дерстен сонъ, мытлакъа, шеэрни ай-
ланьп, тюкяндарда студентлер ичюн насыл бир келиш-
икли шейлер сатылгъаныны билеп келе эди.

Куьлерден бир куь, мен одада бир озюм китан
окъуп къалдым. Чокъкъа бармай Али кельди. О эвден
алгъан мектюбини окъуп башлады. Мектюп оны меракъ-
ландырса керек, окъуп чыккъан сонъ, базы бир ерле-
рини текрар окъуп, ойланьп къалды.

Мен козь къыйыгъымдан, Алининъ къыйын бир
месселе чезеджек адам киби, раатсызлангъаныны
корип:

— Не хабер, Али, яречигишъ иелер яза?— деп шакъа
эттим.

— Сен куьме, мен санъа озь фикиримни айта-
джакъ олам, къыз къардашым онунджи сыныфны бити-
ре. Огюмиздеки раатлыкъ куню бизим эвде къызлар
топланаджакъ экенлер. Вакъыт тапып, аркъадашла-
рынънен кельсенъ яхшы олур эди,— деп яза.

Мен китапны, аман, ястыкъ тюбюне тыкып ерим-
ден турдым да:

— Не демек истейсинъ, Али «эфенди»?— дедим.

— Айтаджагъым, сен къызларны корьсенъ, юкъууъ
да къачар, аштан да вазгечерсинъ. Биз Фазылны да
алып, учюмиз барайыкъ, текрар айтам, пешман этмес-
синъ.

Мен, Алининъ къызлар акъкъында ич де лаф этмесе-
нини билеп, сонъ дередже тааджиплендим. Мен оны тек
«икътисадий проблемаларнен» меракълана беллей эдим.
Лякин, йылтырагъан козьлерине бакъып, Алининъ юре-
гинде де севги юва къургъааныны анъладым.

— Яхшы, лякин сен бизде кене де «кризис» олгъа-

ныны билесинъ, стипендиягъа исе бир афтадан зияде беклемек керек,— дедим.

— Бармакъ-кельмек ичюн, автобус парасы менден, о тарафыны озюньиз бир чарелер этинъ, мен сизлерге олсун, деп айтам.

Мен бу хаберни Фазылгъа айтаджакъ олып, спортзалгъа бардым. О терлеп-пишип, турник төлесинде янъы бир фигура огрене эди. Оны четке чагырып, ишнинъ аслыны айттым, о джошты (Фазыл, затен, тез джоша тургъан), лякин джеплеримизни къармалап бакъкъан сонъ, о да энъсесини къашып башлады.

Одагъа къайттыкъ. Чокъ тюшюнип-ташынгъан сонъ, стипендиягъа къадар, дост къызларымыздан борджкъа пара сорамакъ къарарына кельдик, чюнки къызлар, бизге бакъкъанда, аз масраф япа эдилер, онынъ ичюн оларда, биздеки киби «къара куньлер» олмай эди.

Къызлардан борджкъа пара сорамагъа кеткен Фазыл къайтып кельген киби, къуванчнен:

— Эр шей ёлунда,— деп азырланмамызны теклиф этти.

Джума эртеси куню, дерстен сонъ, ёлгъа чыкъмагъа къарар бердик. О вакъытта, пек мод олгъан, бирер чырышлы якъа, сантрач галстуклеримизни азырладыкъ.

Алилерини койлерни шеэрден, машинанен, эки бучукъ-учь саатлик ёл эди. Уфакъ-тюфек бахшылар алып, ёлгъа чыктыкъ. Машинадан тюшкен сонъ, учь километр къадар джаяв юрип, козь байлянгъанда, койге еттик.

Алининъ бабасы ве анасы бизлерни буюк сыджакълыкънен къаршылап алдылар. Қартлардан ал-хатир сорап тургъанда, экинджи одадан къызлар да чыктылар. Башта, Алининъ къардашы Зейнепнен таныш олдықъ. Зейнеп де бизни озь аркъадашларынен таныштырды. Оларнынъ бири Диляра, дигери де Алие эдилер.

Мен Зейнепни Алиге ошаттым: кестане тюрс сачлары, узун кирпичкери арасындан кулюмсиреп тургъан къою

мавы козьлери, эсмеридже кельген юзю, кульгенде янакъларында пейда олгъан кичкене чукъурчыкълар, онынъ даа балалыкъ чагъындан осип чыккып битмегенини косътере, инсангъа пек сыджакъкъанлы олып корюле эди.

Лякин мени Диляра, бир бакъкъанымда шашырды. Студент аркъадашларым арасында севги акъкъында дава котерилгенде (ойле давалар бизде чокъ ола эди), мен эр вакъыт, бутюн кучюмни къойып бир корьгенде севмек мумкюн дсген «теориягъа» къаршы чыкъа, акъкъый севги инсанда ялынъыз бири-бирлерини яхшы биллип огренген сонъ, догъа биллир, деп испад эте эдим. Аркъадашларым исе, китаплардан, омюрден мисаллер кетирип, бир корьгенде де «туташып кетмек» мумкюн-лигине мени къандырмагъа тырыша эдилер. Мен исе айткъанымдан таймай эдим.

Диляранен расткелишимиз меним бу ишанчыма шу-бе догъурды. Бу корюшюв юрегимде сёнмейджек бир дуйгъу уянтты. Мени айретте къалдыргъан Диляранынъ козьлери олды. Дерсинъ, кузьгю парчачыкъларындан ясалгъан о козьлери, даима учкъуулашып тургъан киби ола, ве адамгъа тюпсиз бир теренликтен бакъа эдилер.

Нечюндир, онынъ козьлерини бакъкъанда бу козьлерге санп олгъан адам, бир вакъыт ялан сёйлеялмаз, деген бир фикир догъа эди.

Бизни эвге буюр эттилер. Мен столда Алиенинъ къаршысында отурдым. Алиенинъ юзюнде, инсаннынъ акълында къаладжакъ киби бир гузеллик я да чиркишлик ёкъ эди. Алисени Али арасында энди «мессуль» лафлар чокътан олып кечкен. Олар, Али институтны битирген сонъ, бирликте омюр этмек фикринде эдилер. Бундан Алиенинъ, онынъ тувгъанларынынъ ве бизим де хаберимиз бар эди.

Столумыз донатылып башлагъанда, хошкельдиге деп, бизге яшлар-къызлар келип къошулдылар. Башта-башта бири-биримизден утангъанымыздан себеп, ла-

кыырды кыыскадап кесиппи, кыолайсыз бир тыпчылык укюм сюрди. Лякин, чокъкы бармай, тиллер чезильди, эр ким озюни сербест дуйды.

Патефон кетирдилер. Арамызда кеманеджи де тапылды. Эркес оюнга азырланганда, мен патефон алдына барып отурдым, чюнки ойнамакка яхшы бильмей эдим. Вальс ойнап башладылар. Диляра янымдан ялдаган киби ойнап кечкен сайын, манка кулюмспиреп бакка эди. О баккышнын манасыны мен яхшы аптлай ве озюмни пек бахтлы сая эдим.

Бир кыач оюндан сонъ, кимдир бириси:— Зейнеп йырласын!— деп ташлады.

— Йырласын, йырласын!— дедилер башкыалары да.

Кеманеджи кеманесини алды. Зейнеп чокъ ялвартмады. «Мен анамнын бир кызы эдим» тюркюсини йырлап башлады. Онынъ сеси зайыф олса да, аэнкли ве йымшакъ эди. Биз онынъ йырыны авесликнен динъледик.

Кызылардан бири Диляраны кепе оюнга теклиф этти. Мен козюмни аламай баккып кяалдым. Онынъ сарышы сачларына кыыска енъли, дюльбер чечеклернен орьнектенген адий басма антерисине ве даа кереги киби шекилленип битмеген яш беденине баккып турганда, козюмнинъ огюне гюндже гуль кельди.

Мен Диляра ойнап битиргени киби, онынъ янына барып, азбарда беш-он даккыкка аваланмаккы теклиф эттим. О разы олды. Биз кимсеге дуйдурмай азбаркка чыккыткы. Эрте баарь. Ава серини. Биз яваш-яваш азбарнынъ четиндеки буюк армут тереги тюбюне барып токктадык. Бойле ваккытта, лаф тапмак да зор ола. Айдан, йылдыздан туттыра турганлар, лякин, мен иш-ерден кельген бир студент олып, бу кой кызы янында озюмни джойсам, айып дегильми деп ойландым да, шойле башладым:

— Бу кичкене койде джанынъыз сыккылмаймы?

Диляра меним бетиме тааджиппнен баккып:

— Ёкъ, аксине, бизге вакъыт етишмей. Дерс азыр-ламакъ, эв ишлери, бош вакъыт къалдырмай.

Мен, суалим къолайсыз чыкъкъаныны анълап лакъырдыны шакъагъа чевирдим:

— Эбетте, ишни эр ерде тапмакъ мумкюн, амма иштен тракторлар да бозула дейлер,— деп ташладым.

Диляра кулип, манъа айланды:

— Бизге кельгенинъизге пешман этмейсизми?— деп сорады.

— Ёкъ, Диляра. Бойле бир корюшюв ичюн мен къыркъ кунъ, къыркъ гедже ёл юргеде азыр эдим!

— Сиз кене де шакъа этесиз, амма мен...— деп Диляра сёзюни битирмей къалдырды ве юзюни менден гизледн. Бу вакъыт меним къолума сыджакъ бир тамчы тюшти, тенимни ине санчкъан киби олды... Юрегим «мына сенинъ бахтынъ» десе де, мен озъ-озюме, «бойле расткелншлер менде даа чокъ олур, акъикъый севги даа узакъта», деп Диляранынъ омузына къолумны къойдым да:

— Юринъ, эвге кирейнк, бизим кеткенимизни эслерлер,— дедим.

Диляра озюни къолгъа алып, бираз ачувлангъан киби:

— Бильселер-бильсинлер, манъа эписи бир, амма сизге меннен отурмакъ джан сыкъысы олса кирейнк,— деп башыны ашагъы алды.

— Ёкъ, Диляра. Мен озюмни еди къат кокте дуям, бу бахтны менден ич кимсе алып оламаз!

— Керчек айтасызмы, ёкъса кене шакъа этесизми? Сизинъ фикиринъизни бильмейим, лякин мен...— деди ве дос-догъру козьлериме бакъты.

Онынъ ири, темиз ве эр тюрлю осаллыкълардан марум козьлерине бакъкъанда, юрегим еринден кочъкен киби олды. Бир къач дакъикъа индемей отурдыкъ, чюнки бу дакъикъаларда дуйгъуларымызнынъ къуветини ифадете биледжек сёз ёкъ эди.

Ниает, мен озюме келип, бир шейлер айтаджакъта, Диляра:

— Юринъ, энди эвге кирейик, мен даа ойнап тойгъаным ёкъ. Я сиз не пчюн ойнамадынъыз?— деп менден сорады.

— Меним бугунъ ойнамакътан зияде, сейир этеджегим, бакъаджагъым, динълейджегим келе.

Биз эвге киргенде Фазыл:

— Тенефюсни пек узун япасыз,— деп кеманеджиге чевирильди:— Къана, бир къайтарма чал да, Диляраны бираз къыздырайыкъ, о ушюгенге ошай.

Диляранен Фазыл ойнап башладылар.

Акъшамымыз кеч вакъыткъа къадар девам этти. Ондан эр ким мемнюн олып къайтты.

Къартлар бизни екнджи куню де пек яхшы сыйладылар. Джеббар акъай ишке кеткенде, энди сыкъ-сыкъ кельмемизин, эгер де кельмесек, озъ ишнин ташлап, барып алып келеджегини айтып кетти.

Уйле авгъан сонъ, къайтмагъа азырлана башладыкъ. Мен Диляранынъ, озю айтмаса да, козьлерин сорап тургъаныны корип, бир ара тапкъанда:

— Биз чокъ узатмай, кене келирмиз. Сиз де Зейнепнен берабер, бизим якъкъа келинъиз,— дедим.

— Барырмаыз, мытлакъ барырмаыз,— деп айтты Диляра.

Мен арада-сырада Фазылнынъ Зейнепке бакъышындан о да мында кельгенине пешман этмегенин, эм де Зейнепни къолайлыкънен унутмайджагъыны анъладым.

Келеджек раатлыкъ кунюнде кене де койге кетип, акъшамгъа таба къайтмакъ фикринде эдик. Лякин, Фазылгъа волейбол ярышына къошулмакъ керек олды. О бармагъан сонъ, биз де кетмедик.

Бир майыс байрамына аз бир вакъыт къалгъан эди. Байрамда къызларны шеэрге чагъырмакъ къарарына кельдик. Али бир кунъ койге барып, къызларгъа меселени анълатып кельди.

Олар байрам арфесинде кельдилер. Биз кызыларны къраршылап чыкътыкъ ве ятакъханеге алып кельдик. Институт кызылары, бир шейге маначыкъ этип, бизим одагъа келип мусафирлернен таныштылар. Акъшам театрге бардыкъ.

Андан чыкъкъан соңъ, Диляранен яваш-яваш юрип, лаф-лаф, шеэр багъчасына барып еттик. Багъчанынъ кенарында буюк дивар бою янъы ачылып башлагъан эрылгъанлар аллеясындаки скемлеге отурып, саба ачылгъаныны дуймай къалдыкъ. Севдаларнынъ геджесин къыскъа олгъаны догъру экен. Диляра барып бир къучакъ эрылгъан джыйып кельди. Мен исе, Диляранынъ чечеклерни анъдыргъан назик, кулер юзюнден козьлерини алмай, бакъып къалдым.

Биз, озь бахтымызгъа инанмай, бирн-биримизге беслеген дуйгъуларымызнынъ самимийлиги акъкъында сыйлаштык... Диляра манъа инана ве ишана эди.

Биз тез кунъде корюшмеге сёз беришип, багъчадан къайттыкъ. Лякин, не ичюндир, койге бармагъа меним аягъым тартмады. Кимерде озь-озюме: «Мен не япам. Диляранен не ичюн корюшмей юрем?»— дей эдим. Кеткете, «илериде даа да бахтлы кунълер бар, ашыкъмагъа керекмей», деп озюмни къандырып башладым. Диляранынъ тааджипленип язгъан мектюплерине кыркъ тюрюлю себеплер косътерип, «тез кунълерде барырым», деп къраршылыкъ яздым.

Фазыл Зейнеппен кеткен сайын багъыны пеките, онъа сыкъ-сыкъ барып келе эди. О эр баргъанда, манъа да селям кетире эди.

Бир кунъ Фазыл менден серт-серт:

— Сен Диляраны не алдайсынъ? Екъса озюнге ляйыкъ коръмейсинъми?— деп сорады.

Мен ачувланып:

— О сенинъ не ишинъ?— деп кестирдим.

Фазыл меним айткъанларымны эшитмегенинден олып, сёзюни девам этти:

— Диляра, сенинъ киби дувадакъны севгенше чокъ языкъ...

— Фазыл, айткъан сёзюнънинъ фаркъына барасынъмы?— деп еримден атылып турдым.

Фазыл исе:

— Анъларсынъ, достум, амма кеч олур,— деп къолуны саллап, чыкып кетти.

Мен ачувым ятышкъан сонъ, Фазылнынъ айткъанларыны хатырладым. «Ёкъ, мен не япкъанымны пек яхшы билем. Эм бир вакъытта пешман олмам», десем де, Диляранен корюшип, бър даа, лаф этмек фикирине кельдим.

Девлет имтианларыны берип башладыкъ. Реатлыкъ куню олса да, саба турып имтианларгъа азырланмакъ керек эди. Одада китап, конспектлерни азырлап отургъанда, къомшу одада бир аркъадашымыз:

— Одессаны бомбаладылар, дженк башланды!— деп ичери чапып кирди.

Биз деръал еримизден турып:

— Сен не айтасынъ, насыл дженк? Кимнен дженк?— деп сорап башладыкъ.

Эпимиз репродукторгъа чапышып оны бурдыкъ; эр шей анълашылды.

Эльбетте, дженк буюк телюке олгъаныны биз биле эдик, лякин дженк дешетлерини корьмегенимизден, онынъ кетиреджек къурбанларыны, тётюререджек къанлы козь яшларыны, атеште якъаджакъ кой ве шеэрлерини ве даа бинъ-бир тюрлю фелякетлерини козь огюне кетирип оламай эдик.

Бутюн мемлекет, озюни джоймай, къашын сытып, кучъли ве хапн душмангъа къаршы амансыз курешке киришти. Бизлер, къыскъа бир муддет ичинде, къалгъан имтианларымызны да берип, дипломларымызны алдыкъ ве военкомнынъ эмирине кечтик.

Авропа мемлекетлерининъ чокъусыны озюне бойсундырып, оларнынъ санайысыны озюнинъ дженк ихтиядж-

ларына ишлеткен фашист Германиясы, дженкнинъ биринджи девиринде мемлекетимизнинъ гъарбий областьларыны алып, Москвагъа якъынлашты. Фашист джанаварларынынъ аякъ баскъан ерлеринде от битмеди. Орталыкъны дарагъачлар, янгъынлар, гунасыз къурбанларнынъ олюм джесетлери къаплады.

О агъыр кунълерге, эр ким киби, бизлер де фронткъа барып, умумхалкъ курешине къошулмагъа ашыкъа эдик.

Мен тынч омюрнинъ къадрини о вакъыт анъладым. Узакъларда къалгъан тувгъан шеэрим, институтта кечирген бахытлы кунълерим, тувгъанларым, достларым акълыма кельгенде, богъазыма, насылдыр бир томар келип тыкъыла, мен оны не къадар ютаджакъ олып чекишсем де, файда бермей. Нефес алмама кедер эте, козьлеримни яшландыра эди.

О вакъытта Диляранынъ менимчюн ким олгъаныны яхшы анъладым. О, керчектен де, меним акъыкъый бахтым, кокуюмде парлакъ йылдызым экенини билъген сонъ, озь вакътында буны анъламагъаным ичюн, къабаатымны багъышлап оламадым. Язгъан сагъынчлы мектюплеримде мени багышламасыны риджа эте эдим. О вакъыт асретлик не олгъаныны да пек яхшы анъладым. Диляра язгъан джевап мектюплеринде, манъа юзьлемек дегиль де, мени мытлакъ беклейджегини язып, мени севиндире, башымны кокке тийсете эди. Лякин, бу къуванч чокъкъа бармады, кунълерден бир кунъ, меним язгъан мектюплерим артына къайтып кельдилер.

Бизим догъгъан, оськен ерлеримиз, душман къолуна кечкен. Бойлеликле, мени тувгъанларымнен, Диляранен багълагъан йип узюлди.

Эльбетте, яшайышта эр тюрлю телюке ве белялар, яныкълар ола билир, лякин бири-бириден айрылгъан севдаларнынъ чеккен азаплары ич бир тюрлю ольчюнен ольченмез.

Биз фронткъа кеткенде къатты къыш эди. Биринджи

вакытларда пек кѳоркѳунчлы кельсе де, бираз вакыттан сонъ, кѳуршунларнынъ сызгырувына, миналарнынъ, топларнынъ патлауна, бомбаларнынъ нефесни токѳтаткѳан давушларына алышып башладыкъ. Душманнынъ япкѳан джанаварлыкѳларыны корьген сонъ, онъа кѳаршы догъгѳан ачув ве нефрет, эр шейини унутырды. Юреклер, таш, пексимет киби, кѳаттылашып кѳалды.

Олюмнен расткелпшкен вакытлар да чокъ олды, лѳакин яшавгѳа олгѳан севги, душмангѳа олгѳан ачув, бизни олюмден сакѳлады. Дженк мейданында солдатны тек душманнынъ топлары, кѳуршунлары дегиль де, кѳышнынъ аязы, тѳюспз сазлыкѳлар, ачлыкѳ ве даа пек чокъ зорлукѳлар излеп туралар. Кимерде, раатланмакъ сырасы кельгенде, атеш кѳаршысында, я да землянкада, козюм алдына Дилѳаранынъ эрылгѳанлар арасындан кулип тургѳан юзю пейда ола эди. О вакыт, мени кѳуршун урса да, танклар таптаса да, ольмем, дей эдим, чюнки манъа мытлакѳа Дилѳараны корьмек, онъа юрегимдеки севгимни айтмакъ керек эди.

Мени ве манъа ошагѳан бинълернен севдаларны бир-биринден айыргѳан кѳанлы душман олды, оны ольдюрип, джесетлерни устюнден кечмегендже, бизге корюшюв, аят ѳкъ.

Интикѳам арзусы бутюн юреклерни саргѳан сонъ, душмангѳа кучьлю дарбелер эндирилип башланды.

Узун ве агъыр дженк ѳллары бизни, нѳает, енгѳиш кунюне алып кельди. Миллионларнен джанларны телеф эткен дженк атешни сѳндюрилди. Акъикѳат енъди. Ер юзюндеки бутюн халкѳлар, кокиос толдурып, бол нефес алдылар.

Чокъкѳа бармай, мен де арбий хызметимни битирип, керп кѳайттым. Амма манъа Дилѳаранен корюшмек бир даа кѳысмет олмады. Фашистлер оны, оккупация вакытында, Германиягѳа эспрлинке алып кеткенлер.

Фазыл ве Али менден бахтлы олдылар, олар дженктен сагъ-селямет кѳайтып кельген сонъ, озь севдала-

рына къавуштылар. Алие ве Зейнеп шу кьоркьунчлы оккупация йылларында анда-мында сакъланып, Германия эсирлигинден озьлерини кьуртаргъанлар. Мен, кимердебир, оларгъа барып келем. Энди олар экси де бала-чагъалы, анле санплери адамлар олдылар, эм пек достуаббет яшайлар, затен шу агъыр куньлерни корьген адамлар, тынч омюрден толусынен лезет алалар, уфакъ-тюфек шейлер дженк корьген адамларны ёлдан чыкъарып оламайлар. Мен оларнынъ яшайышларына сукъла-нам.

Зейнепнинъ айткъанына коре, Диляра да о йылларда акъайгъа баргъан олса кьуртулып къаладжакъ экен, амма Диляра, «мени беклеген адамым бар, башкъа нч кимсе манъа керекмей», деген, яни о сонъуна къадар берген сёзюнинъ саибн олгъан.

Мен шу къара хаберни эшиткен сонъ, дерсинъ, кокуюсимден бир парча кьопарып алдылар да ерине бир шей кьоймадылар, шу бошлукъ, аля бугунъ, манъа тыныш бермей... Ойле олса да, эр шейни тедавийлеген сабыр, яваш-яваш меним ярамны да сёндюрген киби олды.

* * *

Энди арадан чокъ йыллар кечип кетти, амма онъа бакъмадан, эр баарь эрылгъанлар ачылып, Бир Майыс байрамы якълашкъанда, мени кене де яшлыгъыма дёндюрелер, мен нльк ачкъан эрылгъанлардан бир топ топ-лап столум устуне кетирип къоям. Оларнынъ назик къокъусы Диляранен кечирген къыскъа ве бахтлы куньлеримни хатырлата, кене де богъазыма, ютмасы зор олгъан бир шей келип къадала...

Тыныкъ сувгъа таш атсанъ, башта этрафкъа буюк алкъалар даркъалып, бутюн сувны уяпта; сонъ толкъунлар кеткен сайын уфакълаша ве, пнает, тынып къалалар. Сув кене де эвельки шеклинн ала. Менде де тып-къы шай ола. Белли бир вакъытлар кечкен сонъ, эрыл-

гъанлар ачылып биткенден сонъ, теляшым яваш-яваш
сёнюп, ёкъ олып кете. Келеджек баарьге къадар кечмиш
мени раатсызламай...

Мына шунынъ ичюн мен байрам якъынлашкъанда,
эр ким киби бир тарафтан севинем, озюмни бахтлы са-
нам, экинджи тарафтан исе биринджи севгимнинъ юре-
гимде къалдыргъан ярасы эп сызлай...

1964

Узакъ кечмиштен къалгъан мектюплер

Сонъ йылларда пейда эткен адетлеримден бири де, эвге кельгенимнен, башта почта не кетиргенини козьден кечирмек ола. Эвдекилер меним шу адетимни огренип, кельген газета-журналлары, мектюплерни меним столум устуне азырлап къоялар.

Бугунъ эвге кечикип кельдим, окъув йылынынъ ярысына екюн чекильди. Шаматалы топлашувны отькерген сонъ эвге ашыкъам. Шу куню манъа эр кунъ ала тургъан газеталарымдан башкъа, янъы журналлар ве эки де мектюп кельген. Башта мектюплерге козь эттим. Конвертни ачмаздан эвель, язысына бакъып кимден олгъаныны таний тургъаным, лякин бир мектюпнинъ адреси манъа таныш олмагъан эльнен язылгъан. Тюбюнде де Саранск шеэри денильген. Мен мектюпни ачмай, о якъларда мени бильген ким ола билир, деп баягъы вакъыт ойлансам да, хатырлап оламадым. Сонъ мектюпни ачып, окъуй башладым. Мектюп бизим ана тилимизде янълышсыз язылгъан. Селям келямдан сонъ мектюпнинъ авторы бойле яза:

«Мен бильмейим бу кунълерде сен къайдасынъ, къайсы еллер тарай сенинъ сачларынынъ...» Бу сатырлар меним «Акърандашыма» адлы шиirimден алынгъан эди. Мектюпнинъ авторы: «Мына, мен мындайым, санъа джевап сеси берем, лякин башымда тараладжакъ киби сач къалмады, бизлер энди шай, вакъыт-вакъыт сесселшип турмакъ керекмиз, аз къалдыкъ. Яшлыкъта

адам озюне пек ишана экен, амма эсленген сонъ, ишанч эксиле, биревлернен субетлешмек, акъыл танышмакъ, я да кечкенлерни хатырламакъ истейсинъ».

Бу мектюпнинъ авторы Анафи эди. Биз, бир вакъытта еди йыллыкъ мектепни берабер битирген эдик, сонъ ёлларымыз айрылышты, бир даа Анафинен корюшмек манъа къысмет олмады. Шу чокъ йыллар отъкеннен бакъмадан, мен оны унутмагъаным, мектюпни окъугъанымнен шу ан, козюм огюнде берабер кечирген балалыгъымыз джанланды.

Къыскъасы биз онынънен язышып башладыкъ. О манъа, мен онъа дигер берабер окъугъан аркъадашларымызны да тапмагъа ярдым эттик.

Бир мектюбимде мен Анафиге, насыл олып о тарафларгъа тюшкеннини ве нечюн анда яшамагъа къарар бергенини сорап яздым, лякин язгъан джевапларында манъа шу акъта ич бир шей язмады, мен де бир даа сорап отурмадым. Не керек?.. Эр ким озъ яшайышыны озю къура, кимерде янъыла, кимерде исе иши уйгъун кете, башкъаларынынъ фикирлерине де къапыла, лякин эр алда, озъ бильгени киби яшай, яни къабаджа айткъанда, эр къой озъ баджагъындан асыла.

Кет вакъыт, кель вакъыт, манъа Москвагъа ишнен бармагъа сыра кельди. Ишим тез битти. Бир къач кунлер Москвада юрмек мумкюн эди, лякин о тарафларда таныш-билиш олмагъанындан, акъылыма Анафи тюшти. «Токъта,— дедим,— айланчыкъ да олса, Анафиге барып бир гедже къалайым, эр алда биринджи мени о къыдырып тапты». Кетмек ниетине кельген сонъ, бир телеграмма бердим, акъшам, ёлгъа чыктым. Аркъадашым мени вокзалда къаршылап алды, чокъ севинди, бутюн къорантасынен мени эски танышлары киби къаршылап алдылар. Олар санки буюк бир тойгъа азырлангъан киби тедарик корьгенлер.

— Бу къадар алектетнинъ не кереги бар эди, я Анафи?— дедим.

— Я биз эр ай корюшмеймиз де, гъалиба, омюринъ-де бир шашмалап тюшкенсинъ, сагъ ол, пек севиндирдинъ,— деди Анафи.

Менимдже адам эллилерге еткен сонъ, яшлыгъыны хатырламакъ, эски достларынен корюшмек субетлешмек истегн къат-къат арта экен. Биз Анафинен яры геджеге къадар юректен сёйлешип отурдыкъ, вакъыт кечип кеткенини де дуймай къалдыкъ.

— Анафи, мен сонъ мектюбимде сорап язгъан эдим. Бу якъкъа сени насыл еллер алып кельди, деп, не ичюн шу меселе акъкъында манъа бир сёз биле язмадынъ?

— Мен сизлер киби яzydжы дегилим, бу суальге джевап бермек ичюн аз-бучукъ сёз устасы олмакъ керексинъ, мени исе алла о тарафтан марум этти, эм айтып башласам, бельки,кулькюнчли олып чыкъар, чюнки арадан чокъ йыллар кечип кетти, чокъ сувлар акъты, пек чокълары ашыны ашап, яшыны яшап олип кеттилер, чокъ балалар догъуп, осип, деликъанлы олдылар. Эки сёзнен айткъанда, мени мында, асретиме къавуштурмакъ истегн — ниети кетирди, лякин бутюн истеклер ерине кельмей экен, эр вакъыт исе тюшонген къарарлаштыргъанынъ киби олмай.

Бизим тарафларда бир сой къуш бар, онъа чобан алдатан къуш дейлер. О къуш адамны пек якъын йибере, мына-мына туттым дегенде, беш-он адым учып, кене къона, кене де якъынлашасынъ, бир даа уча ве иляхри... Чобанлар да оны тутаджакъ олып, алданып, къойларыны джоя экенлер. шу себептен де о къушкъа «чобан алдатан» дегенлер. Меним де талийим тамам ойле олды.

— Сен яzydжы дегилим, дединъ, амма лафкъа пек уста экенсинъ. Мен сени динълеп-турып акълыма окъугъан бир китабым кельди: Буюк инглиз драматургы — Шекспир ольген сонъ, о бир дюньягъа баргъанда, бир олмайджакъ аякъкъапчынен пек дост олып юре экен. Онынъ достлары бу алгъа тааджипленип сорагъанлар:

— Шу аякъяпчынен сиз не акъта лаф этип олайсыз, я?— дегенлер.

— О,— анълаткъан Шекспир,— дюнъяда энъ истидатлы шаирлерден бирн олгъан, лякин о, бир сатыр бир ерде язмагъан, шу себептен де дюнъя юзюнде бу адамы кимсе бильмеген,— деген.

— Меним айтаджагъым, ойле адамлар бар, лякин язмайлар, сен де олардан бирине ошайсынъ— дедим. Кулоштнк.

— Сен, асретиме къавушмадым, дединъ, я аркъадашынь бу ерли дегильми? Мында кельменъе де себеп олмадымы?

— Ёкъ, достум, мени бу тарафларгъа алып кельген себеп башкъа эди. Бу аркъадашымнен сонъундан, мында таныш олгъан эдик. Догъру о бу ернинъ адамы.

Субетимиз эл девам этти. Энди эвдекилер, бизден башкъа эписи тереи юкъуда эдилер. Гедженнинъ бир малинде Анафи еринден турып, манъа буюк бир сыр ачмакъ истеген адам киби, козь къыпты да, огюме бир топ байлангъан мектюп кетирип къойды. Мен бир шей анъламай:

— Я бу да не?— деп онынъ бетине бакътым.

— Бу сенинъ манъа шу мектюбинъде берген суалинъе джеваптыр,— деди де ерине отурды. Чокъ вакъыт индемени, сонъ, башыны котерип, шай деди:

— Сенинъ акълыньда олса керек, дженк йыллары арбий къысымларгъа эалиден пек чокъ посылкалар келе эди: юнъ чораплар, къолчакълар, емиш къурулары, тютюн, явлыкълар ве иляхри... Олар бизим дженкчилеримизни пек севиндире эдилер. Кунълерден бир кунъ, бизим топчуларымыз полкына да посылкалар кетиргенлер. Меним батареям узакъта, аэродромны къорчаламакъ ичюн орманнынъ четинде ерлешкен эди. Мен о вакъыт зенит батареясынынъ командири эдим. Акъшам устю меним топчуларыма да бахшышлар кетирип кельдилер. Катюша деген бир медицина эмширемиз бар эди. Мени корип

узакътан элинен якъын кельмемни хытап этти. Бар-
дым.

— Бу сизге, лейтенант аркъадаш, сиз яшагъан тараф-
лардан кельген, махсус сиз ичюн айырып къойдым,—
деп манъа эки къуту папирос ве бир де явлыкъ узатты.
Явлыкъынынъ четинде: «Джесюр дженкчиге кичкене
хатире. Гульджнан Джанкъылычева», деп йипек йип-
чикнен язылгъан.

Мен эмишимизге тешеккюр айтып, бахшышларым-
ны алдым. Акъшам невбетке танилегенлернинъ постла-
рыны тешкерип чыкъкан сонъ, озъ землянкама къайт-
тым. Нечюндир юкъум кельмей. Отуруп, бахшыш кель-
ген къутудан бир папирос якътым, сонъ кене де яв-
лыкъны элиме алып языларыны бир даа окъудым. Ой-
ларым мени дженк арфеси, студентлик йыларыма алып
кетти. Ахыр сонъу, явлыкътаки адреске бир къач сатыр-
лар язмакъ къарарына кельдим. Мектюпинн язгъан сонъ,
оны учъ коше этип, адресимни язып ёлладым. Ондан сонъ
иселер олды, бизим тесадиюфен башлангъан танышлыгъы-
мыз насыл инкишаф этти билъмек истесенъ, мына шу мек-
тюплер дестесини окъуп чыкъмакъ керексинъ. Амма сен
оларны бу ерде чезип отурма, эгер меракълансанъ, алып
кет, вакъытынъ олгъанда, эвде кимсе кедер этмегенде че-
зип ашыкъмай окъурсынъ. Окъугъан сонъ, кене де шай
байлап къоярсынъ, башынънен джевап бересинъ. Бир даа
корюшкен вакъытымызда къайтарып алырым, корюшмек
къысмет этмесе, мен мектюплерим сенде, деп билirim.

— Сагъ ол, достум, мен суаль берип отурмайым,
эвельден не оладжагъыны билъсенъ, сонъ оларны
окъумакъ мерагъы да къачар. Ялынъыз меним санъа
бир риджан бар, бир кунъ ола мен оларны матбуаткъа
берип бастырсам, сен бунъа не дерсинъ?..

— Сен шаштынъмы шу! Алемге мени масхара
этеджек оласынъмы не? Мен оларны тек санъа, якъын
достум деп берем, сен исе мени...

— Ёкъ, ёкъ, сен къоркъма, мен сизинъ экинъизини

де адларынъызыны тюрмендирип язарым. Сен абдырама, эм меселенинъ экинджи тарафыны да тюшюн. Энди дженк йылларыны корьгенлернинъ сайысы о къадар чокъ дегиль. Сени, мени бильгенлер даа да аз. Энди янъы несиля осип етти, олар дженкин киноларда корип, китап-лардан окъуп, я да биз кибилеринден эшитип билелер. Менимдже дженк фелякетлерини, Ордумызнынъ корь-сеткен къараманлыкъларыны бильмек олар ичюн де файдалыдыр, сен озюнъ корип турасынъ, эдебиятымыз-да аля бугунъ, дженк мевзусы — эсас мевзу олып яшай. О йылларгъа олгъан меракъ экспльмей.

Шу сёзлерден сонъ Анафи манъа кесен-кес разы-лыкъ бермесе де, чокъ давалашып отурмады.

Экинджи куно мен достумнен ве онынъ пек муаббет яшагъан аджанп къорантасынен сагълыкълашып къайттым. Бизлер шу корюшювимизден сонъ, бир-биримизге сыкъ-сыкъ мектюплер язышмагъа, чокъкъа бар-май, кене де корюшмеге сёз берген олсакъ да (эр вакъыт шай ола) мектюплер кеттикче сийреклешти ве ишаст, ялынъыз янъы йылларда биз бир-биримизге бахт, узун омюрлер тилеп телеграммалар йибермекнен къанаатле-немиз.

Анафи берген мектюплерин мен эвиме къайтып кель-генимнен окъумадым, оларны чекмеджемнинъ арттаки кошесине тыкып къойдым. Арадан къач айлар кечип кетти, эр кунъки ишлеримнен мешгуль олып, мектюплер-ни де унуткъан эдим. Кунълерден бир кунъ алсызлан-дым, юрегим эскирген саат киби, де токъталып, де чапа-ланып башлай. Юкъусызлыкъ къыйнай берди, ятмакъ керек олды.

Бир кунъ акъшам, бутюн гедже юкъусызлыкънен че-кишеджегимни ойланып отургъанда Анафиден алып кельген мектюплер акъылыма тюшти. Эвде эркес яткъан сонъ геджелик лампаны якъып, мектюплерини ашыкъмай бирер-бирер окъуп башладым. О мектюплер кечип кет-кен чокъ йылларнынъ тесиринден сараргъанлар. Окъуп

башладым, эм бир къач мектиоптен сонъ, дюньямы унуттым.

Мына мен оларны сизге олгъаны киби тевсие этем, сизлер де вакъытынъызны аямай окъунъ, эминим ки, олар сизлерни де эсджанландырырлар, узакъ кечмишни хатырлатыр.

«Селям Сизге, джесюр дженкчи!

Бу агъыр кунълерде биз, яни джебэнинъ артында яшагъанлар, озъ севимли аскерлеримизге, элимизден кельгенине коре, ярдым этмек, агъыр солдат омюринъизни, азмы-чокъмы, енгиллештирмек ичюн къолумыздан кельгенине коре, тырышамыз. Айып этмезсиз. Сизге шу кичкене явлычыкъны йиберем, бельки о тынч омюр кунълериниъизни хатырлатыр, гонълюнъизни алып.

Гульджан Джанкъылычева
Медицина институтынынъ I курс студенткасы.
Саранск шеэри».

Биринджи мектиоп ичинде кичкене, паспорткъа япыштырмакъ ичюн чыкъартылгъан фотогъа дикъкъатнен козь эттим. Ири козьлер бир шейден къоркъкъан киби ачылгъанлар, яры ачыкъ дудакълары, утангъан киби корюнелер, эки оръме сачынынъ бири аркъасына дигерни кокюсине тюшюрильген, яшмы, я да етишкен къызмы, анъламакъ къыйын, лякин сымасы инсанда сыджакъ теэссурут къалдыра.

Экинджи мектиоп:

«Мерабанъыз, Анафи Идрисович аркъадаш!

Демек мени ёллагъан явлычыгъым ве фотом Сизни барып тапкъан. Бу меним ичюн буюктен-буюк севиңи! Не демек олсун, эр кунъ душманнынъ къуршунлары, бомбалары астында олмакъ, окопларда ятмакъ даяныладжакъ шейми? Ким ойлар эди, ханн душман бизим башымызгъа бу фелякетлерни кетирип, деп. Сизинъ: «Къутургъан душман ер юзюнден ёкъ этильмегендже, бизге яшав ёкъ», деп язгъанынъыз пек догъру. Эльбет-

те даа не кьадар кьурбанлар оладжакъ, даа не кьадар кьан тѣкюледжек, ойлансанъ делирмек мумкюн...

Газеталардан душман кирген ерлерде япкъан джанаварлыкъларыны окъугъанда ичинъ-тенинъ титрей. Бизим бутюн умютимиз, ишанчымыз — Сизлерге, кьарамап дженкчилеримиз! Урынъ, ольдюринъ шу мельуунларны, инсанлыкълыны шу кьаркъунчлы мараздан кьуртарыны!

Урьметнен, Гульджанн».

«Сайгъылы Анафи!

Сизинъ, сенинъ (багъышла) учъ коше мектюплеринъ манъа не кьадар кьуванч кетиргеннин сен билъсенъ де! Мен оларны чокъ керелер, кьайта-къайта окъугъан сонъ, сакълап къоям.

Сен мени бу тарафларгъа насыл келип тюшкенимни сорайсынъ. Къыскъадан айткъанда шай: мен кьыркъ бирде онунджи сыныфны битирген эдим. Оккупация якъынлашкъанда анам, «сен душман къолуна къалма, кьызым. О джанаварлардан чешит ашшалыкъ беклемек мумкюн. Биз не олса да кореджекмиз, бу хаинлерни ер чокъ котермез», деген эди. Сонъ биз коюмизден дѣрт къыз олып Кавказгъа эвакуациянен кеттик. О якъларгъа барып медицина эмширесин курсларында окъудыкъ. Сонъ бизлерни Москвагъа ѣнеттилер, ондан да, яралыларны озгъарып, дѣртюмиз дѣрт тарафкъа айрылышып кеттик. Манъа озъ аркъадашларымдан айрылмакъ пек зор кельсе де, не япджакъсын, дженк талабы...

Мында кельген сонъ, кыйын да олса окъувымны девам эттирмек макъсадынен институткъа кирдим. Бу ерде де арада-сырада душман самолѣтлары пейда олалар. Кечкен афта сабагъа якъын учъ душман самолѣты бу ердеки заводны бомбаламакъ макъсадынен кельселер керек, лякин топчуларымыз оларны якъын къоймадылар. Душман самолѣтлары бомбаларыны анда-мында быракъып къачтылар. Кильсе янында, эали энъ чокъ

яшагъан ерге, бомба тюшкен. Сабасына о ерде пек чокъ халкъ топланды: янгъан эвлерни сѣндюрелер, зарарлангъанларгъа ярдым косьтерелер. Мен де баргъан эдим, бир ерде адам чокъ топлангъан. «Бу не экен», деп барсам не корейим, яш бир балачыкъны аягъы ята. Мен госпитальде пек чокъ яралылар корем, лякин олар солдатлар — анълы оларакъ атешке кирген адамлар. Я бу балачыкъны не гунасы бар?!

Чокъ кунълер о парчалангъан кичкене джесет, козюм огюнден кетмеди. Не къадар буюк джанаварлыкъ! Сенинъ айткъанларынь пек догъру, оларны ер юзюнден ёкъ этмегендже, дюньяда анълы омюр къурмакъ мумкюн дегиль. Эркес, сабырсызлыкънен сизлерге бакъа, сизге ишаналар, оларнынъ акъларындан сизлер кельмек керексиз, акъыкъат енъмек керек, енъильмек мумкюн дегиль...

Анафи я сен озюнь акъкъында не ичюн бир шей язмайсынъ? Бизим къызларымыз чешит шейлер айталар, язмага биле утанам.

Анафи, мен санъа олмайджакъ шейлер язып, башынъны айландырмакъ истемейим. Чокъ яз, манъа узун мектюплер яз, дейсинъ. Айып этме, тез къаршылыкъ беклеп къалам.

Гуля.»

«Анафи, тувгъаным!

Не ичюн бу вакъыткъа къадар бир шей язмайсынъ, не ичюн мени чекиштиресинъ? Бизлерни бир айгъа деп къартоп тымарына ёллагъан эдилер. Мен «къайтып барсам Анафининъ мектюплери мени беклейдир», деп кельгенимнен сораштырып башладым, сабырым битти, лякин сенден ссс-солукъ ёкъ. Яз тувгъаным, яз мени чекиштиме, мен тек сенден мектюп алам, башкъа ич кимсе манъа язмай. Анам-бабам душман элинде, оларнынъ такъдирлерини бильмейим, сен меним энъ якъын тувгъаным олып къалдынъ, онынъ ичюн меним вазистим-

ни анъламакъ керексинъ. Мен энди экинджи курста окъуйым, пек чокъ чалышмакъ керек ола. Госпитальде де невбетчилик япамыз. Бош дакъкъам биле ёкъ. Эм ойле олгъаны да бир тарафтан яхшы, озь ойларынынън ялынъыз къалсанъ даа фена ола, иш вакъытында шу агъыр тюшонджелерни де унутасынъ.

Сыджакъ селямнен, Гуля.»

«Селям, тувгъаным, селям!

Инает сенден дёрткозьнен беклеген мектюпни алдым, севингенимден бутюн ятакъханени аякъкъа къалдырдым. Демек сен госпитальде эдинъ, ойлеми? Шу къадар вакъыт анда олдынъ да манъа бир мектюпчик биле язмадынъ, бойле достлукъ олурмы?! Эм, «госпитальден язмагъа истемедим», дегенинъ де менимдже янълыш фикир, дженк мейданында эр шей ола билир, биз данма бир-биримизге хабер берип турмакъ керекмиз.

Сен, «аягъым гипсте эди», деп язасынъ, я насыл ола да сен о ерден кене де фронткъа къайтып барасынъ? Меним санъа энъ буюк риджам: имкяны бар къадар озюнъни сакъла. (Дженк атешинъ ичинде олгъан адам ичюн насият ерсиз олса да). Бу къанлы, инсафсыз дженк не вакъыт битеджек, Анафи?! Бизлер Москва тюбюнде душманнынъ тар-мар этильгенининъ эшитип, пек севиндик. О мельунларнынъ даа кореджеклерни бар. Кимерде пек тарсыкъам, баш урмагъа ер тапайым, сыкълетленем. Ялынъыз, чокъ бекленильген гулебе кюнюни коръмек истегин, нитикъам истегин кучъ умуот бере.

Бизим госпитальде бир яш йигит ята (онынъ эки аягъыны да ампутировать эттилер) о ич кимсенен лаф этмей, бир шей сорасанъ башыны ястыгъы тюбюне тыкъа, пек окюне, ынджынса керек, дюньягъа козю ёкъ. Тюневин оны мында къадыны келип тапты. (Аркъадашлары язсалар керек.) Сен, о яш къадыннынъ насыл окюнуп агълагъаныны корьген олсанъ да... Палатадаки яралылар, юрип олгъанлары аяткъа чыкъып кеттилер, ту-

рамагъанлары исе, башларына ёргъанларыны ортып
яттылар. Аскер козъяшларыны корип, мен де агъладым.
Мына ойле. Бизлер джебэден узакъ олсакъ да, андаки
вазнетин мында да сезип турамыз, эр адымда этрафта
дженк уюм сюргенни корюлип турмакъта.

Анафи, бизлерни кене де бир айгъа якъарлыкъ азыр-
ламагъа ёстетелер, лякин сен яз, мында къалгъанларгъа
айттын кетерим, мен къайтып кельгендже, мытлакъа бир
къач мектюп яз.

Сагълыгъынъны истеп: Г. Дж.»

«Асретли, сыджакъ селям!

Анафи, мен бир ай деген эдим, лякин эки айдан да
кечти. Бизлерни узакъ бир совхозгъа алып кельдилер,
мында чалышкъанларнынъ эписи апайлар десенъ ола-
джакъ. Бутюн акъайларны сиз олгъан тарафларгъа
йибергенлер. Иш чокъ, етиштирип оламайлар. Биз саба
тапъдан башлап акъшам козь байлангъангъа къадар
чалышамыз. Эльбетте, ёруламыз, амма гонъюлимиз шенъ.
чюнки сиз душманны озъ къобасына айдап башладыгъыз,
джебэлерден кельген енъиш хаберлери бизлерге де
кучъ бере. Чокъ бекленген енъиш кунълери эп якъын-
лашмакъта! Биз Ленинград блокадасындан кельген эше-
лонларны коръдик, о гъариплер иелер-нелер коръмеген-
лер, ачлыкътан, сувукътан нидже адамлар эляк олгъан,
чокъусы да балалар. Мушкюльден мушкюль ола экен.

Анафи, бу сеферинде сен мени севиндирдинъ. Мен
кельгенде сенинъ эки мектюбинъ мени беклей эди, чокъ
сагъ ол!

Мен тюневин гедже кене де госпитальде эдим. Анавы
аякълары кесилъген яш адам, мен санъа язгъан эдим,
энди лаф эте, куле. Апайы оны янъыдан дюнья ярыгъы-
на, омюрге къайтарды. Затеп инсан деген инсан ху-
джур ола экен, не къадар яшамасы зор, агъыр олса, о
къадар яшайышкъа истегин де арта экен. Мында манъа
бу шеэрде яшагъан бир къадынны косътердилер, о

ДЭПО-да чалыша экен. Онынъ акъайы ве дёрт огълу дженкке кеткенлер. Оларнынъ эписинден бирер-бирер олю хаберлерини алъан, энъ кичкене огълунунъ къара хабери даа бир ай огъуне къалгъен. Мен тааджи пленем, насыл чыдагъан шу ананынъ юреги?! Машалла шу къадынъга! Менимдже бойлѳ дешетке пек сийрек адамлар чыдая билирлер.

Мен сени санки эр гедже тюшюмде корем. Догъру, догъру, сен куледирсинъ. «Мени омюринде бир кере корьмген адам тюшюмде насыл коре биледжек», деп ойланадырсынъ. Амма мен догърусыны айтам, эр гедже тюшюмдесинъ. Мен эминим ки, эгер де сени биъ адам ичинде корьсем танырым...

Анафи, мен сенинъ язгъапларынъа инанам, юректен инанам, эм эминим ки, сен мени мында келип тапарсынъ, шу ишанчым манъа бир таяма олып къалды, сен меним аиъымда адалетли, энъ инсаннетли бир адам олып яшайсынъ. Сен мектюплеринъде узакъ-узакътан, къыркъ дереден сув кетирип, манъа анълатмакъ истегенлеринъни де пек яхшы анъладым, сен озь мектюбинъде: «Дерстен, невбетчиликтеп, иштеп башкъа сени бир шей, даа догърусы бир кимсе меракъландырмаймы?»—деп сорайсынъ. Ёкъ, Анафи, меракъландырмай. Сенинъ иле корюшмек истегеи эр шейни бастыра, себебини сен яхшы билесинъ.

Айды чокъ башынъны куттим, багъышла. Къаршылыкъ беклеп къалам.

Г. Дж.»

«Екяне достум, Анафи!

Эр кунъ бизлерге янъы, буюк къуванчлар кетире. Шеэр ве койлеримиз душман элинден азат этиле, севинчимиз ичимизге сыгъмай! Мына-мына бизим тувгъан тарафкъа да Ордумыз кире ятыр. Мен энди эвимизге де мектюп яздым, чюнки мектюбим барып чыкъкъандже, Ордумыз бизим койчюгимизни де душмандан азат этер, деп бел-

лейим. Эки мектюп бирден яздым, бириси бабамнынъ адына, дигерини кой советине ёлладым. Ялынъыз (бу вакъыткъа къадар санъа язмадым) меним сагълыгъым ярамай, кунъ-кунъден сьджагъым котериле, азам, озюмни пек дадсыз дуям. Экимлер, къоркъмагъа эсас ёкъ, деселер де, яхшылыкъ да ёкъ. Айды, сувукълангъандырым, кечер. Сен озюмни сакъла, Анафи, умют байлагъан кунълеримиз якъынлаша. Бизим къызлардан да (берабер отургъан аркъадашларымдан) санъа буюк селямлар. Олар эписи бизим мектюплешкешимизни билелер, бойле вакъытта гизли сыр олмай.

Анам-бабам сагъ экенлерми? Бу сонъ вакъытларда олар бир дакъкъа биле акъылымдан чыкъмайлар, къысмет олып корюшсек, олар да, мен де озъ башымыздан кечиргенлеримизни айтып-айтып битиралмамыз дейим. Айды тувгъаным, къуванчлы корюшювлер куню эп якъынлашмакъта!

Асретнен Г. Дж.»

«Уйкен лейтенант, Анафи Идрисовичке!

Сайгъылы Анафи Идрисович аркъадаш, Сизге бу мектюпни Гульджианни якъын достлары, берабер окъугъан ве бир одада яшагъан къызлар язала, Гульджианнинъ алы пек мушкюль. Онъа эвлеринден, даа догърусы яшагъан койлеринден мектюп кельди. Гульджианнинъ бабасы партизанлыкъта олгъан ве бир урушта эляк олгъан. Анасыны да немселер: «Акъайынъ, къызынъ къайда», деп бизим Ордумыз якъынлашкъан вакъытта пек къыйнагъанлар, койден къачып кететкъан кунълери, оны да аткъанлар. Гульджиан озю чокътан берли хаста, шу хайырсыз мектюпни де алгъан сонъ, озюни темелли ёкъ этти. Гедже-кунъдюз агълай, эсини джоя, сандыракълай. О бир кере Сизге мектюп язаджакъ олып башласа да, язгъанларыны йыртып ташлады. Пек чекише, койлеринден алгъан шу дешетли хабер, достчыгъы-

мыз ичюн котерильмез дарбе олды, дердине дерт къатты, даянылмаз аджджыларгъа огъратты. Биз къызлар элимизден кельген бутюн ярдымымызны япамыз, лякни файда бермей яныгъына чарелер тапылмай. Онынъ устюне хасталыгъы да купъ-куньден феналаша.

Анафи аркъадаш! Гульджнанны шу мушкюль алдан, азаплардан къуртараджакъ, ялыгъыз, Сизсиз. Биз къызлар, Гульджнаннынъ энъ якъын достлары, Сизге ялварамыз, имкян тапып бир къач куньлерге келип кетсенъиз, не къадар буюк имдат олур эди! Онынъ яныгъыны, атешини сёндюреджек ве аякъкъа турсатаджакъ ялыгъыз Сиз олгъанынъызны бизлер билемиз, шунинъ ичюн Сизге мураджаат этип бу мектюпни язамыз. Айып этменъ, ашыкынъыз, бойле кетеджек олса Гульджнаннынъ сайылы куньлери къалды. Сагълыгъынъызны иштеп, Гульджнаннынъ достлары адындан.

Вера П. Р.»

«Биринджи ве сонъки севгим, Анафи!

Сен ёллагъан мектюплерни алдым, олар ичюн санъа бинълернен тешекюр. Джевап язмагъаныма джанынъ агъырмасын. Не ичюн язмагъанымны билесинъ, (Къызларымыз санъа менден гизли язгъанлар). Энди эр шей ачыкъ-айдын анълашылды, о аджджы хабериниъ азабына мен чыдап оламадым, о яныкъ, мушкюль ал менни де алып кетеджек. Мен буны анълагъан сонъ, окюнп-ташынып, сачларымны юлкъмакъны ерсиз деп таныдым. Акъыкъатен инсан омюрининъ сонъки куньлеринде озюни къолгъа алып, не олгъанына, не къалгъанына бакъмадан, озь омюрине сувукъ къанлылыкъпен екюн чекмек керек. Мен де шу къараргъа кельдим ве санъа сонъки мектюбимни язам, чюнки мен энди экимлер сырасына киреяткъан бир адамым, бу сене институтны бити-

реджек эдим, насыл хасталыкънынъ пенеп биткенини мен яхшы билем, демек истейим. Эльбетте йигирми-экинджи бааринъде джан теслим этмек къолай шей дегиль. Яшамакъ, омюрден лезет алмакъ арзусы пек буюк. Ойле олса да мен озюмнинъ къыска омюриме екюн чекип шай дейим. Балалыкъ чагъымда мен ана-бабанынъ бирден-бир баласы олгъаным ичюн, олар мени эллери устюнде, бир шейге мухтадж этмей бакътылар.

Дженк къышымы башлагъан сонъ корьген азапларым, чеккен асретлигим, дженк атеши ичерсинде телеф олгъан кой, шеэр, инсанлар мени омюрнинъ дигер адджы тарафынен де таныш эттилер. Демек мен, башым яш олгъанына бакъмадан, адджыны да, татлыны да корип етиштирдим. Чокъ шукюр талийиме, манъа севги дуйгъуларыны да ис этмек къысмет олды, ондан да марум этмеди. Сен, Анафи, меним биринджи ве сонъки севгим олдынъ, бу инсангъа буюк бахт экенлигини мен сеннен язышып башлагъан сонъ анъладым. Сагъ ол, тувгъаным! Бу мушкюль йылларда меним сонъки кунлерим текрарланмаз, аджайип дуйгъуларнен зенгинлештирдинъ. Ялынъыз, ич олмагъанда, бир кере корюшмегенимизге, сенинъ темиз козылеринъе бакъып тоялмагъаныма окюнем. Не япаджакъсынъ, мында кимни къабаатламакъ керек? Азмы-чокъмы аят зевкъыны, къуванчыны, яныгъыны мен де корьдим. Боyle нетиджеге кельген сонъ, такъдиринъе шукюр этмек керексинъ, деп таныйым. Мен олюмден къоркъмайым, севгили анам-бабамдан айрылгъан сонъ, яшамакъ истегини де менде сениди. Сен янымда олса эдинъ, сенинъ кучлю омузынъа таянып, бельки, бир даа баш котермеге джесарет этер, мени таш киби, баскъан азапны енъер эдим, лякин сен пек узакътасынъ, сен де эр кун олюмнен расткелишесинъ. Не япмалы, амансыз дженк тек мени дегиль, пек чокъ севдаларны бири-биринден айырды.

Энди баарь къокъусы мында да сезилип башлады.

Тюневин сачакъларымызда асылы бузлардан, козьяшы киби бир-эки тамчылар ирип тамдылар. Багъышла тувгъаным, энди язып оламайым, кучюм битти. Сагълыкъ-нен къал, Анафи! Санъа узун ве бахтлы омюрлер тилейим. Гъалебе кунюне де энди аз къалды, сен тезден къайтырсынъ, мен бунъа джан-юректен ишанам!

Санъа сонъки бир риджам даа бар, Анафи, сен сѣз бергенинъ киби бу тарафларгъа келирсинъ, меним бунъа нч шубсм ёкъ. Меним энъ севген чечегим акъбардакъ эди, нечюндир, мен балалыкътан шу чечекни баарь эльчиси, деп пек севе эдим. Риджам, къабирим устюне озъ къолунънен бир къач акъбардакъ кетирип къоярсынъ. Ким биле, бельки бир даа оларнынъ назик къоъусыны...

Асретине къавушмагъан Гульджан.»

Мына достлар, мен шу сонъки мектюпни окъуп чыкъкъан сонъ, терен ойларгъа далдым, мектюпни элимден быракъып оламадым, нефес алмакъ зор олды. Мен шу буюк севги бойле фаджиалы битер, деп беклемедим, мытлакъ шу эки асрет бири-бирлерине къавушырлар, деп умют эте эдим.

Башымыздан кечирген шу дешетли дженкиннъ бир кичкене къурбаны даа манъа беян олды. Генчлигине тоялмай эляк олгъан гъарип Гульджан, багъышла къардашым бизлерни. Сенинъ яш джанынъны душман къолундан къутарып оламагъанымыз ичюн, багъышла!

Яваштан мектюплерни дестелеп, бир даа буклеп ерине къойдым. Олар ипрангъан, сараргъанлар. Базы сатырлары агъарып тюзсюзленип къалгъанлар. Кичкене фотодан исе, бир шейден къоркъкан киби, ири козьлер

догъру юрегинше бакъалар. Утанчакълыкънен кулюм-сиреген дудакълар, даа балалыкъ чагъыны анъдыралар...

Козълерим торланды, турып сакътлыкънен, кимсени уянтмайым деп, авагъа, чыкътым. Эеджанларым бир аз ятышкъангъа къадар авада юрдим, сонъ къайтып эвге кирдим. Шу геджеси бир даа козюме юкъу кирмедн.

Танъ хоразлары чагъыргъандже, шу узакъ кечмиштен сакъланып къалгъан мектюплерде икые этильген фаджиа манъа тыныш бермедн.

1965

Анамнен баарь беклей эдик

Дюнъяда инсанлар озь бахтларыны чокъ чешит ёлларнен тапалар. Озь балалыгъыны анасы-бабасы, тувгъанлары янында кечиргенлер, озьлерининъ бахтлы я да бахтсыз олгъанлары акъкъында бир вакъыт ойланмайлар, чюнки олар ичюн таяма олгъан, эр бир истеклерини ерине кетирген ве эр шейден къорчалагъан ана бар, ананъ олгъанда неден къоркъаджакъсынъ?

Ойле вакъытларда бир куню келип, ана-бабанъдан айрыладжакъынъа да инанмакъ истемейсинъ. Омюрлик шай, гъам-касеветсиз яшарсынъ, деп беллейсинъ. Лякин кимерде ич умют этильмеген фаджиалар инсанларгъа озь аятлары ичюн сонъки кучюни къойып курешмеге меджбур эте. Мына ойле курешлерден де гъалип чыкъкъанлар да анджакъ яшайышны къадрини биле, нафиле ерде озь такъдирлерине шикъет этмеге севмейлер...

Неврузчыкънынъ гъамсыз, къаарьсиз яшайышы пек тез битти, онъа эйи къалибли, саф юрекли адамлар эль узаттылар, олюм панджасындан къуртардылар, зорлукъларны енъип, озюне бахтлы омюр къурмагъа ярдым этилер...

Неврузчыкъ озюни билъгенден берли, ич де ачлыкъ азабындан къуртылып оламады. Юкъусында биле ачлыкъ оны раат быракъмай, о агъыр хаста киби къыйналып нефес ала, чапалана, чешит тюшлер коре эди.

Эм онынъ тюшлери де земаневий балаларнынъ тюшлерине бенъземейлер. Азырки вакъытта бизим балала-

рымыз тюшлеринде кобелек, тавшанчыкълар, оюн-джакълар корьселер, Неврузчыкъ козюни юмгъанда, анасынынъ эрте таньда алып кетирген паёкларыны—къара отьмекни коре, эки элинен онъа япыша, лякин ашап оламай, илле бир шейлер кедер эте, ашайджакъ отьмекни ёкъ олып кете.

Чекишип уянгъан сонъ, ачлыкъ оны даа зияде къыйнап башлай, тап сонъуна чыдаялмай, анасыны уянтып, агълавукъ сеснен:

— Анам, ач олдым, ашамакъ истейим,— дегенде, ананынъ юрегине пычакълар урула. Бирден-бир сабийнини, къуш киби баласыны биле ашатып, тойдуруп оламагъанына ындыжана, къаарьлене, озюни тутамай козь-яшларына богъула.

— Сабыр эт балачыгъым, тезден саба ачылыр, барып паёгымызны кетиририм, бугунъ булгъур береджеклерини айта эдилер, оны алайым да, сонъ бир шорба пиширип экимиз де тойгъандже ашармыз,— дей анасы.

Тезден отьмек, сыджакъ шорба оладжагъы Неврузчыкъны севиндире, анасынынъ бойнуна сарылып, исинген киби ола ве кене юкълап къала. Ана, джам ерине кягъыт япыштырылгъан пенджечикке козь эте, орталыкъ ярыкълангъан киби корюле. Нечюндир орталыкъ ярыкъланса, койде адамларнынъ давушлары эшитилип башласа, янгъызлыкъ дуйгъусы бираз ексылген киби ола. Энди юкъу да къачкъан. Вакъыт яваш кете, шу сатлерде вакъыт юрек урушынен эсаплана...

Ана-бала бири-бирлерине сыгъынып, бар кучьлеринен ач олюмге теслим олмай, шу агъыр куньлерде джанларыны кзуртармагъа тырышалар. Шиддетли къыш аязы хасталыкълардан, ачлыкътан меджалсызлангъан ананынъ ве, даа элинден бир шей кельмеген сабийнини, джанларыны алмагъа къаст эте. Шу мешакъятларнен курешмеге исе анада кучь — бала да исе яш етишмей эди.

Амма ойле мушкюль вакъытларда биле омюрге ол-

гъан севги експльмей, оны ич бир тюрлю азап сёндюр-
рип оламай. Инсан ойле бир махлюкъ, о сонъки нефесин
не къадар куреше, эм де енёджегини эмин олып яшай...

Танъ агъаргъанынен ана турып отьмекке кете. Нев-
рузчыкъ исе сувукътан къоркъып, ёргъан тюбюнден
чыкъмай, анасыны беклеп ята. Кимер куньлерни анасы
отьмектен башкъа, къагъыт бурумчыкъкъа оралгъан тоз
шекер де кетире, ойле вакъытларда анасы тепсичикке
эки къашыкъ шекер сепе, сонъ онъа отьмек батырып
ашайлар. Неврузчыкънынъ тап козьлерни юмула, дюньяда
о шекерли чавдар отьмегинден де лезетли ич бир шей ол-
магъанына эмин эди.

Лякин бойле куньлер сийрек олгъанындан Невруз-
чыкъ анасына:

— Анам, я бабам бизге не вакъыт келип истегенимиз
къадар шекер, отьмек кетиреджек?

Ананынъ ичине кене де атеш тюше, козьлерни торла-
налар, бойле вакъытта ана бар сесинен къычырып агъ-
лайджагъы, кимгедир дердини тёкеджеги келе, таш киби
юрегини басып тургъан дертлерини тёкмеге, шикъет эт-
меге истей, лякин озюни къолгъа алып:

— Келир балачыгъым, бабанъ тезден келип бизлер-
ни тапар, эм санъа, эм манъа янъы антерлер кетирир.—
Сонъ къызынынъ ямавлы пётюклерине козь этип:— Эки-
мизге де янъы пётюклер кетирир,— дегенде, Невруз ана-
сына сарылып, онынъ козьлеринден опе, дюньяда озюни
енъ бахтлы адам зан эте эди.

О вакъытта энъ етишмеген шейлерден бири де якъар-
лыкъ эди. Чай къайнатып ичкен сонъ, якъмагъа шей
къалмай. Ана-бала пальтоларына; шалларына оранып,
чёлъге къуру къамыш топламагъа кетелер. Амма о къу-
ру къамышлар да къагъыт киби пек тез янып бителер,
собаны исе вакъыт-вакъыт якъмасанъ сувукъкъа чыда-
манынъ чаресин ёкъ. Ава пек сувукъ, ель олса олар эвден
чыкъмагъа къоркъалар, ёргъанларына оралып кунъ ке-
чирелер. Оларны сыджакъ ёргъан тюбюнден, сувукътан

да кучлю, ачлыкъ белясы чыкъара ве омюр ичюн ку-
решмеге меджбур эте. Кене яхшы дюньяда эйи къалип-
ли адамлар яшай, къомшулары Байназар ака оларны
унутмай, ойле сувукъ куньлерде о бир-эки топ гъузапая
кетирип:

— Амансызмы къомшу, не ичюн оджагъынъыз тюте-
мей?— деп шу эки бичарени севиндире тургъан. Байна-
зар ака бу ерлерде догъып оськен адам. Онынъ бир
аягъы тизинден майышмай, топаллап юре. Шу себебтен
арбий хызметке де ярамай къалды, о колхознынъ багъ-
джысы олып чалыша. Байназар аканынъ да дёрт баласы
бар, энъ кичкенеси Неврузнен бир яшта. Яз вакъытла-
рында олар Неврузнен берабер ойнап юрселер де кыш-
къыямет куню эвлеринден чыкъмагъа къоркъалар. Бай-
назар аканынъ къорантасы да замет чеке, о йыллары
ким замет чекмеген?... Амма оларнынъ сыгъырлары бар,
эвлеринде аз-чокъ сют, къатыкъ, къаймакъ тапыла. Ки-
мерде о Неврузларгъа якъарлыкънен берабер бир ча-
накъ сют, я да къатыкъ кетире:

— Матлуба апанъдан сизге селям,— деп курсючик-
лери устюне ташлап кете тургъан. Ойле вакъытларда
Неврузчыкъ севингенинден сычракълап башлай анасы
исе, дюньяда озю мухтадж олып, башкъалары ичюн де
къайгъыргъан, темиз къалипли, пак виджданлы адам-
лар олгъаны, оны кетирген къатыгъындан да зияде се-
виндире эди. О дюньяда бойле адамлар яшагъан сонъ
мытлакъа эйилк енъеджегине ве сонъу хайыр оладжа-
гъына инана эди.

Эр кунъ, уйле авгъан сонъ, койде почтальон пейда
ола. Кой залиси, эр бир эвнинъ къапулары, пенджереле-
ри аралыкъларындан, онынъ анги эвге догъурулып кет-
кеннин бакъалар. Онынъ чантасында не бар экен? Се-
винч, ёкъса олюм хаберими?! Энди бу кичкене койчикте
учъ айле шу дешетли хаберни алгъан эдилер, шай олса
да олюмге кимсенинъ инанаджагъы да кельмей, уют-
лери сёнмей, кене де беклейлер.

Почтальонны корьдимн, Неврузчыкъ.

— Я бабамдан не ичюн бизге де мектюп кельмей, я анам? Озю де кельмей, мектюп де язмай...

— Энди озю келеджектир даа кызым, онынъ ичюн де мектюп язып отурмай,— деп ана лафны айландыра. Ялынъыз не къадар акълына кетирмек истемесе де, дешетли хабер къоркъусы бузлу бир эль киби юрегини сыкъа, козюне къаранлыкълар чёктюрсе. Керчектен де баба кеткенден берли бир хабер ёкъ. Озю кеткенде: «Санъа риджам, баламызны гузель бакъ, хасталатма, манъа да язып тур», деген эди. Я мен къайдаларгъа язайым, сени не ерлерден булайым!..

— Агълама, анам, озюнъ тезден бабам кележдек, деп айтасынъ, озюнъ агълайсынъ, сен агълама, мына биз эки кере даа ятып турсакъ, бабам мытлакъа келир. Кызынынъ баладжа айткъан сёзлери анасыны да сакнылештире, умул догъура, озюни къолгъа алып о эв ичинде айланмагъа башлай, собагъа бир авуч къамыш къойып, тутандыра. Мына, кунълер шай бир кында яратылгъан нокъут данелери киби, бири-бирлеринне бенъзейлер. Ишанч догъураджакъ, севинч кетиреджек киби, бир япъылыкъ эшитилмей. Узун кыш геджелери оджакъта увулдагъан ель, биревлерини шакъылдап кульгени киби эшитиле, «беклеме, беклеме», деген сес келе, юкъларны къачыра...

Инает, йылбашкъа якъын бир кунде, ич умул этильмеген бир хайырлы къуванч оларнынъ басыкъ эвчинини де севиндирди. Беклей-беклей юреклери биткен ана-баланы къыскъа бир вакъыт олса да, буюк севинч юрекетти. Умул этильмеген мусафир, Неврузчыкъларнынъ дайысы — Джемиль джебеден келип чыкъты. Йылдызлы къалпакъ, офицер кийиминде бу мусафирге тек догъмушлар дегил де бутюн кой халкъы джан-юректен севиндилер.

Лейтенант Джемильнинъ кичкене сандычыгъындан шекер, нокъут ве курпе концентратлары, антерлик бас-

малар чыкты. Неврузчыкның тюшлери акынкыаткыа айландылар. Джемиль эвдеки вазнетни корьген сонъ, энъ эвеля барып бир араба одун сатып алып кельди. Йылбаш геджеси оларның кичкене эвчиклери кельген мусафирлерни зорнен сыгъдырды. Софра донатылды. Кельген мусафирлер Джемильның айткыанларыны дикъкыатнен динълей ве озъ аралары музакере эте башладылар.

— Бизим аскерлеримиз,— дей Джемиль, буюк ишанчен,— энди душманны озъ къобасына айдап кетелер, дженк тезден бизим гъалебемизнен битеджек, чокъкъа бармаз аскерлеримиз озъ эвлерине, тувгъанлары, балаларына къайтаджакълар,— дегенде эр кес севинсе, сербест нефес ала, бири-бирлерини тюртелер. Олар Джемильның айткыанларына инана эдилер. Чюнки о джебэден, дженк атешини ичинден кельген джанлы векиль эди. Джемильның сёйлегенлери топлангъанларгъа буюк рух берди, дерсинъ, оның сёзлери динълейиджилерини юреклеринден буюк бир агъырлыкъны алып кете...

Шу йылбаш геджеси Неврузчыкъ да озюни бильгенден берли, биринджи кере раат юкълады, аджайип тюшлер корьди, эм шу аджайип тюшлерни бу сефер ачлыкъ азабы да больмеди. Сабагъа якъын о недендир абдырап, уянды, лякин диварда дайысының асувлы ишисини корьген сонъ, кене юкълап къалды, чюнки о ишисель диварда асувлы тургъанда, оларның эвлерине ич бир тюрлю яманлыкъ олмайджагъына о бала ишана эди.

Ялынъыз оларның къуванчлары тез биткен, къыска къыш купю киби олды. Дженкинъ демир къанунларына бойсунып, Джемильге учъ куньден сонъ, кене де джебэге къайтмакъ керек олды. Чокъкъа бармай Джемильның озюнен берабер кетирген севинчи, концентратлары ве одунлары да битти. Кене де чёльге чыктып, къар тюбюнден къамыш джыймакъ керек олды, кене де

сабалары анасынынъ кетиреджек отъмегини сабырсыз-лыкънен беклемек керек олды...

Энди эвдекилер бабадан да хабер беклей эдилер. Чюнки Джемиль къайтаджакъта олардан эписини со-рап, язып алды, Москвагъа баргъанда Мудафаа Министрлигине кирип, адреслерини бермеге, араштырмагъа ышандырып кетти.

Неврузчыкъкъа дуйдурмай, анасы Джемиль къайта-джакъкъа якъын, онъа озюнинъ дердини тѣккен эди. О лаф Джемильге ялварув козьяшларынен айтылды. Ана онъа:

— Ким билсин, Джемиль, даа нелер олур, нелер къалыр, мен энди озюме чокъ ишанып оламайым, сен-ден башкъа энди меним кимсем ёкъ, сен озюнь де биле-синъ, бу дюньяда меним джанымдан да татлы, екаяне бир балам бар, санъа ялварам, тувгъаным, манъа бир шей олса, сен Неврузымны быракъма, кимсесиз этме, озюнь-ден айырма,— деп къайта-къайта тенбиенлеген эди, чюн-ки ананы олюмден де зняде баласынынъ кимсесиз къа-ладжагъы къоркъуза эди...

Почтальоннынъ келеджегини энди, эр кимден зняде Невруз беклей, чюнки дайысы дженкке барып, онынъ бабасыны тападжагъыны ве кызынынъ энди баягъы оськенини онъа айтаджагъына темиз къальбнен ишана, бабасы да онынъ не ерде отургъаныны билген сонъ, бир шейге бакъмай, етип келеджегине инана, о эр кунъ ана-сына,

— Бабам не ичюн даа кельмей, я анам? Дайым ба-рып онъа бизлерни айткъандыр эбет?

— Сабыр къызым,— дей ана, собаны къарыштырып.

Ана бойле вакъытларда къызчыгъынынъ джевап беклеп тургъан козълерине бакъмагъа джесарет этип оламай.

Джемильден мектюп алгъан кунълери оларгъа бай-рам. Эр бир мектюп къайта-къайта окъула. Къомшулар келе, оларгъа да окъула. Затен дженк йыллары о якъ-

тан кельген мектюплерни чокъусы топланып бирликте окъуй эдилер, чюнки ойлс вакъытта тек озюнге бахтлы олмакъ ерсиз келе. Биревлернен къуванчынъны пайлашмакъ, фикир танышмакъ истеги пейда ола.

Чокъкъа бармай Джемильнинъ мектюплерининъ арды да кесильди, кене къара яныкълар тыныш бермейлер. Куньлерден-бир кунь, Джемильнинъ адындан, башкъасынынъ элиннен язылгъан бир мектюп алдылар. Мектюпте олар Джемиль агъыр яраланып госпитальге тюшкенини, даа пек чокъ ятмакъ керек олгъаныны анъладылар. Кене козьяш, кене юкъусыз геджелер...

Умютсизден эвлерине кирип, талгъан-сускъан юреклерни иситкен къуванч кене де сѣнди. Затен бахт деген шей бир ерде чокъ отурмагъа севмей экен, кимерде: «Мына энди бизим де эвимизге севинч кирди, дегенде тойгъандже олмай, къуванчынъ тютюн киби даркъалып, ёкъ олып кете. Қягъыт япыштырылгъан пенджеречикни геджелери ель шытырдата, о шытырды да ананынъ къулагъына кене де, «беклеме, беклеме», деген киби келе. Бойле къоркъунчлы геджелерде козъге юкъу да кирмей, къызчыгъыны багърына басып: «Устю ачылмадымы, ушюмедини экен?»— деп оны сыйпай, лякни озю, ич де испиип оламай, дерсинъ, ичине буз парчасы тюшти де, иримей тура. Бойле зор вакъытларда инсанны ялынъыз шу къыйынлыкъларны мытлакъа енъеджегине олгъан ишанчы эминлиги сакълап келе. Амма шу ишанчкъа шу-бе догъдымы — инсан бир даа озюне келип оламай...

«Сен беляны арама, бея озю сени келип тапар», дегенлери киби, шу бичаре аиленинъ башына бекленилмеген бир мушкюль ал даа тюшти. Неврузчыкъны ювундырмакъ ичюн бир кунь анасы къопкъаларны алып, арыкътан сув кетирмеге кеткенде, аягъы тайып озю де шу бузлу сувгъа йыкъылды. Джан аляметинен андан чыктып эвине кельгендже ичи-багъры къалтырады, эм шу геджеси арарети котерилип, сандыракълап башлады. Медицина эмширесининъ кетирген нляджлары да фай-

да бермеди, зайыфлагъан вуджуд хасталыкъны енъип оламады.

Неврузчыкъ, тѣшекте хаста яткъан анасынынъ янын-дан кетмесе де, не япаджагъыны, онъа насыл имдат косътереджегини бильмей, ялынъыз анасы онъа бакъып агълагъанда, анасына къошулып о да агълай. Кимерде бир, эмшире кетирген иляджларыны алып, сѣне яткъан атешке чырпы узаткъан киби, анасына узата да ишанч-нен онынъ козылерине бакъа. Къомшулар, хусусан Бай-назар аканынъ аилеси хастаны аякъкъа турсатмакъ ичюн, эллеринден кельген эр шейни япсалар да ана бир афта-гъа биле бармай, балавуз чырагъы киби прип битти. Ам-ма сонъки дакъкъасына къадар биле о: «Мен олсрим, деп тюшюнмеди, чюнки бабасы, кимсеси олмагъан сонъ, ба-ланы бакъып, аякъкъа турсатмакъ ичюн, мен яшамакъ кереким», деп умиут эте эди. Сонъки дакъкъаларында ананынъ янында, онынъ мушкюль яныгъыны эксильте-джек, онъа ишандырыджы бир сѣз айтаджакъ кимсе де булунмады. Атешлер ичинде янгъан ана, сабагъа якъын джан теслим этти.

— Аначыгъым!!!— деп багъыргъан Неврузчыкъны къомшулары эвлеринден алып чыкъкъанда, тазе ягъ-гъан къар биле онъа къара олып корюнъди...

Бойле мушкюль алларгъа ялынъыз яшлыкъ чыдая биле, олар майышыкъ фиданлар киби къырылмай, къы-шымнынъ азабына даяна да, баарь кельсе, къайтадан ешере, чечек ачалар,

Аналар... Бизлер омрюмизде ич бир вакъыт анала-рымызынъ бизлерге якъан эйилликлерини одеп ола-маймыз, ялынъыз йыллар кечип, озюмиз анле санби ол-гъан сонъ, о гъайыпнынъ агъырлыгъыны ис этемиз. Ба-лалар озь аналарына бир вакъыт, «мен сенн севем», деп айтмайлар, эм олар аналарына олгъан севгиси севги ол-гъаныны да бильмейлер, о табиний бир шей: нефес ал-гъан киби, геджелернинъ сонъуна, танълар аткъан киби. О мукъкъаддес дуйгъунынъ ады ёкътыр...

Инсан бир шейден абдыраса, кьоркьса: «Вай! Анам! деп озю дуймай багъырып йибере, яни шу сёзлернен о озюни сакълагъан киби ола, шу озь-озьлюгинден айтылгъан сёзлер. хавфлы дакъкъаларда адамгъа биринджи таянч, имдат вазифесини корелер. Дженк мейданында да шай ола, эсли-башлы кучлю адамлар, беденини сыджакъ, якъыджы кьуршун, сюнгю я да шрапнель тешкенде. ерге йыкълмаздан эвель:

— Ана, анам, аначыгъым!— деп сонъ сюрюне ве омюрининъ сонъки саннелеринде аналарынен олалар... Я да сувукъ, афатлы кыштан сонъ, баарь кунешинден жанлангъан топракъ ешилъ къадифеге ортюльген, эвде отуралмай, чыкып, сонъки баарь ягъмурларынен ювулгъан мавы кокни, этрафта уянгъан аятлы корьгенде ве кьуванчыны ичинъе сыгъмагъан вакъытта, акъылыгъа кене де ананъ келе, чюнки энъ азиз дуйгъуларыны онынънен болюшмек истейсинъ...

Неврузчыкъ, анасы джыйылгъан сонъ, бир къач кунъ Байназар аканынъ эвинде олды, сонъ оны район меркезиндеки балалар эвине алып кеттилер. Биринджи кунълери Неврузчыкъкъа о ер пек кийик корюльсе де, андаки низам-тертип, темизлик, яхшы мунасебетлер кет-кете онынъ юречигини де йымшатты, геджелери юкълусындан абдырап уянгъанда, оны тынчландырып юкълаттылар. Эр алда, Неврузчыкъ бир уютнен яшай, о да: «Мени мындан Джемилъ дайым мытлакъа келип алыр», деген уют эди, нечюндир шу уютке о бутюн барлыгъынен ишана эди.

Шу балалар эвинде кечирген кунълерини хатырласа, Неврузнынъ козю огюнде илькиде оларнынъ экимлери Маргарита Павловна жанлана, чюнки о къадын биринджи кунюнден Неврузчыкъны озь баласы киби севип, ич де ялыныз быракъмай, даима онынъ гонълюни котермеге тырышкъан бир къадын эди. Эм балалар

эвинден кеткенде де олар эки догъмуш киби, сагълыкълашып, агълашып айрылышкъан эдилер.

Етим къалгъан Неврузчыкънынъ балалыгъы да шай битти... Йылларнынъ артындан йыллар келип кечтилер. Инсанларны къыйыр-чыйыр эткен шу мешакъятлы кунлер унутула башлады, табиий омюр озь укюмини ёлуна къойды. Шу къышымдан сагъ-селямет олып чыкъканлар, гъайрыдан дюньягъа кельген киби олдылар...

Невруз энди озю эки баланынъ анасы. О йылларда керчектен де дайысы келип оны тапкъан эди, эм озюне алып тербиеледи, окъутты, бир шейге мухтадж этмедди. Осип эткен сонъ севди, эвледи, эм анлевий омюри де пек уйгъун олды.

Даа эвленмезден огюне Невруз дайысыны къандырып, шу дженк йыллары яшагъан койчикке, анасынынъ мезарыны зиярет этмеге баргъан эдилер. Койчюкнинъ эалиси оларны буюк сыхжакълыкънен кутюп алдылар. Байназар ака да даа сагъ эди, о огълу Муратнынъ арбий хызметте олгъаныны айтты. Байназар ака мусафирлерини озь эвине чагырып, мусафир этти, сыйлады, о агъыр кечмиштеки кунлерни бир даа хатырладылар. Мусафирлер эв сабинден насылдыр бир раатсызлыкъл, дерсинъ, гизли бир сыр сакълагъан киби, арекет эткенини корип себебнини сорадылар.

— Себеби бар,— деди о еринден туруп,— себеби шу, мына бу сандыкъ ичинде чокъ йыллардан берли сизинъ адынъызгъа кельген мектюп ята, мен оны олерим де, сабинни тапып бералмам деп къоркъа эдим,— деп сандыкъны ачты да, онынъ тюбюнде энди эскирип, сарарып къалгъан бир мектюп чыкъарып Неврузгъа узатты.

— Бу мектюп,— деди о,— сизинъ, даа догърусы раметли ананъны адресине кельген эди, ананъ олюм алында яткъан кунлерде почтальон кетирип кимге береджегини билмей сорады, мен о мектюпни алдым, лякин кой халкъы манъа риджа этип: «Бу арада бермей турынъ», деген эдилер. Мен озюм де шу фикирде эдим. Мына о

кунь-бу кунь мектюпни сакълап кельдим, энди озюнъизге теслим этем, кечиктиргеним ичюн сизлер мени багъышларсыз,— деди.

— Шай этип мен шу куню бабамнынъ дженкте эляк олгъаныны анъладым, кене яхшы бу мектюпни о вакъыт анама косътермеген эдилер,— дей Невруз яшлангъан козьлерини сюртп. Ондан сонъ бир даа мен о тарафларгъа бармадым. Чюнки яралар къозгъала, аджджысына чыдамакъ зор ола. Янъы йыл якъынлашкъан кунълерде, аля бугунъ мени бир раатсызлыкъ ала, тюшюмде раметли анамнен къамыш джыйгъанымызны, онынъ бузлу сувгъа йыкългъаныны, мени балалар эвине къалдырып кеткенлерини корем, къычырып агъламагъа башлайым, сонъ озъ сесимден озюм уянам, озюме кельген сонъ, шу фаджналар меним эсимде дегиль де тюшюмде олгъаныны анълап, севинем, турып балачыкъларымнынъ устьлерини ортем. Эм меним истегим — бойле кунълерни аналар эндиден сонъ, тюшлеринде биле, корьмесинлер,— дей Невруз.

Яшлыкъ башкъа бир келе...

Бакъсанъыз, манъа бир шей ёкъмы?..

Бу суальнен, энди бир айгъа якъын, эр кунъ иштен ара тапкъанда, Усни меркезий почтагъа келип, мектюп сорай, Шу болюкте чалышкъан къызлар, эписи энди Усинени таный эдилер. Шу себептен, «К» арфине топлангъан мектюплернинъ дестесини алып, тез-тез козьден кечирелер. Қъыз, «ёкъ» дегенде, Усинени ток ургъан киби ола, о башыны омузлары арасына сыкъып, почтадан чыккып кете, дерсинъ, онынъ джаныны агъырткъанлар.

Усни эки яшында бабадан ве докъуз яшында анадан оксюз къалгъан эди. Тийзесининъ эвинде кечирген эр бир куню онъа, даима, оксюзлигини хатырлатты.

— Раметли татамнынъ эджелине сен себеп олдыңъ,— деп тийзеси коче тургъан,— сенинъ яткъанынъ-тургъанынъ зарар, сенден адам олмайдажкъ экен,— деп оксюзнинъ эр къапкъан локъмасыны зеэрлей, онъа къанлы козьяшлары тѣктюре эди.

Единжи сыныфтан Усни мектепни де ташламагъа меджбур олды. Адамларнынъ ярдымынен токъумаджылыкъ фабрикасына шегирт кирди. Чокъкъа бармай фабрика ятакъханесинден онъа ер де бердилер. Ятакъханеге кельген куню, юкълагъанда биле, оны басып тургъан агъырлыкъ устюнден котерильгеннини ис этти, биринджи кере озюни дюньяда бахтлы санды. Кимерде бахтлы ол-

макъ ичюн чокъ шей керек олмай, затен бахт ольчюсини тапмакъ кыйын шей.

Усниениъ де энди озъ шегиртлери бар. О бутюн барлыгынен ишке берилип, озъ зенаатыны тез менимсеп алды. Олар шимди бир одада учъ кыыз яшайлар. Козьлери сим-сия, дженюп геджесини анъдыргъан Матлуба. О юваш табиятынен ве ишкирлигинен белли кыыздыр. Оларнынъ экинджи аркъадашлары украинна кызы Оля Ищенко. Бу кыыз, аксине, лафны, кулькюни пек се-ве, эм де пек чокъ тюркюлер биле. Онынъ йырларында украинанынъ ашлыкъ экильген кениш чёллери, ай астында парылдагъан Днепр, йигитлер атларынен кьошугъа азырлангъанлары акъкъында янгъырай эди.

Фабрикада шу йылы экинджи квартал планларынынъ екюнлери музакере олып биткен сонъ, илери цехлерге, ишчилерге мукафатлар берильди.

Исрарлы эмеги ве джемаат ишлерине актив кьошулгъаны ичюн, бу вакъыт комсомол кыыз Усние Къуртаметова да бир айлыкъ иш акъкы ве Кавказгъа путёвканен мукафатланды.

— Вай, мен омюрюмде бир якъкъа чыкъкъаным ёкъ, Кавказгъа бир озюм насыл барып келирим?

— Омюринъ биттими ёкъса? Ашыкъма, омюринъ энди башлаятыр,— деди Оля, яшайышны пек яхшы билъген адам киби.

* * *

Абын-йыкъл Бекир де, ннает, онынджы сыныфны битирип, кьолуна аттестатыны алды. Сагъ олсун анасы, о ана-бабалар комитетининъ азасы олмагъан нсе ве огълундан зияде, озю арекет этмеген олса, Бекир де аттестатны энъсесини корьгенде корер эди. Институткъа кирмек лакъырдысы олмады, чюнки о ишке ана да, бала да козь кестиралмадылар. Кузьде нсе арбий хызметке...

Яз айлары кыйын олса да анасы Бекирише джеюпке путёвка тапты.

— Мына, огълум, толу фиятыны төлеп санъа путёвка кетирдим, арбий хызметке кстмезден эвель бираз раатлан, чырайынь къачкъан, азгъапсынъ. Айды мен сагъ олгъанда бутюн борджларымдан къуртулайым да, сонъ ольсем де окюнчли кетмем,— деп ёлгъа тедарик коре башладылар.

Усние бу санаториягъа келип тюшкенден ягъмур ягъа эди, шу себептен олса керек ки, этрафтаки табнат гузелликлерини о эслеп оламады. тез-тез палатасына кирип ёл урбаларыны денъиштирди. Дженюп Кавказнынъ дюльберлигини Усние экинджи куню эследи. Саба турып, аяткъа чыкъкъанда, тюневинки ягъмурдан ювулгъан тер-темиз мавы кокке, кунеште джилъвеленип яткъан денъизге, юксек дагъларгъа, сельби тереклерини сукъланып бакъты.

Бекирнен, акъшам оюн мейданында, расткелишти.

— Я сен бу къартанайлар санаториясына насыл келип тюштинъ? Ёкъса, къартананънен кельдими?— деди Бекир кулип.

— Мен къартанамнен кельдим, я сизни ким кетирди?

Бекир пармагъынен башыны косътерип:

— Мына, бу къафа кетирди,— деди.— Кене яхшы денъиз бар, ондан башкъа мен энди чокътан эвге джыджакъ эдим.

Бекир мында бир афтадан зияде раатлангъанындан Усниени бутюн «ерли» хаберлернен таныш этип башлады.

— Яшамакъ мумкюн, аш-сув етерлик, лякин янгъыз дегиль, эльбетте,— деп ташлады. Оюн биткен сонъ, Усниени озъ палатасына озгъаргъанда Бекир:

— Бакъса бу гедженинъ гузеллигине, бойле геджеде ятып юкъламакъ, менджесине гунахтыр, юринъ, паркке кирип, бираз отурайыкъ, ёкъса къартананъыздан

къоркъасынъызмы? О энди чокътан юкълап къалгъандыр.

— Меним къартанам ойле тез юкълап къалмай...

— Демек къоркъасыз. Энди не вакъыт корюширмиз?

— Бир бинада отургъан сонъ, истер-истемез корюширмиз,— деп Усние эвге кирип кетти.

Усние кеткен сонъ, Бекир бир озю паркта чокъ вакъыт ойланып юрди. Биринджи куню Бекир онъа чокъ ялварып отурмады. Эм озюнинъ догъру арекет эткенине шубеленмеди. Лякин къызлар ялвартмагъа севелер, эм ойле де олмакъ керек, энъ меракълы ери де шу...

Инает, текрарланмаз дженюп геджелерининъ тесиринденми, бош вакъытнынъ чокълугъынданмы, я да, яш сагълам вуджутларнынъ талапларынданмы, олар бутюн барлыкъларынен бири-бирине берильдилер. Геджелери ялыда, я да зейтюн, джевиз тереклери тюбюнде озълерини дюньяда энъ бахтлы зан эте эдилер. Базы вакъыт денъиз, кимгедир ачувлангъан киби, далгъалана, ялыгъа, къаяларгъа ачувнен келип урула, дерсинъ, ялылар оны сыкъалар. Далгъаларнынъ кучъю давушлары Уснини де къоркъуза, бойле вакъытларда о Бекирге сарылып, оны ялыдан узакъ алып, кетмеге тырыша. Кимерде исе денъиз санки юкълай, ялыны опыкен сакин далгъаларнынъ эшитилир-эшитильмез чарпындысы севдаларгъа раатлыкъ багъышлай. Бойле геджелер тек яшларны дегиль, къартларны биле джоштура.

Къыска бир вакъыт ичинде табиятнынъ тесиринден уянгъан шу раатсыз дуйгъуны Усние акъикый севги белледи. «Эндиден сонъ биз бири-биримизге къавушмай яшап оламамыз», деп ойланды. Бекирнинъ даа ана-бабасынен яшагъаны, чалышмагъаны, арбий хызметке кетджеги акъта тюшюнмеди. «Бизлер бири-биримизни севген сонъ, къалгъан эр шей озъ-озлюгинден олур», деп хаяллана, озълерини алдай эдилер. Усние атта Бекирден: «Сен мени севсинъми, мындан къайткъан сонъ, мени келип арарсынъмы?» деп сорап биле отурмады. О

акъта тюшонмек, къайгъырмакъ истемей. Бир кую, уй-
ле ашы вакъытында, бир афтадан къайтаджакълар ичюн
билет сатылгъаны илян этильдн. Бу илян эки севданы
шашыртты, тааджипке къалдырды, чюнки олар даа ва-
къыт чокъ, деп сана эдилер, албу исе бир афтадан Бе-
кирге къайтмакъ керек эди!

Шуидан сонъ олар кунъдюз кунълери данма бир ер-
де олдылар. Сонъки геджени севдалар сабагъа къадар
юкъламай паркта, ялыда кечирмек къарарына кельди-
лер. Эм шай да яптылар. Шу геджеси сабагъа якъын
Уснине Бекирден:

— Сен мени севсинъми?— деп сорады.

— Сен не айтасынъ шу, эбетте севем! Сен буны сез-
мейсинъми?

Эм Бекир ялан айтмады, шу вакъыт о керчектен де
севе эди.

— Мени келип тапарсынъмы?

— Не демек олсун, мен сени дюньянынъ къаеринде
олсанъ да, барып тапарым,— деди, лякин бираз ойлан-
гъан сонъ, яланджы олмайым деп,— чаре таптыммы ба-
рарым,— деп къошты.

Саба автобускъа Бекир эркестен сонъ минди, озъ че-
моданы устуне отургъан сонъ, тышта, козьлери яш толу
Уснинеге яваштан къол саллагъан арада, автобус ерни-
ден кочъти.

Уснине санаториядан къайтып кельген сонъ достлары
насылдыр онда бир денъишиклик пейда олгъаныны ко-
рип себебиннн бильмек истедилер. Лякин ондан бир тюр-
лю джевап алып оламадылар. Нгает, эр кимден эвель
бутюн янъылыкъларны бильген Оля Усниенинъ эр кунъ
почтагъа къатнагъаныны дуйды, къызларнен анылашып,
меселени асылыны аныламагъа тырыштылар. Раатлыкъ
куню оада къалдылар. Сабадан Усниени ортагъа алып:

— Санъа не олды, достчыгъым, не ичюн бизге бир
шей айтмайсынъ. Ёкъса бизлерни дост саймайсынъмы
энди?

Уснине чыдааялмай башта агълады, сонъ достлары Усниенинъ теджрибесизлиги саесинден белягъа огърагъаныны анъладылар.

— Сен окюиме,— деди Матлуба, достунынъ омузына элини къойып,— эгер де о йигит сени керчектен севсе, эрте-кеч келип тапар, амма яландан — вакъыт кечирген олса, ойле пезевенк санъа керекмей эм сен де онъа, нафиле ердс, янып куйме.

Уснине бу сёзлерге къангъан киби олды, озь-озюни къолгъа аладжакъ олды. «Керчектен де меним делирип къутургъанымдан не файда, эгер де онынъ юрегинде севги олмаса...» Бойле сёзлернен озюни тычландыраджакъ ола, амма сонъундан не япса, не акъта ойланса, кене де козю огюнде Бекир джаплана.

Уснине къайтып кельген кунълери бири-бири артындан эки узун мектюп язып, юрегинде къайнагъан темиз дуйгъуларыны сёзлернен ифаде этмеге тырышты. Мектюплерни йиберген сонъ исе, «белъки о меним мектюплеримни бегенмей кулер, меним мектюплеримден, ким билъсин, не къадар янълыш тапар, о окъумыш адам, онынъды сыныфны битирген, меним джапллигиме кулер. Энди къаршылыкъ алмагъандже ольсем де язмам», деди, эм язмады.

Бир къач вакъытлар кечкен сонъ, Уснине о унутылмаз денъиз ялысында олып кечкен вакъианы этрафлыджа тюшюнди. Сонъра шойле бир нетиджеге кельди: Бекирнен бирликте олып кечкен якъынлыкълар севги олмайып, аз вакъыт укъом сюрген бир эглендже экен. Сонъ яваш-яваш, булутлардан арынгъан кок киби, эр шей айдынланып башлады.

Салкъын кузь еллерни тереклерден сараргъан меджалсыз япракъларны савура, энди шеэр багъчасында да адамлар корюнемейлер, шаматалы яз айлары битти. Тек балалар ерге тёкюльген чешит тюз япракъларны топлап, ойнайлар. Кунълер де кыскъарды, иштен къайтып эвге кельгендже, къаранлыкъ баса. Бойле адий,

тынч куньлернинъ биринде, энди эр шей унутылып кетекъан вакъытта мушкюль беля, апансыздан Усниенинъ богъазына келип япышты, Усние озюни ана оладжагыны ис этти.. Не япмалы? Қъайда къачмалы, кимден имдат арамалы?..

Усниеде биринджи догъгъан фикир, деръал къачмакъ эди. «Қъачмакъ, поездгъа минип узакъкъа, мени кимсе билмеген бир тарафкъа кетмек керек...» Бу эльбетте тюшюнильмей, белянынъ ильк аджджысыны дуйгъан куньлерде догъгъан фикир эди. Сени кимсе билмеген, беклемеген ерлерге чыкып кетмек... Я бу къолай шейми?.. Усние шашмалады, геджелери агълап, сандыракълап башлады. Аркъадашлары да неге огърагъанларыны билмей къалдылар, Усние энди озюне келип, баштаки киби шенъленип башлагъанда бойле ал къызларны да шашыртты.

Сюньгю чувалгъа сыгъмагъаны киби, эрте-кеч меселенинъ устю ачыладжагы белли эди. Усние озъ алыны башта достларына: Матлубанен Ольгагъа айтты. Достлары оны тынчландырмагъа тырыштылар. Онъа не киби ярдым керек олса, эпсини яптылар.

* * *

Эрте бааръде Усниени локъсаханеге кетирдилер. Шу вакъыткъа къадар бу иштен, достларындан башкъа кимсенинъ хабери олмады. Локъсаханеге тюшкен сонъ, меселени энди гизлемек зор олды. Бир къач кунь фабрикада лаф къайнай берди. Белли я, бойле вакъытларда чешит лакъырдылар ола. Кимерлерни аджына, кимерлерни исе кулюшелер.

— Эшиттинъизми бизим ырызлы Усниенинъ мерафетлерини? Ишини яваштан гизли-къапакълы битире экен!

— Вай, энди о заваллыны алы не олур?..

— Гендим эттим, гендим булдым...

Бойле лафлар фабрикада къач купълер дсвам этти. Бу лакъырдылар Усниенинъ тийзесине де барып этти. О Усниени коръгенинен:

— Акъыз, арсыз-юзьсиз къахпе, не яптынъ, энди пич бала таптынъмы? Япаджагъынъ бу эдими? Раметли татам сени догъургъандже таш догъургъайды. Эпимизни алам масхарасы эттинъ, эки козюнъ чыкъсын, утанмаз масхара!— ден багъырыкълап башлады. Экимлер оны къувып йибердилер.

Тийзесининъ къаргъышлары Усниенинъ юрегене ине киби санчылдылар, якъыджы козьашлары ястыгъына тѣкюльди, сабагъа къадар агълап чыкъты.

Эртеси куню локъсаханеде ишлеген къадынлардан бири Усниенинъ янына келип отурды. (Олар эписи энди Усниенинъ алыны биле эдилер.)

— Шеэрде яшагъан бир инженер анлеси чокътан берли эвлядлыкъкъа бир балачыкъ тапып бермемизни сорай эди, пек яхшы яшайлар, лякин балалары олмай экен. Сен бир ойланып бакъ, даа яшсынъ... Эгер разы олсанъ къызчыгъынъ ич бир шейге мухтадж олмаз эди, тюшюнип бакъ,— деди.

Усние пек чокъ тюшюнип-ташынды. Къадыннынъ теклифине разы олгъан киби олды. Яш ана баласынынъ бетине тикилип бакъты. Къызчыкъ анасынынъ козьлерине ынджынгъан киби корюнди.

О бирден:

— Ёкъ, балачыгъым, мен сагъ экенде, сени ич кимселерге берип хорлатмам,— деп окюр-окюр агълап йиберди.

Ана ичюн бала севгиси эр шейден устун тура. О севги Усниеге тийзесининъ акъаретлерини де, базы адамларнынъ кульмелерини де, гъам ве кедерни де, эр шейни унуттырды. Ана бу заман озюни бахытлы ис этти.

Бе меселеге Усниенинъ достлары да къаршы чыкътылар.

— Биз Гульджиангъа (къызлар баланынъ адыны

Гульджиан кьойдылар) энди эр шейин азырлап кьойдыкъ,— деди Матлуба.— Сизинъ чыкъманъызны беклеймиз...

Кене баарь укюм сюре... Акацияларда ачкъан чечеклернинъ кескин кьокъусы юреклерде къуванч ярата, эр бир чечек-гуль, эр бир пазик, ешилъ япрачыкъ — омюрни мужделей бахт йырыны йырлай.

Айткъанлары киби, бала кьолдан тюшмедн, кызылар оны бири-бирлеринден кыызгана эдилер. Усние озю де санки агъыр хасталыкъны савуштыргъан адам киби, кунъ-кунъден ачылды, гузеллешти.

Базы вакъытларда Усние терсн тюшюнджеге дала, Бекирни нефретнен хатырлай. Ачылмагъан гьонджеге панджа урып, оны ачмаздан солдуртмагъа тырышкъан ойле пис инсанлар даа пасыл анъыла билирлер?!

Усниге кедерлесиме, козьяш тёммеге фурсат бермейлер. Кызычыгъы Гульджиан, кулп джилъвели бакъышларынен, достлары Матлуба ве Ольга озьлерининъ самимий къайгырувларынен онъа бутюн кедер-элемини унуттыралар.

Демек Усние омюр ёлуида къакъынды, лякин йыкъылмады. Онынъ янында акъыкый достлары бар. О кене омюрге къайтты. Лякин Бекирни омюр далгъасы илле бир кунъ сапльге чыкъарып атар.

Ильки адым

Куньлерден бир кунь Мурадасыл акъайнынъ къомшусы пенджереге козь этип, озь къадынындан:

— Анавы къомшумызнынъ азбарыны сипирген кимнинъ кызы я?—деп сорады. Къадыны ишини ташлап, пенджереге якъынлашкъанынен кулюп йнберди.

— Я о Мурадасыл акъайнынъ кичкенеси Зекнечикни танымайсынъмы?—деп меракънен онынъ бстине бакъты.

— Токътаса, Зекнечик даа аякълар арасында къарышылып юрген бала, амма бу етишкен кыызгъа ошай да?..

Земаневий кыызлар шай, юзюм асмасы кибби, бир геджеде бир къарыш оселер, бизлер исе къартаямыз, амма озюмиз оны эслемеймиз. Бизни де бир-эки йыл коръмеген танышларымыз корюп къалсалар, «анавы къартанай, къартбабайлар кимлер экен я», деп сорарлар.

Эм керчектен де земаневий балалар, хусусан кыызлар тез осип этишелер, оларгъа бахтлы песиль десенъ де ерли, истегенлерини кие, истегенлерини ашайлар. Озь вакътында мектепте окъуй, билъги ала, сонъунда истетген ерлерине кирип чалышалар, эм бир шейге де мухтадж дегиллер. Шимдики балаларны ялынъыз тез-тез осип буюклер сырасына къошулмакъ истеги раатсызлай. Шу себептен олса керек Мурадасыл акъайнынъ кичкенеси Зекнечик де секизинджи сыныфкъа кечкен сонъ, бам-башкъа олып къалды. Къызынынъ тюрленге-

нине тааджипленген Мурадасыл акъай бир кушь къадынындан:

— Апай, бу бизим кичкенеге не олды я, къачан бакъсам кузьгю огюнде айлана. Де якъын келе, де артына чекилип, онъуна-солуна бурула, бир шейлер джойгъан киби бакъа...

— Сең онъа раатсызлаима,— деди къадыны.— Шимдики балалар тез оселер, озълерини де пек буюк туталар, бизим къызгъа да бир шей айтаджакъ олсанъ, «мен бала дегилим, озюм билем», деп джевап бере.

Къызларынынъ табияты тюрленмесине де себеп бар эди. Бир тарафтан энди осип келеяткъан осмюрлерге вакъыт эльбетте, озъ тесирини япа, ондан да башкъа эр бир девирнинъ озъ шараиты, озъ талабы ола.

Мектеплерде бааръ айляры келип, окъув йылынынъ сонъу якълашкъанда, эр ким, оджалар да, талелелер де сонъки чанъны сабырсызлыкънен беклейлер. Бааръ келип, эрылгъанлар, акациялар, гуллер ачкъан сонъ, яшлар бир ерде чокъ отурып оламайлар, къыркъ беш дакъкъа девам эткен дерслер де пек узун олып корюнеслер...

Сонъки чанъ къакъылгъан сонъ, Зекиелернинъ сыныф ёлбашчысы оларны топлап, отъкерген сыныф топлашувында:

— Сизлер энди секизинджи сыныфкъа оттинъиз, эндиден сонъ якъан ишлеринъиз, аткъан адымларынъыз ичюн де озълеринъиз джевап береджексинъиз. Энди башлангъыч сыныфларда окъугъан талелелер сизлерден унер алмакъ керск. Секизинджини битирген сонъ сизлер, истесенъиз окъувны девам эттирессинъиз, истесенъиз, ишке кирип, эм чалыша, эм де окъуй билесиз, демек сизлер энди буюклер сырасына кечкен адамларсынъыз,— деген эди.

Топлашувда айтылгъанларны эр ким озюнджесине анъласа да, Зекиечикнинъ акъылында, нечюндир, «сиз энди буюклер сырасына кечтинъиз», дегенлери къалды.

Демек энди буюклер не япсалар онъа да япмакъ мумкюн... Мына о бугунъ мектепте отъкериледжек эглендже акъшамына биринджи кере бараджакъ, эм буюк севинчен онъа азырланмакъта. Единджи сыныф талебелерине бойле акъшамларгъа бармагъа рухсет этильмей эди. Амма энди Зекнеге кимсе бир шей айтып оламай, о ешилъ антерини, юксек окчели потюклерини кийип барыр, кимсе де онъа эвелькиси киби: «Балалар аякълар арасына айланып юрменъ, эвинъызге къайтышъ», деп де айтмаз.

Зекнелерини мектеплеринде энъ дюльбер къызлардан бири Венера. Узун бойлу, корюмли, пидже белли бир къыз, о кестане тюс, далгъалы сачларыны яйдырып чыкъса, истер-истемез эр ким онъа бакъа эди. Эм озюнинъ «къыйметини» бильген Венера да башкъа къызларнен лаф эткенде, «меним янымда сен кимсинъ?»—дер киби оларгъа кулюмсиреп бакъа.

Бугунъки акъшам, саат секизде башланаджагъыны илян эткен эдилер, лякни Зекнечик, кечикирим, деп эртедже давранды, кийинип-къушанып, эр кимден огюне мектеп клубына ёл алды. О мында кельгенде, онынджи сыныф талебелери санада микрофон ерлештире, чалгъыджыларгъа ер азырлай, скемлелерни сырагъа тизе эдилер. Зекне не япаджагъыны бильмей, пенджереве таба якълашып, бакъып турды. Яшларны бири Зекнени косътерип достунуны къулагъына нелердир айтты.

О исе:

— Бала-чагъапен ишинъ олмасын,— деп кульдн де озъ ишини девам этти. Йнгитини тюшюнмей сёйлеген шу сёзлери Зекнечикнинъ къулагъына барып этти ве юрегине ине олып санчылды. Бир шейге бакъмай тез-тез чыкып кетем дегенде, къапуда озъ сыныф аркъадашы Раяны корюп, токъталды. Олар экиси дост олмасалар да, бойле къолайсыз бир вакъытта расткелишке севинди.

— Вай достчыгъым, сен мында экенсинъ де, юр аз-

баргъа чыкъайыкъ, мында даа кимсе ёкъ, клубны азырлайлар,— дедн.

Олар азбаргъа чыкъып буюк кестане тереги тюбюнде скемлеге отурдылар. Олар экиси де тез-тез акъшам таптанасынынъ башламасыны беклей эдилер. Чокъкъа бармай, яшларны акъшамгъа давет этер киби, «Мектеп вальси» янъгырап башлады. Музыка чалынгъаныны беклер киби, этрафтан да яшлар, къызлар, экишер, учер олып келе башладылар. Чокъка бармай, сачларыны омузларына яйдырып Венера да пейда олды, о кельгеннен клуб да адамгъа толып кетти, дерсинъ, о озюнен бирге бутюн темашаджыларны да алып кельди. Эр ким топлангъан сонъ, ичериге мектеп директоры Надежда Наумовна келип кирди. Эписи аякъкъа туруп оны селямладылар ве энъ огдски сырадан онъа ер бердилер. Сонъ умумий оюн башлады.

Онынджы сыныф яшлары чокъусы озь сыныфдаш къызларнен ойнайлар, секизинджи, докъузынджы сыныф къызларыны кимсе оюнгъа давет этмей. Ойнагъанлар арасында эр кимнинъ назар дикъкъатыны джелъп эткенлер — Венеранен Володин деген йигит. О узун бойлу, Венеранынъ бетинне тѣпеден бакъа, оларгъа бакъкъанда, санарсынъ олар ичюн бу ерде башкъа ич кимсе ёкъ киби корюле.

Зекиеге ошагъан секизинджи сыныф къызчыгъы:

— Я бизим сыныфынынъ яшлары къайда?— деп сорады.

— Бизим сыныф яшлары ёкъ, чюнки секизинджи сыныф къызларына мында кельмеге рухсет берильсе де огълан балаларгъа олмай,— деди дигери.

Зекичик аркъадашы Раянен четте отуруп, беклеп турсалар да, оларны кимсе оюнгъа чагъырмады. Бир йигит Зекиеге девамлы бакъкъан сонъ, оюнгъа чагъырмакъ истер киби, онъа табъ юргенде Зекининъ юреги сыкъ-сыкъ урып башлады, аякълары да бузлагъан киби

олды, лякин йигит оларнынъ янларындан отип, четте отургъан башкъа бир кызыны давет этти. Сонъ, небеттеки «танго» чалынып башлагъанда, Зекне аркъадашына айланып:

— Биз неге бакып отурамыз, юр берабер ойнайыкъ,— деп оны ортагъа алып чыкъты. Къалгъан аркъадашлары да олардан орынек алып, экишер-экишер олып ойнай башладылар. Музыка токътагъан сонъ, олар азбаргъа чыктылар, лякин кестане тереги тюбюнде энди дигерлерин отура эдилер. Башкъа тарафкъа ёл алдылар, о якътан да кулюкю сеслерин эшитилди, айланып кене де клубкъа кирейик дегенде, къапу янында, оларгъа таныш олмагъан, эки яш тютюн ичип отура эдилер. Олар кызыларны корип:

— Кызылар я сизнинъ таталарынъыз ёкъмы? Чагъырынъ бу тарафкъа кельсинлер,— деп кулюшкен сонъ, ынджынгъанындан Зекненнинъ тап козьлерин яшланды. «Демек бизин, аля даа, эр кес бала деп сая, меним къачыпджы сыныфта окъугъанымнен бу къалпазларнынъ алып-береджеклерин де ёкъ экен», деп ачувланды.

Зекнечик, озюни буюклер арасында кечиреджек акъшамы бойле къуванчсыз кечер, деп ойламагъан эди. Хаяллары онъа чокъ шейлер ишандырса да меселе башкъа тюрлю олып чыкъты. Не япмалы, бойле вакытларда кимге барып шикъет этеджексинъ, сенинъ алынгъны ким анълар?! Демек, омюрде ойле эр шей беклегенинъ киби олып чыкъмай экен...

Озь хаялларынен менгуль олып тургъанда, Всепераны Володин озгъарып чыкъты, олар Зекнени эслемейлер, къолтукълашып, къайдадыр чыккып кеттилер.

Огъланлар-кызылар эп ойнайлар, эр кес куле, севине, ялынгъыз Зекненнинъ агълайджагъы келсе, чюнки онъа даа кимсе назар ташламай. Энди баягъы вакыт олгъан эди, Надежда Наумовна да чокътан эвине къайтты, лякин музыка тынмай, оркестр токътаса, шу ан радиола башлай. Зекне бир даа отургъанларны, ойнагъ-

аяларны козьден кечирип, эвлерине кьайтмакъ макъса-
дыннен азбаргъа чыкъты. Энди еди йылдан берли мек-
тепке кьатнагъан ёлунен эвлерине кететкьанда, акъы-
лына анасынынъ эр кунъ саба, «сакът олып юр кьызым,
ёлнынъ четинден юр, машиналардан сакът ол», деп тен-
биелегени тюшти, озюни энди бала олмагъаныны испат
этмек истер киби, Зекиё ёлнынъ ортасына чыкъып,
аякъкапларыны такъылдата-такъылдата кетти.

Эвлерине стип кельгенде, эвлериндеки ярыкны ко-
рип ана-бабасынынъ даа юкъламагъанларыны анълады.
«Бакъ сен, бу вакъытта олар ята эдилер, демек мени
беклейлер, мени аля даа бала эсап этелер», деп тюшюн-
се де эвлерине киргенде.

— Я сиз даа не ичюн ятмайсыз, энди кеч олды да?—
деди.

— Ярып раатлыкъ куню, саба кеч турсакъ да зарар
ёкъ, балам,— деди анасы кьызынынъ кьайткьанына се-
винип. Бабасы да синар якъаджакъ олып бош кьутусы-
ны кьармалап:

— Сонъ, акъшамынъыз насыл кечти, кьызым?—деди.

— Пек гузель кечти, ойнадыкъ, йырладыкъ, кьоран
тептик, директорымыз да бар эди, ойнамадан тап аякъ-
ларым агъырды...

— Я сени кимсе озгъармадымы, бир озюнь кьоркъ-
мадынъмы?— деди анасы.

— Я мен бала дегилм, эвимизнинъ ёлуны энди ог-
рендим, де гъалпба, озгъарайым деп япышкьанлар чокъ
олды, амма мен озюм истемедим.

— Тыпкы меним табнатым, бабасынынъ кьызы
экен,— деп ташлады Мурадасыл акъай гьурурнен.

Бизлер де Зекиечикнинъ биринджи адымы онъайтсыз,
аджыныкълы олып чыкъты деп янмайкъ, оны даа пек
чокъ севинчли кунълер беклей, онынъ огюнде даа уджу-
буджагъы корюльмеген бахт ёлу узанып кете, о тезден
биринджи окунчлерини де унутыр..

1969

Джедвельге кьойылмагъан дерс

Мени шеэр маарифи болюгине чагъырып, акъшамлыкъ яшлар мектебине ильмий болюк мудирни тайин этильгенимни айттылар.

— Мектепте вазнет бираз уймай,— деди шеэр маарифи болюгининъ мудирни,— директор даа яш къадын, теджрибеси етишмей, ильмий болюк мудирни исе энди къарт, якъында пенсиягъа кетеджек...

— Я менде де ойле буюк теджрибе ёкъ. Дженк йылларыны саймасакъ, меним де бу саада чалышкъаным экинджи йыл...

— Билем, лякин биз сеннен джебэ корьген адамлармыз бири-рибимизни яхшы анъламакъ керекмиз.

Биз шеэр маариф болюгининъ мудирни Юнусовнен бир яшта эдик. О кыркъ учъте агъыр яраланып, госпитальден: «Арбий хызметтен азат этильдн», кягъытынен чыкъкъан ве озъ тувгъан шеэринге кельген эди. Мында шеэр партия комитети бу топаллап юрген, арбий кийимли адамгъа мектеп ишини авале этти. О девирде чокъ миллионлы оджалар ордусынынъ пек чокъу джебэде эдилер. Буны козь огюне алып, дженк биткеннен биринджи невбетте ордудан оджалар къайтарылдылар. Окъув ишлерини къайтадан аякъкъа турсатмакъ керек эди.

Отъмек даа карточканен бериле эди. Мемлекет агъыр дженк яраларыны тедавийлеген бир девир олса да, яш несиль ичюн къайгъырув о йылларда да буюк эди.

Акъшамлыкъ мектеплерининъ вазнети исе ич де уймай эди. Агъыр иш кунюнден сонъ, акъшамлары да окъума-

гъа пек чокъ яшлар чыдаялмай, олар окъувдан зияде, бир чарелер тапып, кечиниш ёлларыны арай эдилер.

Отуз дёртюджи акъшам мектеби шеэриниш четинде буюк машинапыджылыкъ заводынынъ янында эди. Мында окъугъанларнынъ эксернетн де шу заводда чалышалар.

Манъа шу нш авале олунгъанда, мектеплерде ярым йыллыкъ окъувгъа екюн чекилип, небеттеки вазифелер музакерс этильген бир вакъыт эди.

Юнусов менимнен отуз дёртюджи мектепке джёседн. Анда бизни, вакъытынджа басып алгъан ерлеринде, якъан джанаварлыкълары совет адамларында оларгъа сынъырсыз нефрет догъура. О йыллары душманныш вахшийликлерине ким нефретленмей эди?!

Бу мунасебетнен мен бизни мектебинизде олып кечкен бир вакъна акъкъында этрафлыджа кяе этмек истейим.

9-нджы «Б» сыныфта Альберт Шандра деген сепкилли бет, шамар къулакъ, сары немсе баласы окъуй эди. О талебе бир шейден урыккен киби, даима этрафына бакъына, дерсинъ, умят этильмеген ерден онъа уджюм этеджеклер. Оюнларгъа къошулмай, эм оны оюнгъа кимсе де къошмай эди. Онъа данма: «Отурма меним яныма, ёкъ ол козюм огюнден, хаин фриц!» дей эдилер. О да джевап береджек олып ынтыла, тишлерини сыкъа, этрафкъа козь эткен сонъ, озюнинъ ялынъыз олгъаныны анълап, четке чекиле тургъан. Озю дерслеринден яхшы, хусусан математиканы мукеммель биле эди.

Мен онынъ, эвеля озюнен сёйлешип анлевий алынен танышкъан сонъ, къалгъан талебелернен лакъырды этмек къарарына кельдим, чюнки мектепте онъа тыныш бермейлер. Альбертнинъ азабы буюк, ярдымгъа мухтадж эди. Лякин менден эвель Альберт озю экинджи куню идареге кельди.

— Мен оларгъа не яптым?— деп озь-озюни къолгъа алмагъа тырыша, лякин козяшларыны тыялмай.— Не

ичюн манъа юрюш бермейлер, меним не къабаатым бар?.. Фашистлернен меним ич бир алып береджегим ёкъ, меним бабам да фронтта оларнен урушып эляк олды,— деди.

— Бабанъдан мектюп ала эдинъизми?

— Ёкъ, фронткъа кеткенинен бир мектюп язды, бир даа хабер-тебер кельмеди. Анам Москвагъа язып соратты, ондан да бир хабер ёкъ.

Бираз лакъырдыдан сонъ, мен онъа къатийликнен:

— Ёкъ, сен янъыласынь,— дедим.— Бизни мемлекетте эр миллет бир укъукътадыр. Фашистлерге къаршы амансыз куреште Ватанымызда яшагъан эр бир миллетнинъ векиллерин киби срли немселер де курештилер.

— Айса, не ичюн эр адымда мени фриц деп, ашалайлар?..

— Бу акъта мен сыныфларда субет отъкеришим, санъа эндиен сонъ кимсе токъунмаз, токъунгъааиларнен мен озюм анълашырым,— дедим мен. О манъа чокъ инанмаса да, тааджипнен козьлериме бакъты, онынъ козьлеринде къуванч ве умуот аляметлери пейда олды.

Экинджи куню мен мектепте башта оджаларнен лакъырды этип, кимнинъ насыл фенден дерс бергенине бакъмай, эр оджа озь дерсинде вакъыт тапып, бу акъта субет отъкermелерини теклиф эттим.

Мен айткъанларымнен оджалар эписи разылаштылар, къызгъын лаф котерильди. Эр сыныфта бойле адетлерге расткеллине экен.

9-нджы «Б» сыныфта исе сонъки эки дерске озюм кирдим. Джедвель боюнджа шу куню сыныфта язма иш отъкermек керек олса да, мен дерсини шай башладым:

— Язма ишни келеджек афтагъа къалдырамыз, даа яхшы азырланып келирсиниз, бугунъ джедвельден тыш дерс отюледжек,— дедим. Балалар тааджипленип бир-бирине ве манъа бакътылар.

— Я бугунъки дерсиниз насыл мевзуда, оджам?— деди бириси.

— Бугуньки дерсимиз, мен сизге дженкниңъ сонъки кунълеринде шахсен корип-кечирген бир вакъианы айтмакъ истейим,— дедим. Балалар, шубесиз, юректен севиндилер, оларгъа тек дженк акъкъында айт, гедже-кунъ-дюз динълемеге азырлар.

— Бизим балыонымыз девамлы ве къанлы уджюмден сонъ, бир буюк шеэрге киргенде, анда бир дане зиян коръмеген эв, сокъакъ, атта терек биле къалмагъан эди,— деп башладым мен.— Эр ер патлатылгъан, янгъан, йыкългъан. Орталыкъ там-такъыр. Уфатылгъан бетон, теллер, сыджакътан минген хамыр киби коте-рильген асфальт шишиклери ве джам парчалары толугъа. Даа чокъ ерлерден тютюн чыкъып тура. Бу ерде джанлы бир шей къалгъандыр деп, акъылынъа да кельмей.

Шу кунълерде энди Берлинъ теслим олгъан эди. Берлинъ залиси, «биз энди теслим олдыкъ», дер киби, йыкълмай къалгъан балконларгъа, пенджерелерге беяз чаршафлар, юзьбезлер аскъанлар, бизимкилер исе Гитлерниңъ ер астындаки мекаяны арайлар. Рейхстагныңъ къапуларында, диварларында исе, бош ер тапып адынъны язмакъныңъ чареси ёкъ, эр бир ер «автографкъа» толгъан. Энди Германияныңъ бир сёзсиз теслим олугъа акты да имзалангъан эди. Шай олса да, базы бир ерлерде теслим олмагъан группалар, йыкълкъ эвлер арасындан ер тюрюнде сакъланып, кене де аталар, дерсинъ, бутюн Авропада инсан къаны аз тёркюльген...

Мен шу ойларнен адымлагъанда яры йыкълкъ бир сачакъ тюрюнде секиз-он яшлар къарарындаки бир огъланчыкъ козюме илинди. Мен деръал автоматыма япыштым (дженкте шай огренип къалгъанмыз), бала шу ан козьден ёкъ олды. Мен яваштан сачакъкъа якъынлаштым, о якъ, бу якъны къыдырдым. Оны таптым. Лякин огъланчыкъ мени коръгенинен, къапкъангъа тюркен киби, къалтырап башлады, эм агълай, эм де манъа бир шейлер айта.

Ачувым бирден сёнди. Огюнъе чыкъкъан кучью, ай-

неджи, сени ольдюрмек ичюп тырышкъан душман олса, сен де шай оласынь, лякин бу терисинен кемиклери къалгъан бичаре баланы корьгенде не япаджагъымны да бильмей къалдым, онынъ башыны сыйпап:

— Агълама,— дедим.

Демек онъа, олюм къоркъусыны да енъген бир къувет меним огюме чыкъмагъа джесарет берди. О мени анъламаса да, бираз юрекленди ве шинелимининъ еннинден тутып: «Ком, Иван!»— деди. Мында шашмагъа шей ёкъ, биз оларгъа Фриц, олар исе бизге, Иван, дей эдилер. «Токъта,— дедим мен озь-озюме,— демек, бу баланы аселет ёлладылар, мени тындыраджакъ оларар. Ёкъ, анъкъав фриц! Сенинъ туткъан тавугъынъны биз чокътап тинттик!» Амма бала мени анъламай, кене де манъа къайгъы ве ишанчнен бакъа. О баланынъ темиз, гунасыз козьлери мени кене тынчландырды, ачувымны сёндюрди. «Бунъа не керек экен, итимал биревлерге аджеле ярдым керек олгъандыр?! Айды не олса-олды», деп баланынъ пешинден кеттим. Бала мени токътамадымы, къайтып кетмедими дер киби, айланып-айланып бакъа эди.

Биз тола, киреч обалары янындан топ-мина парчаларынен кесильген, янъы ешерип башлагъан ве энди солгъан терек пытакълары устюнден, янгъан танклар, копчеклери тёпеге айланып парчалангъан машиналар, къыскасы даа якъында юрген, этрафкъа атеш, олюм сачкъан дженк къалымтылары янындан кетемиз. Ниает, яры чёккен эвнинъ янына келип еттик. Этрафкъа балыкъ пулы киби кирамет парчалары септирильген. Эвнинъ арттаки кошелери йыкълмагъан, бесе-белли анда яшайлар. Ичери кирдик, козьлерим къаранлыккъа алышкъан сонъ, ортада обалангъан тёшеклер устюнде дёртбеш яшында бир къызчыкны, башы уджунда анасы олса керек, хастаджан орта яшларында бир къадын, этрафта исе багълангъан богъчалар, бала оюнджакълары, чул-чубурларны эслеп алдым.

Мен оларгъа догъру юреджек олдым. Қадын абды-

рады, сонъ баласынынъ башы уджуна отурып, эллеринен оны сакълагъан киби олды. Дерсинъ, азраиль баласыны джаныны алмагъа кельген. Огъланчыкъ онъа бир шейлер айткъан сонъ, анасы кызыны яткъан еринден котерип-отуртты. Ана-бала эм къоркъу, эм де имдат беклеп, меним козьлериме бакътылар. Кызычыкынынъ ольмеге бир куню къалгъан, зорнен нефес ала, къуру кемиклерини балавуз тюсте терисн орткен, манълайчыгъы бурюшкен, эльчиклери джансыз киби саркъып туралар, къулачыкъларындан, снгар кягъыты киби, ярыкъ корюне.

Анасы эллеринен агъызыны косътерип, кызы ачтан олеяткъаныны ашамагъа бир шейлери олмагъаныны анълатмакъ истей. Мында лафсыз да эр шей анълашыла, топ, бомба атешинден сагъ къалсалар да, энди ачыкъ оларнынъ богъазларына япышкъап.

Мен шаштым, неге огърагъанымны бильмедим. Дженк йыллары биз нелер-нелер коръмедикъ?.. О кыйын йылларда не къадар достларны комдик, къан, атеш ичинден кечип кельдик. Меним юрегим энди автоматнынъ къундагъы киби къатып къалгъан, онъа энди бир шей тесир этмез, деп беллей эдим, лякин бу ят къадынны ве хаста баласыны коръген сонъ, юрегим сызлады, аджынгъанымдан богъазыма бир томар келип тыкъылды.

Бельким бу къадыннынъ акъайы, шу баланынъ бабасы, бутюн бу йыллар менн ольдюрмек ичюн авлап юргендир, я онынъ къуршунлары бомба, миналары меним ватандашларымны, достларымны, догъмушларымны ольдюргендир, бельки бизим койчюгумизни бир эв къалдырмай якъкъан да одур?.. Бельким балачыкъларнынъ аякъларындан тутып, башларыны ташкъа уруп ольдюрген, бунынъ акъайыдыр?

Ола билир... Эр шей ола билир! Шай олса да, о вакъыт менде ачув да, интикъам алмакъ истеги де ёкъ эди. Ялынъыз мен вуджудымда тиш агъырысы киби, бир адджы ис эттим. «Бу къадыннынъ, бу хаста сабийнинъ

дженк фелякетлеринде нч бир къабаатлары ёкъ, аксинне, олар да шу фелякетниинъ къурбанлары», дедим.

Мен озюме келип, деръал аркъамдаки торбамны алып, андан отъмек, эт консервасы, шекер чыкъарып, стол ерине къулланылгъан скемлеге бошаттым. Олар учеви де козьлерини меним къолларымдан алмай, актыкъатмы, тюшми инанмайлар. Жебимден чакъымны чыкъарып, къутуны ачтым, этрафкъа эт къокъусы яйрады.

— Буюрынъ, алынъ, битте!— дедим. Олар десенъ, тылсымлангъан киби, ерлеринден къыбырдамайлар. Шу ан бир тиллим отъмек кесип, устюне къутудан эт якъып, къызчыкъкъа узаттым. Онынъ сёнюк козьлеринде къыгъылчымлар пейда олды, отъмекни алып, тез-тез ашай башлады санки, тутып алырлар, деп къоркъа. Сонъ огълуна ве апасына да бердим. Ниаест, бу тюш, я да ачлыкъ галлюцинациясы олмагъаныны анълап, олар буюк иштинанен «ишке» башладылар.

Меним пцион дженк о куню, шу саатте битти. Ёкъ-ёкъ, Рейхстаг устюнде бизим къызыл байрагъымыз ельпирегенде дегиль, Гитлерининъ фельдмаршалы пенсенининъ тюзетип, «бир лафсыз теслим оламыз», деп имза чеккенде де дегиль — хаста сабийни бизим солдат отъмегинен сыйлап башлагъан дакъыкъасы, меним пцион дженк битти. Чюнки юрегимде бутюн шу йыллар автоматым, патронларым киби ташып юрген интикъам арзусы, шу ерде меним якъамны бошатты. Бузундап арынгъан деръа киби, сербест нефес ала башладым ве сонъ дередже ёрулгъанымны ис эттим...

Батальонымызнынъ разведка болюгинде айтувлы разведкаджы Мюллер адлы бир немсе йигити бар эди. Экинджи куню мен оны ве эки аркъадашымны алып кене шу эвге бардым. Озь къысымларымызда тапылгъан отъмегимизни, шекер ве ягъымызны да алып бардыкъ. Анда да денъишме олгъап. Сагъ къалгъанлар (чокъусы къадын ве балалар) шу эвге топлангъан эдилер. Мюллерининъ ярдымынен биз, Совет Ордусынынъ кимге къар-

шы курешкеннин оларгъа аңлаттыкъ. Мюллер топлангъанларгъа:

— Мен де немсем. Бизим макъсадымыз — немселерни ольдюрмек дегиль де, фашизмни ер юзюнден ёкъ этмектир, — дегенде динълегенлер севингенлеринден чокъусы агълап йиберди. Оларгъа эр кунь Рус Ордусы пек вахший деп, къоркъуза экенлер. Биз, эльбстте, Геббельснинъ яланларыны онсыз да биле эдик. Бизим келип ольдюреджеклер, деп беклегенлер — бизим Орду сафларында энъ адалетли, тертипли адамларны корьдюлер, олар ичюн бу ал бекленильмеген буюк бир янъылыкъ эди.

Дюньяда инсанлар, насыл миллет векили олгъанындан къатий назар, сербест, бир укъукълы олып догъалар, эм шай да яшамакъ кереклер. Ялынъыз Гитлер киби джанавар — дюньядаки бутюн миллетлер бизге къул олмакъ керек, деп чыкъты, ве ахыры, озю де сычан зеэрни ашап, олды.

Бизим Ватанымызда да пек чокъ миллетлер яшай, буюк бир анле киби омюр этемиз, сиз-талеселер, буны акъылынъыздан чыкъармамакъ керексиниз. Адамнынъ яхшы-яманлыгъы онынъ миллетине багълы дегиль де, якъан ишинде, озюни алып барувында, халкъ ичюн якъан хызметинде корьмек керек, — деп битирдим мен озю икяемни.

Альберт арттаки раледе, башыны эллери арасына алып, энкейген, сессиз агълай эди. Мен оны корьмемезликке алдым. Башкъалары да сусып къалдылар.

— Бугунъки дерсимиз битти, — дедим де озюм азбаргъа чыкъып, бир сигар якътым. Хатырлавлар мени де эеджанландырдылар.

Дженк атешин ялынъыз шеэрлерни, инсан яшагъан ерлерни йыкъып, якъмакънен екюнленмей, дженк озю-

неп бирге чешит маразлар, ачлыкъ, кыырсызлыкъ, эдеп-
сизлик киби чиркип алларгъа да ёл ача. Бизим вазифе-
миз осеяткъан яшлыкъны шу телюкелерден къуртар-
макъ, оларны акъикый ёлгъа чыкъармакътан ибарет-
тир. Бу месуль иштеки зорлукълар мени къоркъузма-
ды, аксине, озь ишиме олгъан севгимни къат-къат арт-
тырды.

1970

Топлар сускъан сонъ

Белли олгъаны киби, аятта бир несильнишъ омюрн дигер несильнишъкише бенъземей. Эр бир несильнишъ озъ истеклери, курешлери, къуванч-севинчлери ола. Базыларынынъ омюрлери тынчлыкъта, озъ арзу-истеклерине пришек макъсадынен кече, лякин дигерлеринишъ такъдирлери буюк къышымларгъа расткеле, къан тѣкюле, къурбанлар талап олуна. Эм ойле янгъышлар, афатлар битирильген сонъ да инсанларгъа гъайрыдан озъ яшайышларыны тюзетмек, ёлуна къоймакъ ичюн де чокъ йыллар курешмек, яваш-яваш озюне келип, бахтлы омюр къурмакъ насип ола...

Хораз бир къач ксре отькюр-отькюр къычырса, да къомшу хоразлары онъа зиль тутмагъан сонъ, сесини кестн. Амма онынъ отькюр давушы Ридванны уянтты. О, козьлерини окъалай-окъалай, еринден туруп, пенджереге якъынлашты, кокке козь ташлады. Йылдызлар парылдай, не вакъыт экенлигини бильмек зор, чюнки хораз тек танъда дегиль, яры геджелерде де багъырып ала тургъан. Энди юкьу къачты не япмалы?..

Бугунъ салы, хастаханеге барыладжакъ кунъ, туруп азырланмакъ керек. Энди эки ай кечти Ридваннынъ анасы район хастаханесинде ята. Район меркези де Ридван яшагъан совхоздан докъуз километр узакъта. Эр салы куню онъа анасыны ёкълап кельмек ичюн рухсет бериле, чюнки Ридван анасынынъ еяне огълу, ондан башкъа бу ишни кимсеге авале этмек мумкюн дегиль.

Салы куню кельсе, о совхозда чалышкѣан арабасыны кѣравулгѣа ташлап, акѣшам кѣранлыгѣы баскѣандже анасына барып келе. Бахтына шу куню о якѣкѣа кеткен машина, я да араба расткельсе эрте-ярыкѣ барып кѣайта, джаяв юрмек керек олса, пек ёрула, акѣшам эвлерине зорнен келип чыкѣа.

Этрафда энди баарь озѣ укюмнини башлады, тосат-тосат эскеп сьджакѣ ельчик тереклердеки гѣонджелерни ача, сьчан кѣулагѣы киби, ешилѣ япрачыкѣлар корюле, дагѣлардан нсе, шу ельчик, уянаяткѣан табиятынѣ аджайип кѣокѣуларыны алып келе. Юреклерде насылдыр бир раатсызлыкѣ, севинч уянта.

Ридвангѣа совхоздан эр салы куню, анасына алып бармакѣ ичюн эки пите, бир фильджан кѣаймакѣ, учѣ дане сувгѣа пишкен йымырта берелер. Хастаханеде де Ридванчы энди эркес таный, анасы да шу куню огѣлуны беклеп тура, огѣлу кельгенине олар кичкене корюшюв одачыгѣына кирип лаф этелер.

Эскирген кок халаткѣа бюрюнген, тек кемпклерицен терисп кѣалгѣан анасына козѣ ташлап, Ридван:

— Сонѣ, насылсынѣ анам?— дей.

— Гузелим, балам, я сенинѣ ишлеринѣ насыл?— деп анасы ондан чокѣ шейлер сорамагѣа азырлангѣан олса да, огѣлуны корьген сонѣ, эеджанлана, эпини унута:

— Мен энди мындан чыкѣмакѣ истейим, балам, эвинизин пек сагѣындым, сен бир даа кельгенде меним урбаларымны да алып кель,— дей.

Ридван бу сѣзлерден абдырагѣан киби ола, о анасынынѣ алы кунѣ кунѣден бетерлешкенини коре, эм экимлериниѣ де онѣа бир файда ялып олмайджакѣларыны анѣлай, ичине бир сувукѣ кирген киби ола. Амма о анасынынѣ мында мытлакѣа яхшы оладжагѣына ишана эди. Инсанинынѣ ишанчы сѣнген сонѣ: бир даа озюне кельмеси пек зор ола...

— Я экимләр разы олурлармы?— деп, Ридван эли-
ни анасынынъ сыджакъ эли устуне къоя.

— Сен урбаларымны алып кель, олар разы олмай
къайда бараджакълар. Эвимизде мен раат олурым. Сен
де ялынъыз чекишесинъ, эвде санъа меним файдам то-
къунмаса да, берабер олсакъ экимизге де яхшы олур.

Козъ къыйыгындан апа огълунынъ индже бойнуна,
къулакъларына басып оськен гуръ сачларына гъам толу
козьлеринен бакъып:

— Сен кене озюнь ашамай манъа не кетирсинъ, ба-
лам? Бизни мында яхшы бакълар,— дей де огълу ке-
тирген богъчаны чезип, бир питени онъа узата. Ридван-
нынъ беш дакъкъа ичинде бойле он питени ашамагъа
маддеси олса да, анасынынъ локъмасы онынъ богъа-
зындан кетерми?.. О озюне узатылгъан питеден бир пар-
чачыкъ къопарып, къалгъаныны къайтарып анасынынъ
огюне къоя.

Ридваннынъ бу баари он экинджи баари эди. Дженк-
сиз, биринджи баарь, топлар сускъан баарь...

Бабасы оларны къалдырып, дженкке кеткенде, Рид-
ван биринджи сыныфкъа барып башлагъан эди, о иль-
ки элифбесини шу мешакъатлы йылда огрене башлады.
О вакъыт даа дженкнинъ не олгъаныны тасавур этип
оламагъан Ридван, бабасына дженктен къайткъанда
озюне оюнджакъ тюфек, самолёт кетирирсинъ, деп сы-
марлагъан эди. Бабасы да оны къучагына котерип, сы-
масыны эбедий эсинде къалдырмакъ ичюн, чокъ вакъыт
онынъ темиз козьлерине бакъып турды да сонъ, акъыл-
баликъ адамнен лаф эткен киби:

— Энди бу эвде сен шорбаджы оладжакъсынъ йиги-
тим, ананъны санъа авале этип кетем, сен оны ындыт-
ма, мен къайтып кельген сонъ берабер чалышырмыз,—
деп огълуны ерге къойды да, тез-тез якъасынынъ дегме-
сини чезди, нечюндир онъа нефес алмакъ зор олды. Сонъ,
агъырлашкъан аякъларыны зорнен котерип, эвининъ бо-
сагъасындан атлап, артына бакъмагъа джесарет эталмай

кетти. Ридван бабасыны хатырлагъанда оны**н**ъ козю огюнде эр вакъыт шу сонъки корюшювлери, бабасынынъ, босагъадан эгиллип, атлагъаны джанлана эди...

— Яхшы анам, мен энди кельгенде сени**н**ъ урбалары**н**ы алып келирим, эвимизде сен тез яхшы олурсынъ, эм совхозда озюмизини**н**ъ таныш эмширеми**з** бар, о сени эр куню келип бакъар. Къомшумыз Ташпулат ака о куню мени корип, «ананъа борсукъ ягъы ашатмакъ керек, онынъ ягъы бутюн хасталыкъларны ене, сени шофёр Костя эмдженъе айт, о бош купьлери авджылыкъ**к**ъа чыкъа, санъа бир борсукъ урып кетирсин, анам пек хаста деп айт», деген эди.

Ана, балалыгъы вакъытсыз биткен, буюк адам киби, къайгъы ве уютлериен яшагъан огълунынъ козьлерине къуванчен бакъып:

— Сен мени мындан чыкъар, огъулчыгъым, меним екане ишанчым таянчым,— деп козьашларыны явлыгъынен сюртти. Сени пек сагъынам, афтада бир келесинъ, ондан сонъ мени бир озюм къапалып къалам, къаарлем, кимге дердимни төкмеге бильмейим, алла кимсени ялынъыз этмеси.

Ридван эвлерине къайтып кельгенде оны къомшу койден кельген узакъ акърабалары, эмджесин беклеп тура эди.

— Сонъ, ананъ насыл?— деди о, ёл бою озюни туталмай, агълап кельген Ридваннынъ кызаргъан козьлерине бакъып.

— Аманынъ алы пек фена, о даа да пек азды, пляджлар да онъа файда бермей экен, биз энди анълаштыкъ, келеджек афта мени оны алып къайтаджыгъым. Эвимизде отурса яхшы олур. Костя эмдже манъа борсукъ урып кетиреджек.

— Насыл борсукъ?

— Бильмейим, шай дейлер, борсукъ ягъы шу хасталыкъ**к**ъа бирден-бир дева экен,— деп Ридван эмджесине айтып, деп онынъ козьлерине бакып къалды.

Эмджесен меселенинъ асылыны анълады. «Демек экимлер оны аякъкъа турсатып оламайджакъ экенлер, ондан башкъа шу алда яткъан хастаны олар эвге къайтармаз эдилер», деп тюшюнди.

— Шай олса, — деди эмджесен, — келеджек афта сен менн беклеп тур, биз хастаханеге берабер барырмыз, айт, санъа мындан бир араба берсинлер, эм экимиз бараджагъымызны да айт.

Эмджесенинъ ёллаткъан сонъ, Ридван пек ач олгъанындан, эвлеринде бир шей олмагъаныны билеп-турып, бош долапларны бир даа акътара башлады, къапмагъа бир шейлер араса да буламады. Озь паёгыны саба эрте барып алгъанынен, ашап къоя, сонъ экинджи куню сабаны тапкъандже пек ачыкъа, юкъусы да юкъу олмай, ач тавукъ тюшюнде тары корер, дегенлерн киби, Ридван да тюшюнде пек чокъ лезетли ашлар коре, юкълаялмай чеккише. Уяна, тез-тез саба ачылгъаныны беклей. Саба ачылыр-ачылмаз эркес тюкянгъа озь паёкларыны алмагъа ашыкъалар. Амма о вакъыттаки отъмеклер де шимдиклеп киби яхшы пишкен, йымшакъ, къокъулы, безъ отъмек дегиль эди. Отъмек о йыллары, яни 1945 селесининъ бааринде, эр шейден къыйметли, джан ольчюси, хаял эди. О вакъытларда эр бир шей отъмекнен ольчениле, эр бир вакътагъа отъмекнен къыймет кесиле эди...

Бугунъ акъшам да Ридваннынъ козюне юкъу кирмедди, о ашамагъа бир шей буламагъан сонъ, насыл да олса бир ишнен мешгъуль олып, аш акъкъында тюшюнемейим, деп эв ичинде айланып баягъы вакъыт юрди, сонъ эвлерининъ кошесинде бирден-бир сандыкъларыны ачып, андаки чул-чубурны акътара башлады. Сандыкынынъ кошесинден о нч умуот этмезден, биринджи сыныфта окъугъан элифбесини тапып чыкъарды, эм де пек севинди, дерсинъ, о йыллары берабер окъугъан достларынен корюшкен киби олды. Сандыкыны къапаткъан сонъ устюне отурып, китабыны элине алды да, оны башын-

дан сонъуна къадар бакъын чыкъты. «Окъугъан олсам энди бешинджи сыныфта оладжакъ эдим, бухгалтеримиз мени озюне ярдымджи алыр эди, арабаджы олмаз эдим, анамны алып кельген сонъ, кене мектепке къатнап башларым», деп Ридван озь-озюнинъ гонълюни алды. Сонъ диваргъа бакъып бабасынынъ ресминне козлерини тикип къалды. Бабасы дженкке кеткен сонъ, анасы берабер чыкъарткъан ресимлеринден кесип, бабасынынъ ресминни буюткен эди. Ридван бир шейге севингенде, я да бир зорлукъта къалгъанда бабасынынъ ресминен субетлешмеге авес эди.

Бабасы дженкке кеткен сонъ, ондан олгъаны-оладжакъ эки мектюп кельген эди, о мектюплер де мына шу сандыкынынъ тюбюнде, эски газета парчасына оралгъан сакълы туралар. Узун, сувукъ геджелерде анасы мектюплерни буюк сакътлыкънен элине ала да Ридвангъа окъуй эди, эм эр окъугъан кересинде Ридвангъа олар янъы язылгъан киби келе эдилер, дерсинъ, бабасы узакътан онынънен лаф эте. Шу мектюплер окъулгъанда сувукъ да, ачлыкъ да о къадар дуоюлмай, унутылгъан киби ола. Яш юрсклер агъыр вакъытларда, бутюн зорлукъларынъ тезден бптеджесине, севинчли, шенъ кунълер келеджесине пек тез инаналар... Бабасынынъ ресминден козлерини алмай, Ридван кене онынънен субетке башлады:

— Не ичюн кельмейсинъ бабачыгъым? Анам пек хаста. Я барып да онъа бир шей олса, мен бир озюм не япаджагъым, насыл яшайджагъым?! Энди дженк битти, Муслимнинъ бабасы, Эсма аптени огълу, Ташпулат аканынъ къардашы — эписи къайтып кельдилер де, я сен не ердесинъ? — деп яш толу козлеринен бабасынынъ козлеринне бакъа, суаллеринне джеван беклей, эм шу балалыгъындан башына тюшкен мусибетлерни, мушкюль алыны онъа анълатмакъ истей, лякин сёз тапалмагъанына тарсыкъа, козьяшларына богъула...

— Мен бош вакъыт таптыммы, кимсеге айтмай, тап

Меджиунтал адлы төпеге чыксам, ёлларгъа бактам, о ерден эр тарафтан бизим коюмизге кельген ёллар корюлелер, бу ёлларнен сени келе зап этем, сени биринджиде мен къаршыламакъ истейим, кимерде узакътан бир къарачыкъ корюлсез, сен деп, бар кучюмнен чапам, талгъым къата, сонъ адашкъанымны анылап, къайтып келе де о ерге келем, беслейим... Анам пек хаста, экимлер онъа плядж буламайлар, сен кельсенъ биз анамны шеэрге лып кетер эдик, анда буюк хастаханелерде, бельки, бир имдат тапылыр эди. Ярын акъшам келе де Меджиунталгъа чыкып, сени беклейджегим.

Ридваншынъ бабасына айткъан шу сёзлерни озюнден башкъа кимсе эшитмедн, ойле олса да, яш башына тынчлыкъ бермеген мушкюль агърылар, бироз енгиллешкен киби олды.

Баба шу эки мектюпни язып, оларны пек севиндирген эди, сонъ айлар, йыллар кечип кетсе де ондан бир хабер кельмедн. Койде базы бир эвлерге: «Акъайынъыз, я да огълуңъыз дженкте къараманджа эляк олды», я да, «бельгисиз гъайып олды», деген хаберлер келе эдилер, бу гъариплерге исе ойле хабер де кельмедн, меркезге язгъан мектюплерине де, я о, я да бу адреске язып соратынъ, деген джеваплардан башкъа ич бир сёз олмады. Ким билир, яры дюньяны басып алгъан дженк атешинде яндымы, эляк олдымы? Буны айтмакъ зор, о гъафлетли, мешакъатлы ёлларда эр шей олмакъ ихтималы бар...

Салы куюно, Хаяли эмджесн айткъаны киби, саба эрте етип кельди, Ридвангъа совхоздан бир араба бердилер, олар район хастаханесинне ёл алдылар.

— Мен анамны алмагъа кельдим,— деди Ридван баш эким отургъан одачыкынынъ къапусыны ачып. Эким деръал еринден туруп, Ридванны ичериге алып кирди, янына отуртты. Башындан аякъларына къадар оны козьден кечирген сонъ, озюни къабаатлы адам санап киби;

— Биз сенниң анаңны яхшы этип оламадыкъ, огълум,— деди о,— хасталыкънынъ огюни эвельден алмакъ керек эди, кеч тедавийлен башладыкъ, эвельдже кельген олса, онынъ юреги сагълам, хасталыкъны ентер эди.

Ридван терен кокус кечирип:

— Мен беллесем, эвимизде анам яхшы олур, энди авалар сыджакъ, бизим совхозымызда эмширемиз де бар, сют фермасындан бизге эр кунъ бир литр сют де берсиджеклер,— деп Ридван экинни къандырмакъ истей, анамны йнбермез, деп къоркъа ахыр-сонъу, энъ къандырыджи сёз таптым деп, экинниң козьлеринне эеджаннен бакъты да:

— Костя эмджем манъа борсукъ урып кетиреджек, борсукъ ягъы шу хасталыкъкъа бирден-бир плядж экен,— деп къошты.

— Я о да насыл борсукъ?— деди эким къашларыны котерип.

— Борсукъ бар да, о дагъларда юре, онынъ ягъы пек файдалы бутюн хасталыкъларны яхшы эте экен.

Баш эким еринден турып, нечюндир козьлюклерини алды да, сонъ не япадагъыны билъмеген киби, кене де такъты. Яваштан пенджереге якълашып, къайдадыр бир нокътагъа бакъып къалды. Бираздан сонъ Ридвангъа айланып:

— Къорантанъызда сенден башкъа даа ким бар?— деп сорады.

— Кимсе ёкъ, бабам дженктен къайтмады.

— Бабанъ не вакъыт кеткен эди.

— О дженкке кеткенде мен биринджи сыныфкъа окъумагъа баргъан эдим,— деп къошты Ридван.

Эким кене де козьлюклерини алды, дерсинъ, олар лафны девам эттирмеге мани олалар. Яваш-яваш Ридваннынъ янына келип, онынъ башына элнинъ къойды да:

— Яхшы огълум, сен анаңны мындан алып кет, бир тарафтан анаңны хастаханеден чыкъармагъа меним

акъкъым ёкъ, чюнкн о даа хаста, эм агъыр хаста, дякни эписи бир,— деди о, озь чаресизлигини ифаде этер киби, эпини саллап:— Койде, темиз авада, тынчлыкъта онъа яхшы олур,— деди.

Анасы урбаларыны зар-зорнен озю кийсе де, арабагъа озь аягынен юрпн барамады, Хаяли эмджесининъ ярдымынен оны арабагъа минсетип, эвлеринден кетирген ишрангъан ёргъанчыкынен ортюлер, сонъ Ридван кирип, азырлангъан кягъытларыны алып чыкъты. Олар хастахане азбарындан арабаны айландырып, ёлгъа чыкъкъан сонъ, баш эким озь пенджересинден оларыныъ артындан чокъ вакъыт бакъып къалды.

Энди совхозда пичен чалув мевсими башлагъан эди. Иш къайнай тапъдан башлап, тап къаранлыкъ баскъангъа къадар Ридван иште ола, о да пек азды, иштен бошавгъан дакъкъасында анасына чапа:

— Насыл, анам, эмишремиз кельдимн?— деп сорай.

— Гузелим, балам, эмишремиз де келип кетти, Ташпулат акагънынъ къадыны да кирип чыкъты. Я сен не яптынъ, болдургъандырынъ, долапта отъмек, сют бар.

— Я сиз озюнгиз ашадыгъызмы?

— Ашадым, мен токъум,— десе де, ана бир шей ашап оламай, токътамай сув ичип отура, санки ичинде бир атеш яна да оны сёндюрмеге тырыша. Борсукъ ягъы да файда бермедн, анасы ондан бир къашыкъ, къапкъан сонъ, юреги быланды, бир даа агъызына аламады. Шу ал Ридваннынъ сонъки умутиши, ишанчыны да сёндюрди, энди онынъ анасыны тёшектен котереджек ич бир тюрлю плядж къалмагъаныны аягъады.

Бугунъ Ридван ишке кетмедн. Анасынынъ алы пек мушкюль эди, бутюн кунъ онынъ янындан айрылмады. Акъшам яткъан сонъ, чокъ вакъытка къадар юкълап оламады, яваштан, анам эшитмесин, деп башыны ёргъан тюбоне сокъуп агълады, сонъ ёргъынлыкъ ентсе керек, бирден тереи юкъугъа далып кетти. Гедженинъ бир маалинде уялды, шу ан еринден турып чыракъ якъ-

ты да анасынынъ янына якълашты. Анасы санки терен юкъуда... ёргъаны тепренмей, нефес ёкъ!..

— Оьлди!!!— Ридван багъырып йиберди. Яваш-яваш якъын келип анасынынъ бетине бакъты, ана санки мушкюль азаплардан къуртылып, энди раатлангъан киби ята. Чаларып башлагъан сачлары бетине саркъкъап, юзюнде ич бир джан аямети корюльмей, дерсинъ, газы биткен лампа киби сёнип къалды...

Ридван анасы оледжегини пек яхшы билип, эр дакъкъа оны беклесе де, олюм эр вакъыт бекленильмеген бир фелякет олып чыкъа, инсанны шашырта. Ридван чыракъны элинден быракъмай озюни тынчландырмакъ истер киби, эв ичинде чапкъалап башлады, не япаджакъныны билъмей о якъ-бу якъ юргенде, чыракънынъ ярыгъы диварда асувлы ресимни айдынлатты, дерсинъ, дивардан бабасы онынъ юрюшини козь этип тургъан киби, къайда айланса да ресим онъа бакъкъан киби кельди. Якъын келип ресимге бакъкъанда, бабасы къашларыны сыткъан киби олды, «меним айткъанларымны тутмадынъ, ананъны яхшы бакъмадынъ», деп огълуна силътем эткен киби олды. «Манъа джаны агъыра, деп Ридван шу ан тер ичинде къалды, санки бирев онынъ богъазыны сыкъа, нефес алмакъ зор.. Анасына айланъ:

— Анам, апачыгъым!— деп бар кучюнен окюрип башлады, элиндеки чырагъы титрегенде дивардаки кольгелер ойнай, анасынынъ эски антерисинден тикильген кольмечиги астында Ридваннынъ арыкъ омузлары да къалтырай. Биринджи аджджыны кечирген сонъ, Ридван элиндеки чыракъны стол устюне къойып азбаргъа чыкъты, чюнки эвде онъа нефес стпшмей эди. Йылдызлар парылдай, эр ер тынч юкъуда. Табиатнынъ шу тынчлыгъы Ридваннынъ да юрегини азачыкъ тынчландыргъан киби олды, о босагъада отуруп: «Сабагъа къадар кимсени уянтмам, вакъытсыз шамата къопармакъ не керек?» деди.

Вакъыт, дерсинъ токътат къалды. Ридван бир къач кере эвлерине кирип чыракънен анасынынъ юзюни ярыкълатты, сонъ озюни туталмай, кене агълады, кене тышкъа чыкты...

Инает, танъ агъарып, йылдызларны сѣндюре башлады, лякни даа эркес юктуда.

«Не япмалы, кимге мураджаат этмели?» дегенде, азбар къапуны ачып, танъ ярыгында Хаял эмджеси келеткъаныны корип къалды. Эмджесини корьгеннен, Ридван чапып онынъ бойнуна сарылды, аджджы козь-яшларынен агълай башлады.

Инсан башына къарсанбалы белялар тюшкенде янгъызлыкъ олмасын... Янгъызлыкъ ойле вакъытта агърыны къат-къат арттыра, азаплай, дюнья ярыгына козюнь къалмай. Янынъда, сенинъ алынъны анълагъан кимселер булунса, нчинъдеки, къуршун киби басып тургъан агърынъ да, аз бучукъ, эскильген киби ола.

Мевтаны тез джыйдылар, юректен янып агълагъанлар чокъ олды. Олар эм ольгенге аджынып, эм де он эки яшында ана-бабадан къалгъан баланынъ такъдирине янып агъладылар. Дженазеге кельген адамлар даа даркъалмаздан эвель, совхоз партія teşкилятынынъ секретары Ридванны четке алып:

— Сен энди къомшунъыз — Ташпулат акагънынъ эвинде яшап, ятып турарсынъ, истесенъ данма оларнен отур, истесенъ кене де озъ эвинънде яша, сенинъ эвинъни де Ташпулат акагынъ къадыны бакъаджакъ, джыйыштыраджакъ вакътындже биз сени опынъ анлесине къошып эр кереклеринъни оларнен бирге теминлермиз. Сен чекимме,— деди о Ридваннынъ башына элини къойып,— бу санъа аджынып берильген садакъа дегиль, сен бизим совхознынъ азасысынъ. Лякни эвинънде къысаякълы олмагъаны ичюн, вакътындже ойле олса санъа да къолай олур, деп биз шу къараргъа кельдик,— деди. Сонъ, Ридвангъа козь къыйыгындан бакъып:

— Бир сентябрьден мектепке къатнап башларсынъ.

— Я мен биринджи сыныфны да битирмедим де?..

— Зарар ёкъ, сен актыллы йнгитсинъ, учюнджи сыныфкъа кирип окъурсынъ, оджаларнен мен озюм сёй-леширим,— деп Ридваннынъ элини сыкъты.

— Сен эркек кишининъ, озюнтини къолгъа алмагъа билъ,— деп бир даа башыны сыйпап кетти.

Джемаатнынъ къайгырувы Ридваннынъ юрегини де баягъы псиндирди, серт бузыны притти, омюр бираз даа ярыкъ ве енгильдже корюльди, эндицен сонъ, оны не къадар зорлукълар беклеселер де о къадар къоркъунчлы олмайджагъына ишанч догъурды. Топ-тюфек сеслери тынса да, бу даа дженкнинъ къалдыргъан акъи-бетлери эди.

Акъшам эвлеринде Хаяли эмджесинен экиси къалгъан сонъ, эмджеси оны озю колхозына алып кетмек фикринде олгъаныны айтты.

— Ёкъ, эмджем,— деди Ридван, онынъ янына отурып,— сизинъ къорантанъыз буюк, мен энди бу ерге алышып къалдым, эм анамнынъ мезарыны жайда ташлап кетеджегим? Мен сизлерге озюм, вакъыт тапкъанда барып турарым, сиз энди меним энъ якъын тувгъаным, ба-бам олып къалдынъыз.

Ридваннынъ къыска омюринде корип кечирген зор-лукълары онъа буюк адам киби арекет этмеге, лаф этмеге огретти. Кимерде инсаннынъ балалыгъы вакъытсыз бите...

* * *

Арадан чокъ йыллар кечип кетти Ридван кене де шу совхозда айтувлы механизатор олып чалышмакъта. О энди озю дёрт баланынъ бабасы, буюк эви, азбары, машинасы бар. Энди шу совхозда, о узакъ кечмишининъ ёкъсуллыгъыны, къыйынлыкъларыны анъдыргъан бир эсер биле къалмады. Эр шей деъишти — эвлер де, ин-санлар да...

Кимерде, софра башында отургъанда Ридван кичкене огълуна, дженк йыллары эрте танъда отъмек невбетине кеткенини, о отъмек насыл олгъаныны тариф этеджек ола, лякин огълу куле, о бу дюньяда ойле кыйын отъмек ола биледженини козю огюне кетирип оламай, бабасына:

— Сен узакътаки тюкянгъа кете экенсинъ, ама якъын тюкянда эр вакъыт отъмек, къалач ола,— деп кесен-кес айта...

Эльбетте инсан омюри сонъсыз олмай, эр кимге белли бир аят месафеси бериле, месафеси кимеси узун, кимеси къыска ола. Лякин эсас меселе онда дегиль, яшайышы тасавур эткенде, эсас ольчу — артынъдан келеяткъан нисилге не къалдыргъан олсанъ, эсапкъа шу алына. Омрюнде расткельген зорлукъларгъа, афатларгъа теслим олмай, бойсунмай, енъгенлер, омюрини кыйметини де эр кимден зияде анълайлар, эм де башкъалары ичюн орыск олалар.

Эвлят асретлиги

Инсан белли бир яшкъа кирген сонъ, онда эвлят асретлиги пейда олмасы табиий бир алдыр. Сабийлер исе белли бир яшларына этишкенине къадар ана-бабасынынъ къанатлары тюбюнде яшамалары керек, бу кимсе ичюн янъылыкъ олмаса да, кимерде-бир бекленильмеген аят себеплерден отърю балалар етим, аналар исе эвлятсыз къалалар, бойле алларда чекильген асретлик азабыны ялынъыз озъ башындан кечирген адамлар анълая билрлер...

Шу куню балалар эвинде эр кунъки тертий-низам бозулгъан эди. Невбетчилер кесилип азырлангъан отъмеклерни столлар устюне тизип чыкътылар. Бойле вакъытта эр кунъ балалар ашхане къапусынынъ тюбюне топлашып сабырсызлыкънен чивильдеше тургъанлар, амма бугунъ олар ашханеге кельмей, экинджи корпустакъ балалар эвининъ мудирин Зулунованынъ кичкене одачыгъы этрафына айлана, шу одагъа кирип кеткен мусафирнинъ ниетини билъмек, истей, бармагъа ер тапмайлар. Шамата чыкъармай пармакълары уджунда юрюше, фысылдап лаф этелер, санки адден тыш бир хабер бектейлер.

Одада исе къызгъын лаф девам эте. Ири козьлю, арыкъ беденли, эсмерин къыз, къаршысында отургъан, даа яш, ляккин зилифлерин энди агъара башлагъан адамнынъ омузларындаки погонларынынъ нзи даа белли олып тургъан гимнастеркасыны козетип, ислердир айта,

эм озю де раатсызлана, кьалемнин де элине ала, де кене де кьайтарып сринне кьоя. Арекетлеринен озь субет-дешинин кьандырмагъа тырыша.

Мавлюда Зулупованынъ мында мудир олгъанын билъмеген адам, оны инонерлер етекчисине де ошата биле эди, чюнки о, бу ерде чалышкьанлар — тербиджи ве ашчы. кьадынлар арасында эпсинден яш корюне, амма шай олса да, оны эпси урьмет этелер.

Мавлюда мусафирнинъ беллидеки офицер кьушагъын козетип:

— Сиз арбий хызметтен якъында кьайтсанъыз керек ойлемиз?— деп сорады.

— Айткъанынъыз догъру, мен даа якъында ордуда хызметимни битирип, сизинъ тарафкъа ёл алдым, нечюн десенъиз, меним анлем, яний кьадыным ве кьызчыгъым, дженк йыллары, душман бизим отургъан ерлерге якъынлашкъанда, бу якъларгъа эвакуация олып келгенлерини анылагъан эдим, амма кьайсы шеэр, анги койде ерлешкенлерини биллип оламадым, арамыздаки алякъа, чокъкъа бармай узульген эди.

Бу сёзлерден сонъ мусафир терен кокиос кечирип, Мавлюдадан тютюп якъмагъа мусааде сорады. Бир къач кере кокиос толдуруп сгарыны ичине тарткъан сонъ, кене де сёзюни девам этип:

— Месселе шунда ки,— деди о,— мен оларнен, бир даа не къадар тырышсам да, багъланып оламадым. Сонъундан танышлардан, сой-соплардан эшиткениме коре, кьадыным агъыр хасталыкъкъа огърап жечингенини, кьызчыгъымны исе балалар эвине бергенлерини аныладым. Лякин о даа пек яш олгъанындан озь фамилиясын, адыны догъру айтып олдымы-ёкъмы, билъмейим. Эгер де о меним фамилиямда язылгъан олса Эмир Усенова Зейнеп олмакъ керек, бельки ич олмагъанда, адыны догъру айткъандыр, деп умуот этем. Мен Орта Асияда ерлешкен бутюн балалар эвини айланып чыкътым, десем де, япъылмам, энди сонъки умуотнен сизге пек ял-

варам ашыкъмай, элигъызде олгъан архивигъизин бир тешкерип бакъынъ, меним вазнетимин сиз апъламакъ керексиз,— деп умют ве сабырсызлыкънен Мавлюданынъ торлангъан козълерине бакъты.

— Бизим балалар эви,— деди Мавлюда,— 1942 сенесининъ башларында тешкиль олунгъан эди. Биз мында биринджи вакъытларда эсасен, озъ этрафымызда яшгъан эалининъ оксюз балаларыны топлап башлагъан эдик. Сонъ бизге ярдым бердилер, эвмигизни кенишлеттилер, ондан сонъ, узакътан кельген балаларны да къабул этип башладыкъ. Лякинъ энъ аджыныкълы ери шу ки, нек чокъ балалар озъ фамилияларны билъмей эдилер. Шу себептен оларгъа биринджи кере къайсы балалар эвине тюшкен олсалар, шу ерде ишлеген хызметчилер чокъусы озъ фамилияларыны бергенлер. Бизим эвмигизде де шай, чокъусы балалар мында ашчы къадын Трофимованынъ фамилиясыны ташыйлар, меним фамилиямны ташыгъанлар да бар, тербиеджи олып чалышкъан Гайнулина да озъ фамилиясына бир чокъ балаларны яздырды, айтмакъ истегеним, сиз киби бизге мураджаат этип кельгенлерининъ чокъусы шу себептен балаларыны тапалмай къайттылар.

— Токътанъыз, мен сизге биринджи кунъден шу кунъге къадар бизге кельгенлер ве бизден башкъа балалар эвине кочюрильгенлерининъ джедвеллерини кетирейим, берабер бакъып чыкъайыкъ, бельки бахтынъызгъа ишимиз онъ олып чыкъар,— деп Мавлюда еринден турды да буюк шкафынъ къапусыны ачты. Андан энъ ашагъы рафта тизилип тургъан журналларны озъ столу устуне ташып башлады.

Балалар энди ашханеден чыкъкъан сонъ, эр кунъки киби, азбарда дагъылышып кетмедилер, кене де Зулунованынъ одасы огюнде топлаштылар. Олар энди алышып къалгъан эдилер, бу ерде мусафир нейда олдымы, мытлакъа бир де-бир баланы мындан алып кете эдилер. Шу себептен о бахтлы бала ким экен, кимининъ тувгъа-

ны кельген экен, деп бильмегендже раат олмайлар.

Беш яшларында бир кызчык:

— Мен шу эмдженн озюме баба этип алыр эдим, о пек мераметли эмджеге ошай,— дей.

Мында не ичюндир балалар, оларны озылерине эл-лятлыккыа алмак ичюн кельгенлерге, «мен онын кызы я да оглу олур эдим», демей де, «мен оны озюме баба, я да ана этип алыр эдим», деп айталар.

— Я сен онын кядыны корьмей тура не айта-сын? Бельки де о кядын сени барганыннен котек-леп башлайджак?

— Ёк, бу мераметли эмджеге ошай, о баласыны котеклетмез,— деп озь айтканындан таймай.

Балалар, мудирлеринин одасына кимни чагырыр экенлер, деп сабырсызлыкнен беклейлер. Ичериде исе энди столда обалагъан бутюн журналларны бирер-бирер бакъып битиреятырлар. Кельген мусафир тосат-тосат явлыгыны чыкъарып, терлеген манълайны сюртуп ала, пек эеджанланса керек, эллерин де къл-тырай.

Инаст сонъки журналыны бакъып чыккъан сонъ, арагъан фамилияны тапып оламагъанындан, Мавлюда озюни кьабаат ишлеген адам киби не этип:

— Багъышланъыз, ёк экен, озюнгиз де корьдингиз, бир фамилияда не кьадар бала язылгъан...

Эмир Усени Зулуновагъа бир шей айтмады, не айта-джакъсын? Озь козюнен корип чыкты. Эльбетте, онын вазнетини де анъламак керек, сонъки умяти де бош чыкты... Энди о кьайда барсын? Башкьа, умят догъургъан ёл кълмады. Озюни ярамай не этти, санки кетип тургъан ёлуны бир кечильмез юксек дивар кес-тирген. Яваштан сринден турды, кьапугъа догъру юре-джек олса да, аякълары агъырлашкъан, котерип адым атып да оламады, эм тек аякълары дегиль де, бутюн вуджуды джансызлангъан киби олды, санки ондан бутюн кучюни тартып алгъанлар. Аякь устюнде зорнен тура,

мына-мына йыктыладжакъ. Онынъ алыны корьген Мавлюда деръал графинден пиялагъа сув къойып, онъа узатты. Эмир Усеин бир нефеснен сувны ичип, Мавлюдагъа эвалла айтты да, тез-тез тышарыгъа, авагъа ашыкты.

Къапу янында балалар эки сырагъа тизилип, мусafirге ёл берген киби олдылар, эписи ондан козьлерини алмайлар, «белки бир де-биримизни таныр», дер киби кутип турдылар. Эмир Усеининъ дикъкъатыны четте отургъан бир огъланчыкъ джелъп этти. О, негедир ын-джынгъан киби, онынъ козьлерине бакъты.

— Ким сенинъ джанынъны агъыртты, огълум?— деп омузына элини къойды.

— Мен мында кимседен къоркъмайым,—деди о,— Я сиз огълунъызны таштынъызмы?— деп дикъкъатнен онынъ козьлерине бакъты.

Шу умуот этильмеген суаль Эмир Усеини тааджипте къалдырды, о бир талай вакъыт огъланчыкъкъа бакъып къалды да, сонъ яваштан башыны саллап:— Ёкъ, тапамадым,— деп ёлуны девам этти.

Эмир Усеин балалар эвинден чыкъкъан сонъ, не тарафкъа кетедженин де билмей къалды. Сепсел ягъгъан ягъмурны да эслемеди. Бир макъсадсыз, баягъы ёл юрген сонъ, козюне чайхане илишти, анда эки къарттан башкъа ич кимсе ёкъ эди. Чайханеге кирип, четте отурды, кок чай сымарлады. Озюнинъ пек ёрулгъаныны да бу ерде ис этти. Агъыр тюшонджелер тыныш бермейлер, устюнден насылдыр бир агъырлыкъ басып тура, нефес алмагъа кедер эте. Лякин, эр алда, о озюни къолгъа алмагъа тырыша.

Арбий хызметке Эмир Усеин къуруджылыкъ техникумыны битирип кеткен эди, лякин ордудан къайтып бу тарафларгъа кельген сонъ, не ичюндир заводда чалышмагъа къарар берди, ичленгирлик зенаатыны менимсеп чалыша башлады. Онынъ озю айткъанына коре:— Тезья башында чалышкъан адамнынъ япкъан ишини эркес

коре, озюнь де чыкъаргъан кысымларынъа, якъан файдалы ишнинъе бакъып, нафиле ерде отъмек ашамагъанынъны анълайсынъ,— деп, меракълангъанларгъа айта тургъан.

«Куньдюзлери, ишке берильгенде вакъыт тез кечип кетсе, адамлар арасында эр шейини унутасынъ, лякин геджелери не къадар ёрулсанъ да, козьге юкью кирмей, гъайыбынънен, яныгъынънен бир озюнь къаласынъ, сонъ озь-озюньни алдатажакъ олгъанынъны да анълайсынъ, шубеленип башлайсынъ, бельки де, мен янълыш ёлларнен кетем, бельки башкъа ерлерден арамакъ керек, даа бармагъан ерлерим къалгъандыр?»— деген шубелелер тыныш бермей. Сонъ Эмир Усени яткъан еринде юрген ёлларны бир даа, къайта-баштан козьден кечире. Нечюндир баласы сагъ экенлигине инана.

Геджелери нечюндир шу сонъки кере балалар эвинде корьген, «мен кимсeden къоркъмаймы», деген огъланчыкъ онынъ козьлери огюнден кетмей...

Чокъ ойланып юрген сонъ Эмир Усени, Зулунова чалышкъан балалар эвине бир даа бармакъ къарарына кельди, эм ойле де япты, лякин бу кересинс, о мудирин арамады, бир четке сакъланып, узакътан балаларнынъ ойнагъанларыны сейир этип турды. Чокъкъа бармай балалар да оны эследилер.

— Бакъсапъыз,— деди олардан бириси,— шу эмдже бизге бир кельген эди, танийсынъызмы?

— Я о нечюн кимсени алып кетмедим?

— Бизни бегенмедим, озюнинъ баласыны араса керек,— деп балалар эски танышларына якъынлаша башладылар. Лякин Эмир Усени оларнен лаф этмектен къачынды, кене де Зулунованынъ корьмек макъсадынен онынъ одасына ёл алды.

— Догърусыны айтсакъ,— деди Мавлюда Зулунова,— мен сизге инанам, эм эвлятлыкъкъа аладжакъ балагъа сиз керчектен баба олурсыз. О огъланчыкъ пек акъыллы бала, лякин бираз кийиклиги бар, янъгъыз

къалып, тек озю ойнамагъа севе. Бизлер оны баштала-
ры тильсиз беллеген эдик, онынъ бир ай къадар агъы-
зындап бир лаф биле чыкъмады, геджелери де пек ра-
атсыз юкълай, бирден абдырап тура, анасыны чагъыра,
вайвалап башлай, къачып кетеджек ола эди. Лякин эн-
ди алышты, кет-кете бизлер онъа эйилик япкъанымыз-
ны анъласа керек, тюрленди...

Мавлюда бу огъланчыкны япкъанларыны айткъан-
да, о бу тарафларда насыл пейда олгъаныны хатырлап,
икъе этти. Къыш кунлеринден бири эди. Поезд токъ-
талгъан станциягъа балалар эвининъ хызметчилеринен
берабер койнинъ яры джемааты да чапыштылар. Эр
ким, алына коре, балачыкъларгъа пите, къайсы къуру-
сы, сыхжакъ урбалар алып кельдилер. Вагондаки бала-
чыкълар исе ёрулгъанларындан эр шейден кечкенлер,
сувукътан ушип бири-бирлерине таянгъан, эписининъ
сачлары къыркътылгъан, козчуклери оюлгъан, аджы-
ныкчылы бир алда къалгъанлар. Вагонгъа биринджи
Мавлюда чыккып:

— Хош кельдинъиз, балалар!—деп багъырды, сонъ
бироз озюне кельген сонъ, онъа бакъып тургъан бала-
ларгъа:— Сизинъ ана-бабаларынъыз душманны енъген
сонъ, о якълардан къайтып келеджеклер, олар кельген-
ге къадар, сиз мында бизим балалар эвинде яшамакъ
керексиз. Биз эпимиз сизлерни алмагъа кельдик,— деген
сонъ, балалар бирер-бирер ерлеринден къалкып, ва-
гондан тюше башладылар. Меджалсызланып, юрип ола-
магъанларыны къучакларына алып, эписи ёлгъа чыкъ-
тылар. Балалар эвине якъынлашкъанда, мусафирлерни
къаршыламагъа къалгъанлар да чыккытылар. Оларны
догъру ашханеге алып кирдилер. О ерде оларны ягъ,
пишкен къартоп къокъусы севиндирди. Мына шу огъ-
ланчыкъ да о вакъыт бу эшелоннен келип тюшкен эди.

Эмир Усенин Мавлюданынъ айткъанларыны динълер
экен, козю огюнде Новгород шеэринде 1942 сенеси олып
кечкен бир вакъна джанланды. Кузь мевсини эди, насыл-

дыр бир кичкенс станцияда эвакуация олгъанларынъ поездлары токъталды, деръал эр ким къазан, чайниклерини алып, къайнагъан сув кетирмеге чапыштылар. Шу ерде бир эли ёкъ адам, янында бир къач балачен вокзалдаки къалабалыкъны сейир этип тура эдилер. Элинде къазанчыгъы олгъан, чал сачлы адам:

— Вадик! Вадик! Сен мында экенинъ де огъулчыгъым!—деп шу четте отургъан балаларынъ бирисине къайдандыр келип япышты. Эм агълай, эм севингенинден шу баланы опе, къучакълай.— Таптым, ахыр сонъу сени таптым!—деп севинч козъашларына богъулып, къычыра. Бала да неге огърагъаныны билъмей, шу ят адамгъа къоркъу толу козълеринен бакъа, оны биревлерге ошатаджакъ ола, лякин хатырлап оламай. Этрафкъа, «ярдым этинъ», дер киби бакъына. Шу вакъыт эльсиз адам еринден туруп, оларынъ янына кельди де:

— Ёкъ, сиз япъыласынъыз, бу бала Вадик дегиль о бизим коюмизинъ баласы, баланы бракъынъ,— деди.

— Ёкъ, сиз не айтасыз шу, мен озъ огълумын танымайыммы, сиз оны манъа бермейджек оласыз,— деп баланынъ элинден тарта да:— Юр, огълум, юр, сен мени танымайсынъмы не? Мен сенинъ бабанъ олам, юр, кетейик!

Шаматаны эшиткен адамлар, чокъусы, къадынлар, оларынъ янларына топлаштылар, зий-чув башлады, о адам агълай, оларгъа къадынлар да къошулып агъайлар...

Сонъундан, аялашылгъанына коре, бала акъыкъатеп де бу ерли экен, лякин яныгъындан яры акъылыны чылдыргъан адам, оны озъ огълуна белъзеткен. Топлашкъанларнынъ ярдымынен баланы онынъ элинен кюртарып алдылар, о исе саруш киби, саллана-саллана озъ вагонына кетти. Мына дженклер писанлары не дереджеге кетире биле...

Мавлюда огъланчыкъны азбарда коръмеген сонъ, балаларгъа оны тапып кельмелерини эмир этти. Огълан-

чыккынын ады Алик эди. Балалар оны арамагъа чапшып кеттилер. Этрафны айланып чыккысалар да, оны бир ерден буламадылар:— Алик! Алик!—деп багъыра, чагъыра, инает азбарнын четинде, чалылар ичинде о нелердир кыдырып юргенини корьдилер.

— Алик! Бабанъ кельди, сени арай, тез ол! О директорнын одасында сени беклеп тура,— дегенде, Алик бир шейден кьорккыан киби, эки-учь адым артына чекильди, сонъ, «ёкъ», дер киби, башыны саллады. Къызчыкълар бири-бирине бакъыштылар, сонъ:

— Бабанъ кельди, Алик, бабанъ сени алмагъа кельди, чапса!..

О сакътлыкънен къапуны ачты, яваштан:— Мумкюнми?— деди. Чапканындан онынъ нефеси етишмей, лякин эеджанлангъаныны дуйдурмайджакъ ола.

— Кель, якъын кель,— деди Мавлюда, онъа кулер юзынен бакъып. Огъланчыкъ онъа эки-учь адым даа юрнп, кене де токъталып турды...

Аятта, пенджеречик тюбюнде исе топлангъан балалар, бири-бирлерини итеклеп, пармакълары уджуна къалктып, пенджере аралыгъындан ичеринде ие олгъаныны корьмеге тырышалар, артта къалгъанлар исе:

— Сонъ, не япалар, бабасыны таныдымы?

— Тоқта, я сен къайдан билесинъ, бельким о адам Аликиннъ бабасы дегиль?

— Бабасы олмаса, Мавлюда Хасановна оны мында чагъырмаш эди.

Эмир Уссин огъланчыкътан:

— Сен коюнъзиннъ адыны билесинъми, Алик?— деп сорады. Огъланчыкъ онъа бакъмай, тышыкъ сеснен:

— Ёкъ, билмейим,— деди. Бираз индемей отургъан сонъ, хатырлагъан киби олып:

— Бизим элнимиз огюнде машиналар токътай эдилер, чешмемизден сув ала эдилер,— деп къошты.

— Сонъ даа акъылында нелер къалды, ашыкъма,

кѡркѣма, ойланып, эписини бизге сѣйле,— деди Мавлюда, огъланчыкъны янына чекип.

Алик пек агъыр бир меселе чезген киби, чекише, хатырламакъ истей, чюнки хатырлап оламаса, бабасы оны танымайджакъ... «Я барып да о мени танымай кене де ташлап кетсе?»— деген фикир огъланчыкънынъ мийини санча, кѡркѣкъанындан аякълары къалтырап башлады. Эмир Усени баланынъ чекишкеннинъ корип, агъыр тынчлыкъны бозмакъ ичюп, «сиз ондан даа бир шейлер сорасанъыз», дер киби, Мавлюдагъа бакъты. Мавлюда элини Аликинъ омузына къойды, шу ан Алик башыны котерип, биринджи кере Эмир Усениге бакъты. Онынъ козьлерни севинчен толу эдилер, санки кунеш янъы догъды да, этрафны айдынлатты, ниает, Алик эсас бир шейни хатырлады...

— Меним акъылымда, сен мени бир атнынъ аркъасына котерип къояджакъта, анам корип, кѡрккъып, чапып кельди де, мени алып, эвге къачкъан эди...

Шу ан орталыкъ чым-чырт олды этрафны беклешилмеген сюкюнет басты, ялынъыз Аликинъ сыкъ-сыкъ нефес алгъаны эшитиле эди.

— Пенджеремиз тюбюнде эки терек осе эди, бириси буюк, бириси даа кичкене эди, ель олса, олар шувулдай эдилер,— деп къошты, тереклерни хатырлагъанына озю де севинсе керек ки, агъыр бир юкининъ тюбюнден чыкъкъаны киби, коклык кечирди. «Эйди сен мени мытлакъа танымакъ керексинъ», дер киби Эмир Усениге бакъты.

Эмир Усени бир кереден неге огърагъаныны билъмеди, баланынъ эеджанлангъаны, козьчюклерининъ йлытырагъаныны оны тап теляшкъа кетирди, сонъ озюни къолгъа алып:

— Догъру айтасынъ, огълум, догъру, пенджеремиз тюбюнде сельбилер осе эдилер. Я сен бизим, бизим кичкене «Шарик» адлы копечигимизни хатырлап оласынгъымы?— деди о, балалар копек севгенлерине ишанып.

Огъланчыкыны чырайы депъишти, озюни бир къаба-
ат ишлеген киби дуюп:

— Екъ, копечигимиз акътымдан чыкъкъап, — деди.
Лякни Эмир Усени оны Мавлюданынъ япындан тартып
озь тизине отуртты да:

— Мен сени пек чокъ арап юрдим, не ерлерде олма-
дым, амма бакъ, сен мында экенсинъ, кене яхшы Мав-
люда аптенъ сени мында алып къалды да, сонъ манъа
хабер этти, ондан башикъа мен сени даа, ким билир, не
ерлерде арап юреджек эдим...

Аяттаки пенджереге якъын отургъан балалар, артта-
килерине чевирлип:

— Таныды, къучагъына алды, энди Алик де бизден
кетеджек, — дегенде, эписи севинген киби олсалар да, би-
ри-бирлерине бакъыштылар, энди бизим бабаларымыз
да келип, бизлерни тапар экенлерми, дер киби олды-
лар. Мавлюда да, дуйдурмай, яшлангъан козьлерини
сюртип, еринден къалкъты да, пенджереге якълашты.
Ел бою сыранен экильген сельбилер ельден салланып,
Мавлюдагъа селям берген киби, эгиле эдилер...

Атеш сынавындап кечип

Юкъусызлыкънен чекнишкен адамны эр шей раат-сызлай, эр шей онъа кедер эте: пенджерсеге ургъан ай ярыгъы да, узакътан эшитилген давуш да, янында яткъан аркъадашыны татлы-татлы, пуфулдан юкълэгъаны да, аптекада булунмагъан пляджлар да, ястыгъылыны юксек, я да алчакъ олгъаны да, эр шей теляшыны арттыра, юрек араретини тезлештире, тешегинде айлангъан сайын кимгедир дердини айтмагъа, ачувыны текмеге истеге арта. Ойле юкъусызлыкънен чекнишкен геджелерде акълыны пек чокъ шейлер келе, омюринъден чешит вакъялар бири-бири артындан козюнь огюнде джанлана, озъ-озюгънен давалашып башлайсынъ. Яшлыгъынъда ёл берген янълышылыкъларынъа, пек чокъ имкяяларны къачыргъанынъа яна-кусенинъ. Бойле къыйналулар юкъусызлыкъ маразына огърагъан адамларгъа данма ёлдаш олалар.

Бу дертке чокъусы эсли-башлы адамлар, хусусан дженк иштиракчилери къапылалар. Олар геджелери озълерининъ раатсыз юкъларында кене де дженкleshип башлайлар, кимслери батайткъан пароходда чапкъалай, дигери душман окопларына тюшип котеклеше, я да янгъан эшелондан яралыларны ташый, базы бирлери автоматыны къолуна сыкъып, пыса-пыса, душман запт эткен койге якълаша. Бойле тюшлернен къарышыкъ юкъу адамгъа раатлыкъ бермей, агъырыларыны тындырмай—акение бойле къоркъунчлы юкъудан адам

багырып, сувукъ тер тѣкип уяна. Озюньни не ерде олгъанынъны анълагъан сонъ, яваштан япынъдаки курсючиктен, кунъ.-эвель азырлап къойгъан валидолынъны тилинъ тюбюне ала да, юрегинъны тынчландырмакъ ичюн ястыгъынъа таянып тереп нефес алып, озюнье кельмеге тырышасынъ...

Абхаир агъанынъ да шу дертлерге къапылгъаны энди чокътан. Кимерде бир, къадыны Эсма апте онъа:

— Санъа не мараз ола шу, бутюн гедже айланып, кроватинъны шатырдатып отурасынъ, кимсеге юкъу бермейсинъ,— дегенде Абхаир агъа ындына, дердини айтаджакъ ола, лякин лаф тапмай, нелер деп озюни акъламагъа билъмей, кимсени де къандырып оламай... Затен адам эсленген сонъ, бир худжур ола, амма оны озю дуймай. Бутюн омюри ишлеп де сонъ пенсиягъа чыкъкъан адамлар, печюндир, биринджи вакъытларда озълерине бармагъа ер тапмайлар. Бунынъ себеби биринджи, чокъ йыллар нафиле вакъыт кечирмеге алышмагъанлары олса, экинджиси, адамлар даима озълеринде насылдыр бир месулетлик ташыгъанларыны унутып олмагъанларында. Оларны пенсиягъа озгъаргъан сонъ, озълерини арабанынъ бешинджи копчегини, яни адем ичюн керексизликлерини анълап чекишселер керек. Эм ойле адамлар биринджи вакъытларында эшиткен лафларында, адамларнынъ аркетлеринде, насылдыр озюне бир силътем, мыскыл эслеген киби олалар, эр лафнынъ тюбюнден бир мана къыдыралар.

Абхаир агъанынъ да даа якъынджы сыныфта окъугъан торуны Шамраднен олып кечкен бир давасы, энди баягъы вакъыт кечсе де, ич акъылындан чыкъмай, чюнки торунынынъ о вакъыт тюшюнмей, баладжа берген суаллерине къандырыджы джевап берип оламады. Олар къайтып кеткен сонъ, кене де, озъ-озюне шу баланы къандыраджакъ, агъзынынъ къапатаджакъ олып чекише юкълап оламай.

Бу иш бойле олды. Янгъы йыл арфесинде совхоздан

Абхапр акъайнынъ буюк кызы — огълу Шамраден оларгъа мусафирликке кельген эдилер. Эсма чокъ бек-ленильген мусафирлерни къоймагъа, къондурмагъа ер тапмай. Эм севинсе, эм де эвде кызынсы экиси къалгъанда, онъа шикъет эте:

— Пек сийрек келесинъиз, балам, биз эди барамаймыз, мен бабанъны бир озюни ташлап кетмеге къоркъам, онъа пиширип огюне къоймасанъ, учъ кунъ аш-сус сорамаз, затен о пенсиягъа чыкъкъан сонъ, бир худжур олып къалды негедир тарсыкъа, агъызындан сигары да тюшмей, сизлерни де пек сагъына, манъа айтмай, амма мен корем.

— Кельсин бизге бир къач вакъытлар отурсын, шеэр къалабалыгъындан тскаран раатланыр, озюне де яхшы олур,— дей кызы, апасына ялварыр киби.

— Ёкъ, балам, о бир шейден болдургъаны ёкъ, менимдже онынъки къартлыкъ белясы олса керек, о сизге барса да отурып оламаз, сизни де раатсызлар.

Бойле лакъырдылар ялынъыз эвде ана-бала къалгъанда ола, Абхапр акъай оларнынъ не айткъанларыны эшитмесе де, озю акъта лаф кеткеннини биле, озю бир гарафкъа кетсе, Шамраден, эвде отур, деп тенбнелей. Лякин Шамрадкъа да къартапасынынъ шеэрдеки бир ханели секциясы тарашлыкъ эте. Койдеки киби чапкъаламагъа ер арай, о кельдим, эвиниъ низамы бус-бутюн денъише, орталыкънынъ тюбюн-устюне чевире. Бир кунъ мусафирлернинъ къайтаджакъ кунълерни эди, саба ашханеде къавелерини ичип отургъанда, Шамрад къайдандыр къартбабасынынъ арбий медаллери сакълы къутуны тапып чыкъарды. Къуту оны пек меракъландырды, къутуда «Ленинград мудафаасы ичюн», «Джесаретлик ичюн», «Арбий хызметлер ичюн», Гъалебенинъ 20 ве 30 йыллыгъына ант медаллер бар эди. Шамрад башта оларны бирер-бирер огюне тизип, устюндеки языларыны окъуп бакъты, сонъ кене де къутугъа толдурып, къартбабасынынъ огюне чапып кельди.

— Булар сизниң медаллериниңиз, къартбаба?— деп эеджаннен онынъ козылерине бакъты.

— Менимки, Шамрад, я сен оларны къайдан тапып чыкъардынъ? Джоярсынъ, бар ерине къой,— деди.

Шамрад бир шей анъламагъан киби:

— Я сиз оларны не ичюн такъып юрмейсиз?— деп къартанасынынъ, анасынынъ козылерине, джевап беклер киби, бакъты.

— Такъам, огълум, не ичюн такъмайым! Байрамларда, Гъалебе кунълеринде янғы биджагъымны кийип, такъам. Къартананъ оларнынъ къайсыны не ерге илиштирмек керек экенлигини де биле, мен медаллеримни такъып сокъакъкъа чыкъып юргенде, олар шатыр-шатыр этелер, эр ким токътап меним кокюсиме бакъалар,— деп лафны шакъагъа айландырды. Лякин къартбабасынынъ джеваплары торуныны къандырмадылар, о кене де джиддийликпен сораыны девам этип:

— Я орденинъиз къайда?— деп сорады.

Абхаир акъайны, не ичюндир шу баладжасына берильген суаль санчкъан киби олды, элиндеки къавс фильджаны агъызына бармай керп къайтты, сонъ, озюни якълар киби:

— Орденим ёкъ, огълум, лякин базы медаллер де бизге пек паалыгъа отурды, бильмейим бельки терезеге къойып тартсакъ, меним «Джесарет ичюн» медалим де башкъа мукъафатлардан енгиль кельмез эди,— деп лафны битирмек истеди, амма Шамрадан ойле кьолайлыкънен якъаны бошатмакъ зор эди.

— Ёкъ, къартбаба,— деди о,— сиз яхшы дженк этмегенсиниңиз, онынъ ичюн сизге орден бермегенлер, мен сизниң ериниңизге олса эдим, фашистлерни та-та-та-та атып эписини ольдюрпир де, ич олмагъанда бир орден алып келир эдим,— дегенде, анасы элинден тутып коридоргъа чыкъарды, сонъ къулагъына нелердир айтып, къапуны ачты да азбаргъа ойнамагъа йиберди.

Мына, йылбаш геджеси торунынен къартбаба ара-сында олып кечкен лафлар да шу эди...

Мусафирлерни ёллаткан сонъ, эвде кене де эски нizam къойылды, ялынъыз саба къавесинден сонъ, Абхаир акъай чыктып шеэрин долана, тукянаргъа кире, хаберлер кетире тургъан, сонъ вакъытларда нечюндир бир якъкъа чыкъмай эди. Эсма апте оны тазирлеп де бакъты:

— Мен орталыкны джыйыштыргъандже, чыктып аваланып кельмейсинъми, бутюн кунъ эвде, дюнья алына хаберинъ олмайджакъ,— десе де акъайы онъа алы яхшы олмагъаныны, белли агъыргъаныны маначыкъ, этип, бир якъкъа чыкъмай.

Раатлыкъ куню оларнынъ эвлерине, умуят этильмеген мусафир, Абхаир агъанынъ чокъ йыллар берабер заводда чалышкан аркъадашы кельди. Мусафир завод янъылыкъларыны айтып битирген сонъ, доминогъа тутундылар. Бир къач кере юттургъан сонъ, мусафир кетейин деп тургъанда, Эсма апте:

— Ёкъ, мына ашым энди азыр, отурынъ бираз къапынырсыз, сонъ, кетерсиз — деди.

— Я долапта бир шейлер бармы? Олмаса мен чыкып келейим.

— О да тапылыр, мор патильджан туршум да бар,— деген сонъ мусафир йиберилъди. Шу ан стол тедариги башлады. «Экстра» тѣкюлип ичильген сайын, лаф къызгъынлашты о шишелерининъ тюбюнде пек чокъ лаф бар, дегенлерни догъру экен. Белли я, эки дженкчи бир ерге кельселер, лакъырдыларынынъ да сонъу олмай, хатырлавлар бири-бирине байланып кете. Абхаир акъайнынъ субеддеши ондан яш, дженкте иштирак этмеген, лякин оккупацияда олып, «Авропанынъ янъы нizamынынъ» не экенлигини коръген, о йылларнынъ ачлыгъы, котеги, къоркъусыны башындан кечирген адам эди.

— Мен бугунъ аля даа бир шейге янам, шу мельунларнынъ мемлекетлерине барып сталмадым,— дей Абхаир агъа, снгарыны куллюкке басып,— олар пасыл яшагъапларыны, озъ балаларыны пасыл тербиелеген-

Аерний корьмек истей эдим, амма пасик олмады. Старое Руссо яныдаки чарпышмада сырадан чыктым, айларнен кыбырдап оламай ятым, сон докторлар, дженкleshкенишиз сизге олды, биз эли мизден кельгенин яптык, сизни аяккыа турсаттык, юрегиниз сагьлам экен, бутюн агтыр-азапларынъызы котерди, энди сиз де юрегинизни аджып яшамакъ керексиз, деп арбий госпитальден озгаргъан эдилер. Мына о кунь-бу кунь, докторлар айтканы киби, юрегимизне аджып яшаймыз. Чокъ адамлар, хусусан яшлар, энди бизим дженк иштиракчиси олгъанымыз да бильмейлер, сагъ олсун Арбий комиссариатымыз, унутмай, бизнен алякъасыны узьмей. Кечкен сене мектюп ёллап: «Келинъ, Улу гъалебенниъ 30 йыллыгына чыккыан медалиниъизни алынъ», деп язгъан эди Бардым, воском озю хайырлап берди. О йылы бизлерге эль саати де багъышладылар.

— Я не ничон сиз о медаллениъизни бир вакъыт такъмайсыз? Ким билир, не ерде ятадыр, сизниъ дженк иштиракчиси экениъизни халкъ къайдан билсин?— деди мусафир Абхаир акъайны лафкыа кызыштырмакъ ничон.

— Такъмайым, эм де о къадар такъ магъа шей ёкъ, якында совхоздан кызымнен торуным кельген эдилер. торуным, къайдандыр шу медаллер кутуеыны танып чыкъарды да: «Сен ярамай дженк эткенинъ, орденниъ ёкъ», деп манъа сультем этти.

— Сен де шу баланынъ лактырдысыны унутмагъанынъ не я?— деди Эсма апте кок чайны столгъа къойып,— тапкъансынъ адам давалашмагъа...

— Унутмагъанымны себеби шунда ки, оны ялынъыз Шамрад айтмай, мен билем, даа пек чокълары да шай тюшюнер.

Абхаир акъай эеджапланды, ниндетки дердини айтмакъ истегеи онъа раатлыкъ бермей эди. Имкяндан файдаланып, якъын досту онъа бугунь мусафирликке кель-

генинден, дертлерими бир төкейм, дер киби онъа бакъ-ты да:

— Мына, мен санъа бир медалимининъ тарихыны айтып берейм де, сонъ сен манъа озъ фикирини айтырсынъ, белки де мен, Шамрад айткъаны киби, ярамай дженкленкендирим,— деп достундан разылыкъ сорады.

— Айтынъ, Абхаир агъа! Мен сизге бугунъ аселег лаф этмеге, раатланмагъа кельдим, корюшмегенимиз баягъы вакъыт олды да?

— Шай олса, мына якъ,— деп онынъ огюне сигарет къутусыны къойды ве озю де якъып, бираз ойгъа далды, санки о узакъ кечмишни козю огюне кетирмек истер киби, баягъы вакъыт къашларыны сытып, ойланып турды. Сонъ сигарыны девамлы чекип айта башлады:

— Къыскъа къыш кунюнинъ сонъу эди, биз инсан аягъы басмагъан ерлерден кетемиз. Узакъта къарарып тургъан орман тарафта къаранлыкъ чёке башлады. Эскен аджджы ель къум киби къуру къарны янакъларгъа шыпырта. Даа устюнде бир из олмагъан ап-акъ ёл, йылан киби бурулып, орман бетке кете. Шу ормандан кечип баягъы вакъыт даа юрген сонъ, насылдыр бир йыкыкъ койчукке еттик. Къапу пенджереси янгъан мектеп биначынынъ тешиклерини тахталарнен, тенеке парчаларынен тыкъатып, бир гедже олса да сачакъ тюбюнде раат юкълармыз, деген эдик. «Бир сааттен, яни 23, 00-де маршымыз девам эте», деген эмир кельди. Дженк вакътында бойле алларгъа тааджипленмек керекмей, суаль бермеге де акъкъынъ ёкъ. Кене ёлгъа чыкътыкъ, индемей адымлаймыз, эм ойле вакъытта кимсене лаф этеджегинъ кельмей, ачувлана, азапланасынъ, киминдир къабаатламагъа тырышасынъ. Энди яш бала дегилсинъ, анълайсынъ, мадам ки котердилер, кетмек керек, шай олса да ёргъун вуджудынъ исыян эте, раатлыкъ истей...

Инает, бир къач саат ёл юрген сонъ, насылдыр бир озен ялысына кельдик, озен бузласа да бузы даа индже.

Биз сырагъа тизилип кетемиз, огде кеткен тюфек къундагъынен бузныгъ юфкъалыгъыны уруп коре, хавфлы ерлерден я оныгъа, я да солгъа бурулып кечемиз. Пулемёт, миномёт, снаряд ящиклерини агъачлар устюне къойып, чана тарзында чекки кетемиз. Кеткен сайын юрмек зор ола, аякълар агъырлаша, кетип тургъан еринде йыкъылып, бир шейге бакъмай юкъламакъ итеги эп арта. Бизим ротамызгъа даа якъынларда кельген яш, эсмери бир йигит, кетип тургъан еримизде, ёл янында оськен буюк бир чам тереги корип, сырадан чыкты да, чам тюбюне барып отурды, аркъасыны терекке тиреп козьлерини юмды, дерсинъ, тёшегине кирген

— Бу терекни сен отурткъан эдинъми, эй йигит?!— дей багъырды кимдир.

— Пек ёрулдым, аякъларым энди юрмейлер,— деди о, бала даушынен.

— Я бизимкилер юрми? Ананънынъ берген ястыгъы къайда? Къойса башынъ тюбюне!..

Эписи кулюштилер. Шу умуот этильмеген эпизод, атта рота командири, уйкен лейтенант Борисовны биле, айретте къалдырды. Йигитнинъ шу, гунасыз аркетинде, онынъ даа балалыкъ чагъындан чыкып етмегени корюне эди. Борисов йигитке якълашып, элини онынъ омузына къойды да, эмир этмей, наснат окъур киби яваштан:

— Къалкъ солдат, сырадан айрылгъанны борюлер ашар, дейлер, озюнынъ къолгъа ал, энди бараджакъ еримизге аз къалды, тезден етермиз,— деди.

— Йигит индемей, зорнен терекни къучакълап еринден турды да, сырагъа келип къошулды. Инает, сабагъа якъын бир таз тёпечикке келип еттик. Раатламакъ эмири берильди. Борисов взвод командирлерини чагъырып, джеп фенеринен озь картасыны ярыкълатты да, ие ерде олгъанымызны белгиледилер.

— Демек, бу юксекликни къорчаламакъ бизлерге авале олуна, оныда, солда къомшуларымыз кимлер

экен?— ден Борисов озь-озюнен лаф этер киби, этрафк-
къа козь ташлады.

— Сагъ тарафымызда топчулар олса керек,— деди эр шейин, эр кимден огюне бильген, учюнджи взвод башы — Халдарьян,— олар бизни топ уджюмниден къорчаламакъ кереклер. Лякин шу ачыкълыкъта эпсинден къоркъунчлысы ава уджюмни эди. Бахтымызгъа кок, къуршун киби алчакъ, къара булутларнен къаплы эди. Юкъу къайда... Окоп къазмакъ керек, тез-тез ерге тыкъылмасанъ, сонъундан кеч олур. Топракъ да къаткъан джам киби, кичкене куречниклерни ура-ура авучларымыз патласа да, чукъурларны терсилештирмек пек зор. Кимер аскерлер башларыны тыкъаджакъ къадаг ер ойгъан сонъ, чыдаалмай яттылар. Базылары экишер-экишер къызынмакъ ичюн аркъаларыны бирн-бирине таян юкълай, кимерлери бир озю, тизлерини чегесине тартып, къалачланып юкълайлар. Лякин бираз яткъан сонъ, сувукъкъа даяналмай туралар, ерни таптай, эллеринен арекет эте, къызынмакъ ичюн тырышалар. Иисан ойле вакъытта догъгъан кунюне пешман ола, эр кимни, эр шейин сёге. Сувукътан, юкъусызлыкътан чекнишкенде, тез-тез урушкъа киреджегинъ келе, чюнки котек вакътында сувукъ азабыны да, эр шейин де унутасынъ, козюне къаранлыкъ тюше, атта яралангъаныныны биле кимерде бильмей къаласынъ.

Не псе саба ачылып башлады. Ернен кокию бирлештирген уфукъ чызгъы айдылангъан киби ола, этрафта чешит къаралтылар корюне башлады. Чалымы, ташмы, адаммы айырды этмек зор. Аскерлер энди эпсин турдылар, къызынмакъ ичюн чапкъалай, къарнен ювуналар, къарны бетлерине къызаргъандже окъалайлар, сонъ экишер-учер олып, ашамагъа отуралар. Эт консерваларыны ача, устюнде джам киби къаткъан ягыны уфатып, отъмек батырып ашайлар. Борисов топлангъан взвод командирлерине:

— Бу окопчыкълардан оладжакъ шей ёкъ! Ягъды-

рып башласа ярымыздан чокъумызны пльк чарпышма-
да сипирип атар, даа орталыкъ тынч экенде, окопларны
теренлештиртип, «мусафирлер» чокъ беклетмезлер,—
деди.

Эм керчектен де, шу ан узакътан кок гудюрдюсине
бенъзеген бир дауш эшитиле башлады. Рузгяр да
кучълеше, булутларны айдап кете, кяде-бир кок корюле.
Немселер энди былтырки киби кокте шорбаджы олма-
салар да, оларда даа самолёт чокъ. Аскерлер гъафлет-
чен кокке бакъалар, чюпкн шу ерде авадаи уджюм биз
ичюн нек телюкелн эди. Танкнен снлянъ олса куреш-
мек, я да сакъланмакъ мумкюн, лянки тѣпснъден бом-
балар сызгъырып башласа, «къайда тюшер экен», деп
беклемектен башкъа чаре къалмай. Къайдандыр биз ер-
лешкен тѣпечикте полк комиссары — Осипов пейда ол-
ды. Бир элинен бойнуна асывы дюрбинини тутып,
къатты даушнен:

— Солдатлар!—деди о вс этрафны козьден кечир-
ди, бираз индемей турды.— Душман танклары, оларнынъ
артындаи пняде аскерлери бизим мудафаа ёлагъымыз-
гъа якъышлашмакъталар,— о кене де бир тыныш сусып
турды да сонъ:— Бизим топчуларымыз душман танкла-
рыны къаршыламагъа азыр туралар, сизлер исе абды-
рамай, озюпъизни джоймай, душман аскерлерини къыр-
макъ керексиз! Душманны ялыныз урып токътатмакъ
мумкюн! Сонъ Борисовгъа айланып:

— Танк уджюминне гранаталарынъызы азырланъ,
сизге бир ПТР берильмесини эмир эттим, керек олса
биз сизниъ юксекликке ярдымгъа келирмиз,— деп би-
зим сол тарафымыздаки къысыларгъа адымлады.

— Биринджи кере танк уджюминне расткельген адам,
онынъ дешетине чыдаялмай, шатырды-гудюрдисе, эм де,
санки сенинъ кокусинъе догърутылгъан топунен атеши,
олюм не къадар назик, зайыф олгъанынынъ бутюн
озюпъни не къадар назик, зайыф олгъанынынъ бутюн
уджейрелерининъ не этесинъ, дешетли олюм къоркъу-

сы нефесинъни токътата, юрегинъ богъазынъа келип къадала. Джебъ корьмеген адамлар кимерде: «Бизим солдатларымыз къоркъу педир бильмей, душман устие арслан киби атылалар», деп айталар. Бу ялан. Эр ким къоркъа, къоркъу озю табий бир дуйгъу, лякни къараманлыкъ шунда ки, шу къоркъунъны анълы оларакъ бастырмакъ, озюнъни ёкъ этмей сувукъкъанлыкънен аркет этмек — мына къараманлыкъ шундан ибареттир. Устие таик кельгенде, артынъа-огюне бакъмай къачмакъ истегн эр шейни бастыра, амма къайда къачаджакъсынъ?! Озюнъни душманъа корьсеттинъми, я къуршун ягъмуры септирип башлай, я да къарынджа киби таптап кече. Кене де озюнъни къолгъа алып гранатаиъны онъайтлы ташласанъ, шу демир къале серинк къутусы киби янып башлай.

Бизим топчуларымыз атеш ачкъанлары киби, биз де юреклендик, шу ан къара танкларнынъ сырасы бозулды, чокъкъа бармай сагъ тарафтан энъ огде келеяткъан танк токътасы ве тютеп башлады. Биз даа уджюмге иштирак этмеймиз, беклеп турамыз, кино бакъкъан киби устиемизге келеяткъан шу ташкъынны ве оларнынъ артындан чапкъан пияде аскерлерни коремиз, лякни олар бизге даа узакълар. Энди кимсе сувукъны абайламай. Вакъит юрек урушунен ольчениле. Чокъкъа бармай атеш ёлагъы бизни де озь даиресине къошты. Санитарлар яралыларны сюйреп арткъа, эвельден азырлангъан землянкагъа алып кетелер. Чешит ерлерден бир къач танк бизим мудафаа сынъырымыздан кечселер де, арткъа чокъкъа эмге эмге олмады.

Шу дакъкъаларда ёлда кельгенде терекке таянып юкълайджакъ олгъан йигит чыдаалмады, багъырып, тюфегини ташлап сычрап турды да арткъа къача башлады, он адым чаптымы-ёкъмы, оны санки бирев уйтеп йыкътыргъан киби олды, авучларынен къарны сыкъып тынып къалды. Шу агъыр дакъкаларда ПТР-деки биринджи номер сырадан чыкъты, Борисов манъа къолунен о якъ-

къа барманы эмир этти. Мен тайыла-сюрюне тюфекке еткенде, оюмизде он-он эки метр якъынлыкъта келеяткъан танк кевдесини коръген эдим, козьлемей эки кере аттым. Танк токътады, лякин тютюн чыкъмады. Мен оюмни къолгъа алмагъа тырыштым, «шашмаламай, мергин атмакъ керек», деп озь-озюме юрек берем. Бизим янымызда миналар патлай башлады, душман бизим позицияны коръсе керек. Шу ан янымдан патлавдан котерилъген таштопракъ мени де котерип атты, орталыкъ бирден чым-чырт олды, бир давуш эшитилмей, нефес алмакъ да пек зор олды, эр ерини сукюнет ве къаранлыкъ басты...

Мына, достум, менни дженклешем де шунынгънен битти. Менни бир даа аякъкъа турсатмакъ пчюн пек чокъ чекиштилер. Къулакъ зарларым патлагъан, эки къабыргъам сынгъан эди. Лякин о вакъытта даа биз яш эдик, вуджудым шу агъыр контузияны етди, къулакъларым да яваш-яваш эшите башладылар. Шу медалинни де мангъа келип госпитальде такъдим эткен эдилер. Айткъанларына коре бизим аскерлеримиз шу таз тѣпечкинни душмангъа бермегенлер, чокъкъа бармай озьлери уджюмге кечип, душманы айдап башлагъанлар, лякин Борисов шу дженкте эляк олгъан.

— Сизнигъ медалиниз агъыр экен Абхаир агъа, бир танк чекишинде экен,— деди мусафир медалын элине алды да, дикъкъатнен, дерсинъ, онда сакълы бир шейини коръмек истер киби, бакъып къалды.

Шу достунен джан гонъюльден отъкезген субети Абхаир акъайны да бошатты, сипиллештирди. о санки бу вакъыткъа къадар къыйын бир меселе устюнде чекишечекнише, инаст чезген киби олды. Ярамай дженк этмегенини аңлатып олгъанына севинди. Эм шу геджеси Абхаир акъай раат юкълады, тюшюнде торуны Шамраден балыкъ авына баргъанларыны, атеш башында отурып сѣйлешкенлерини коръди. Экинджи куню Эсма апте эвлерини джыйыштыргъандже акъайы, эр вакъыттаки

киби, шеэрге чыктып тазе хаберлер ве бир багъ къалач алып эвине къайтты. Демек адамнынъ кяде-бир гоълюнни алмакъ, онъа бир къач сыджакъ сёзлер айтмакътан къачынмамакъ керек, ойле мунасибетлер адамларгъа бахт кетирелер.

1975

Биринджи севги

Яшлыгынъ отип кеткен ерлерге чокъ йыллардан сонъ барсанъ, эр бир адымынъда ислериндир хатырлайсынъ. Бу сефер де шай олды. Мен бир вакъытларда окъугъан ве сонъундан да чалышкъан мектебиме таба ёл алдым. Яз татили олгъанындан себеп, о ерде ялынъыз мектеп биначасыны тамир этеяткъан ишчилер чалышалар; шай олса да мен четте отурып, мектеп азбарыны, пармакълыкъларнен оралып алынгъан мектеп багъчасыны сейир этип, чокъ вакъыт бакъып турдым. Шу багъчадаки тереклерни бир вакъытта бизлер отурткъан эдик. Вакъытынен пармакълыкълар бою экильген сельбилер энди оськен, чыракъ киби туралар, эм де этрафкъа буюк дюльберлик берелер...

Меним бутюн анълы омюрим (дженк вакъытыны саймасакъ) мектеп яшайышынен багълы олгъанындан, хатырлавларым, эсимде къалгъан вакъытларнынъ чокъусы да мектеп омюринен багълы эдилер. Бир озюм мектеп азбарына бакъып, негедир языкъсынгъан киби олам, тез кечип кеткен йылларгъамы?.. Бир вакъытлар берабер чалышкъан, севинч, шубелеримизни болюшкен аркъадашларымнынъ даркъалып кеткенлеринени?..

Озь ойларымнен, яваш-яваш юрип, юксек бир кийик кестане тереги тюбюндеки скемлеге чёктим. Қъаршымадаки скемледе, бети, эллери кунештен янгъан бир эсмер иш яш йигит янында отургъан бир къызгъа, буюк бир эсджаннен ислердир анълатмагъа тырыша. Олар мени

де, этрафта юргенлерин де, кимсени эслемейлер, тек би-
ри-биринен мешгуллар...

Айгиди сени яшлыкь! Бу омюрге санъа етер не бар
экен?!

Мен шу къаршымдаки йигитни кимгедир бенъзеттим,
лякин чокъ вакъыт хатырлап оламадым, бир вакъыт-
лардан сонъ козюм огюнде Арсениннъ сымасы джанлан-
ды. Эм керчектен де огюмде отургъан шу огълан, гъа-
либа, оны анъдыра. Тыпкыы Арсен киби, лаф эткенде,
эллери де раат отурмайлар. Сонъ меним козюм огюм-
де Арсеннен берабер ишлеген йылларда олып кечкен
бир вакъта джанланды...

Арсенин бизим мектепке окъув йылынынъ ортасы-
на, даа догърусы экинджи черикнинъ сонъунда йибер-
дилер. О вакъытта эди мектепте чалышкъан эр бир
оджанынъ иш саатлери олып, оджалар да, талебелер
де бири-бирлерини алышып къалалар. Ойле вакъытсыз
заманда мектепке янъы оджа келип къалса, дерс саат-
лерини къайтадан болюшмек керек ола, лякин чокъу-
сы оджалар бойле вакъытта, эди алышып къалгъан
сыныфларыны башкъасына бермек истемейлер, къыс-
къасы мектеп омюринде бу киби аллар чокъ шаматалар
котере тургъан.

Район маариф болюгинден мына шай этип йыл ор-
тасында бизим мектепке рус тили ве эдебияты оджасы
оларакъ Арсенин танилеп ёллагъан эдилер. О даа яш
оджа, мектепте чалышып башлагъаны эки йыл биле ол-
магъан. Озю узун бойлу олып, сонъ молада кийинип
юрген, сыджакъ къанлы бир йигит эди. Чалышып баш-
лады. Теджрибеси даа аз олгъанына бакъмадан талебе-
лер онынъ дерслерини севе дикъкъатнен динълейлер.
Догърусыны айткъанда, миллий мектеплерде рус тили
ве эдебияты дерслерини меракълы отъкермек ичюн, чокъ
эмек сарф этмек керек ола, эр бир дерске азырлыкънен
кирмек, талебелерини билгим дерсджелерини назар
итибаргъа алып, иш коръмек керек ола. Эгер де бунъа

эмнiet берильмесе, программадаки къайд этильген материаллар менимсенильмей къала биле.

Арсен бизим мектепте чалышып башлагъанынынъ экинджи айында бизге область маариф болюгинден тешкерюв бригадасы кельди. Бригада азалары мектептеки вазнети, балаларынынъ билим дереджесини бильмек лчюн оджаларынынъ дерслерине кирдилер. Ойле вакъытларда эсас агъырлыкъ мектепнинъ окъув ишлери болюги мудирине юклене. Пек чокъ документлерни котермек, тешкерюв бригадасы азаларынынъ чокътан-чокъ суаллерине джевап бермек керек ола.

Мени, эписинден зняде, янъы кельген оджамызнынъ нини раатсызлай эди. Чюнки онда да телжрибе аз, эм де мен даа онынъ дерслерине кирип, яш оджанынъ чалышув усулумен даа керекги киби таныш олып, етиштирмеген эдим.

Эки афта девам эткен тешкерювлерден сонъ мектепте педсовет отъкерильди. Онда тешкерюв бригадасындан сёзге чыкъкъан аркъадашлар Арсенин макътадылар ве дигер рус тили оджаларына онынъ дерслерине кирип, яш оджанынъ дерс берюв усулумен таныш олмалары тевсис этильди. Тешкерюв бригадасы, мектептеки базы бир нукъсанлыкъларгъа бакъмадан, умумен окъув-тербие ишлерининъ яхшы ёлуна къойылгъаныны къайд этти.

Мектепте окъув ишлери эки смена алынып барыла, алтмыштан зняде оджа чалыша, ондан да башкъа узаттырылгъан кунъ группаларынынъ тербиесджилери де чалышалар. Ильмий болюк мудир, эр бир оджанынъ дерслерине кирип, тешкермесин, ойле тешкерювлерден сонъ, оджанен субетлешмеси керек. Иш кунълерининъ келип кечкенини де ойле вакъытта дуймай къаласынъ.

Инает, окъуп йылынынъ сонъу якъынлашты. Шу девир нинде биз Арсенин якъындан достлаштыкъ. Бунъа себеби, берген дерсини темелинден бильгени ве озь нинини де юректен севгени олса, экинджиде, о эдебият са-

асында чокъ окъугъаны ве чокъ бильгеин менимнен озъ фикирлерини даима болюшп тургъаны себеп олды. Мен тапып, окъуп оламагъан базы бир янъы эсерлерни о мытлакъа тапа ве манъа да кетирип бере эди. Мына шу эдебияткъа олгъан меракъ бизни якъынлаштыргъан себеб эди.

Бир кунь мен Арсенге:

— Эр шейин анълайым, лякин бу вакъыткъа къадар сен не ичюн ялынъыз яшагъанынъны анълап оламайым. Эгер де сенинъ озъ джесаретинъ етишмесе, озюнъе ляйыкъ бир къыз тапып оламасанъ, биз ярдым этермиз,— дедим. О манъа джевап бермей, тез-тез лафнынъ мевзу-сыны дегиштирмеге тырышты.

— Эльбетте, бизим ильмий мудиримиз бош отургъанынъны корьдим, шу дакъкъасы бир иш тапар, чюнки о бойле ишсиз юргенлернен отурып алышмагъан,— деп кулды субетдешим, сонъ аркъасы устуне ятып, тепемизде учушкъан къарылгъачларны сейир эте башлады. Баягъы девам эткен сукюнеттен сонъ Арсен:

— Эльбетте, институтны битирген, ондан сонъ арбий хызметини де отькерген, яний энди шахсий омюрини къурмакъ ичюн бутюн имкянларгъа малик олгъан адам, даа кимсени севмедим, я да севильмедим демек акъылгъа яткъан шей дегил. Бу хусуста сёз ачамагъанымынъ себеби башкъа, даа догърусы, мен бир шейден къоркъам, мен анъламазлар, кулерлер деп, индемей юргенимининъ себеби де шу. Амма бугунъ, бойле бир аджайип куньде, мен сизнен бу акъта лаф котермек истейим, чюнки сиз джиддий бир адамсыз, менден де чокъ яшадынъыз, биз бири-биримизни анълармыз деп умуот этем,— деди.

Достумнынъ меннен бойле юректен лаф эткенине, мен джан-гонъюльден севиндим, чюнки эр бир инсаннынъ омюри озюнджесине даа окъулмагъан бир китап. Мен исе, достум фикирини дегиштирмесин, деп индемей отурам. О баягъы вакъыт индемедим, мен онъа бир сёз къатмадым, сонъ менден мусаде сорар киби:

— Мен лафымны узакътан башламакъ истейим, сабырынъыз етерми?—деп сорады. Мен кене де индемедим, о меним индемегениме разы олгъан киби:

— Институтнынъ сонъки курсында окъугъан йылымда мен бир гузель къызчыкънен таныш олдым. Ады Зарема. Таныш олгъанымыз даа ойле чокъ олмаса да, о мени эвлеринне алып барды. Анасынен таныш этти. Бабасы оларны эрте ташлап кеткен, олар тек экисен отура эдилер.

Яшайышлары яхшы, бир шейге мухтадж дегиллер. Зареманынъ эмджесен де, шеэрде буюк бир иште чалышкъан адам экен, о Заремага окъувыны битирген сонъ, экимизни де шеэрде иш тапып срлештирмеге сёз де берген экен. Лякин даа институтны битирмезден бир къач ай эвельсен, ишке танилев комиссиясы мени энъ узакъ районгъа танилеген эди. Мен ду шу хусуста, бир кимсеге шикъет этип, сёз айткъаным да ёкъ. Лякин бундан хаберн олгъан Зарема пек ачувланды:

— Не пчюн бир шей айтмайсынъ, ёкъса шу районгъа кетеджек оласынъмы?—деп дарылды.

— Район олса не олгъан, о ерде де бизлер киби адамлар яшай, танышыр алышырмыз, ондан къоркъмакъ не керек?—дедим мен.

— Санъа иш тапып берселер, эки одалыкъ секция да ишандырсалар сонъ, бойле шеэрни быракъып, о районда не ишинъ бар? Демек сеннинъ фикиринъ башкъа экен де, сен мени юректен севмей экенсинъ де,—деди.

Мен манъа тапып бергенлерини истемейим, озюм тапып яшамакъ истейим, ондан да башкъа мен къайда керек олсам, о ерге де барып чалышмагаъ разым, деп Зареманынъ озъ акъылнджа манъа япкъан яхшылыкъларындан ред эттим.

— Бар, айса, бильгенинъ киби яша, бизлер даа кезген вакъытымызда бирн-биримизни анълап оламасакъ, онынъ сонъу не оладжакъ?—деди де, терс бурулып кет-

ти. Мына меним биринджи севгим де шу шаматаларнен битип кетти.

— Зареманен олып кечкен романынъизны анъламакъ къолай, ойле аллар яшайышта чокъ олып кече, менимдже онъа о къадар сиз де янмагъандырсыз. чюнки севги дереджесин, хусусан биринджи вакъытта, омюрини эр куньки талапларынен ольченсе, ойле севгини къалмай. Я экинджи севгини ким кедер этти?

— Ёкъ, мында кедер эткенлер олмады, демек мумкюн, лякин о пек муреккеп олып чыкъты. Мен тани олунгъан шу узакъ районуна баргъанда, о ерде мен пек яхшы къабул эттилер, биринджи йыл олгъанына бакъмадан, иш пек чокъ эди. Куньдюзлерни мектепте олам, акъшамлары исе эвде азырланам, конспектлер язам, керек китапларны окъуйым. Джан сыкъысы олса да яшамакъ мумкюн. Заремагъа эки кере мектеп язып чагъырттым, якъын биле алмады, кельмедн, лякин эр алда, анасынен ялынъыз отургъаныны, биринджи севгинини унутып олмагъаныны да язды. Нечюндир о мен чалышкъан ерге ольсе биле кельмейджегини де яза, дерсинъ, мен о ерде сюргюнде яшайым.

Къыш айлары, куньлер къыскъа, ишнен мешгуль олып, вакъыт кечип кеткенини де дуймай къаласынъ, амма бааръ кельсе, эв тарашлыкъ эте, башынъны алып бир тарафларгъа чыкъып кетеджегини келе, ялынъыз отурмакъ да зор ола.

Севдалар да чокъусы бирн-бирини шу бааръ кунешни орталыкъны джанландыргъан вакъытларда тапа экенлер, демек, бааръ тек тереклерни, гуллерни уянтмай, инсанлары, хусусан яшлары да къанатландыра, раат быракъмай экен.

Мен де ойле бааръ куньлеринини биринде эвде отурмай шеэрге кеттим, макъсадым Зареманы тапып «джиддий» лаф этмек эди. Мен оларнынъ эвлери не ерде олгъаныны билъсsem де, анда бармадым, чалышкъан ери-

ни сораштырып таптым, чалышкъан еринде ёкъ эди, корюшип оламадыкъ. Не япмалы? Энди кеч, къайтмакъ керек, эртеси куню мектепте дерслерим бар. Кунюм нафиле кеткенине ачувланып, эвге ёл алдым. Койге келип чыкъкъанда энди козь багълангъан эди. Меним одамны джыйыштыргъан къартанай мени корип, эвде мусафир олгъаныны айтты.

— Ким, яш къызмы?— дедим мен севинип, чюн-ки Зарема озю келип чыкъкъандыр деп ойлады.

— О къызчыкъ бу ерли олса керек,— деди къартанай манъа шубели козь этип,— мен сиз эвде олмагъанынъызны, шеэрге кеткенинъызни онъа айтсам да, «зарар ёкъ, мен беклерим», деди. Оданъызгъа кирсеттим, анда сизни беклей.

Бир нефесте, чапыл одагъа кирдим, мусафирим онынъ-джы сыныфта окъугъан талесбем Земфира Изманлова эди. О мени корьгенинен ериден турды, шу умуот этильмеген мусафирни корип, мен де шашмаладым, сонъ озюме келип:

— Хош кельдинъ Измаилова, кеч, отур,— дедим. Земфиранынь ири, дюльбер козьлеринде эм севинч, эм де къоркъу аляметлери пейда олды. О манъа бир шейлер айтаджакъ олып ынтылса да, айтып оламады, эс-джанлангъанындан лафы агъызы ичинде къалды. Мен оны тынчландырмакъ макъасдынен,— Земфира, сен мени чокътан беклейсинъми? Отур, мына, мен сени шимди чайнен сыйларым,— дедим.

— Мен, мен сизден китап алгъан эдим, мына, кетирдим,— деп стол устуне Тургеневнинъ повестлерини къойды. Мен озюм аякъ устюндем, энди бу китапны берген сонъ къайтаджакътыр, деп оны озгъармакъ фикриндем. Лякин Земфира бир шей сёйлемей, кене ерине отурды. Сонъ столгъа эгиллип, башыны эллерин арасына алды да, яваштан агълап башлады. Мен шашмаладым, не олгъаныны анълаялмай, яваштан Земфиранынь янына барып

эллеринин онынъ омузларына кьойдым, сонъ, оны тынчландырмакъ макъсадынен:

— Не олды, Измаилова, ёкъса эвинъизде бир хайырсызлыкъ бармы?— деп онынъ башыны сыйпадым. Земфира бирден котерилди, мен шу ан арткъа чекильдим.

— Ёкъ, Арсен Шабанович, раатсыз олманъ, эвимизде бир шей ёкъ, амам да сагъ-селямет, раатсыз олманъ,— деп яш толу козьлеринен манъа бакъты.

О козьлер, аля бугунъ, меним козюм огюнде туралар. О козьлерде энди кьоркъу ёкъ, олар йылдыз киби яналар ве меним бир шей анъламагъаныма тааджиб этелер...

— Арсен Шабанович,— деди о,— мен сизден ялынъыз бир шей сорамакъ истейим, манъа догърусыны айтынъ, адам бирисини юректен севсе, лякнин онынъ севгисини коръмеселер, коръселер де абайламай кечип кетселер, анъламакъ истемесселер, бу алгъа сиз не дер эдинъиз?!

Мен озъ талсбемден бойле суаль беклемесем де оны тынчландырмакъ ичюн шай дедим:

— Сенинъ суалинъе джевап бермек ичюн, Земфира, билъмек керек шу адам ким, сизинъ темиз севгинъизге ляйыкъ адаммы, о сизни догъру юректен анълая биледжекми?— дедим онынъ суалине, суальнен джевап берип.

— О адам сизсиз, Арсен Шабанович, сизсиз! Мен не вакъытлардан берли чекишем, бельким корерсиз, деп умуот этем, амам сиз... Мына, энди не олса-олур, деп алдынъызгъа кельдим, сёгесизми, кьулагъымдан тутып амама алып барырсызми, не десенъиз, не япсанъыз да мен разым,— деди...

— Сиз о срдс меним вазнетимни козь огюне кетиресизми, завуч аркъадаш? Янъгъызлыкътан джаны янъган йигирми эки яшында йигитнинъ, акъшам, кимсе коръменде эвине келип, яш бир гьондже къыз, «мен сизни севем, мен сизге кельдим», десе, сиз не япар эдинъиз?

— Мен, энди ишнинъ сонъу нечен биткенини биль-мек истер эдим?— дедим.

— О битмедн, азиз достум, эр шей ойле къолайлык-нен башланмай да, битмей де... Меселе сынавгъа, яни вакъытнен сынавгъа къалдырылды, чюнки бойле «хасталыкълар»ны ялынъыз вакъыт, сабыр, эр сой илядждан, энъ бильгилн экимден де яхшы девалай биле. Мен шу акъшам Земфираны эвимден къувып чыкъармадым, эм юрегимде туташкъан дуйгъуларны да онъа сездирмедим. Мен онынъ элинн озъ элиме алып, сыйпадым да, сонъ: «Санъа биринджиде мектепни битирмек керек, огюнъизде, даа он биринджи сыныф да бар,— дедим.— Сен гузель окъуйсынъ, истеген институтына да кире билирсинъ. Алма шимди бизим мунасебетлеримиз оджа ве талебе арасындаки мунасебетлерден тышкъа чыкъмамакъ керек, сенинъ ичюн шимди энъ эсас меселе — мектепни муваффакънетнен битирмек, къалгъан бутюн ишлер исе сени раатсызламамакъ кереклер,— деп еримден турдым,— энди кеч олды, тур сени эвинъизге озгъарайым»,— дедим.

Экинджи куню Земфира мектепке кельмедн, мен сыныф журналыны окъугъанда оны, «хаста», дедилер. Мен неге огърагъанымны бильмедим...

Шу куньден башлап, Земфиранынъ тюрленип кеткенини эркес коре башлады. Мектепте чешит лафлар, фысылдылар юре эди. Мен бир шейден хабери ёкъ адам киби юрем, кимерде Земфираларнынъ сыныфларына киргенде дуйдурмай, козь къыйгыгындан онъа бакъам, о къызара, агъара, мени сёйлегенлеримден бир шей анъламай, дерсинъ, о сыныфта дегиль де, ким биле не ерлерде юре. Кет-кете о башкъа дерслерден де акъсап башлады. Не япмалы? Насыл олса да меселенинъ огюни алмакъ керек эди. Чокъ ойланып юрген сонъ, директорымызнен лаф этмек къарарына кельдим. Бизим директорымыз — эсли-башлы къадын, областта белли

оджалардан бирн. Мен вакъыт тапып, онынъ кабинетине кимсе олмагъан вакъытта кирдим.

— А, кельдинъизми, Арсен? Мен сизни чокътап беклей эдим,— деди о кулер юзьнен. «Не ичюн мени беклей экенсиз», дер киби онынъ бетине бакътым.— Догъ-русыны айтам, беклей эдим, эм озюпъиз кельгенинъиз пек яхшы олды. Не япаджакъсынъ коллега, яшлар, ось-мюрлер пек раатсыз халкъ, олардан эр дакъкъа бир «янъылыкъ» беклемек мумкюн.

— Сиз Измаилова акъкъында айтмакъ истейсизми?— дедим мен онынъ сёзюни болип.

— Бу кунълерде мектебимизде ялынъыз шу Измаилованынъ лафы кете,— деди о яры шакъанен.

— Ойле олса, манъа да чокъ узакътан башламакъ керекмей экен, сиз меним вазифемни баягъы енгиллештирдиъиз. Энди сиз айтынъ,манъа не япмакъ керек?

— Меселе де онда, урьметли Арсен Шабанович, кимерде бир яшайыш ортагъа ойле бир меселелер сюреки, онъа кесен-кес джевап бермек пек зор ола,— деди о, чалара башлагъан сачларыны сыйпап.

— Мен сизинъ дерслеринъизге чокъ керелер кирдим, менимдже, сиз педагог олмакъ ичюн догъгъансыз, сиз кульменъ, мен догърусыны айтам, шай олса да бизге бу алымызда, вакътындже олса да айырылышмакъ керек оладжакъ. Мен башкъа ёл тапамайым. Сизге мындан кетмек керек, озюнъиз коресиз, илернде бекленильмеген аллар да олмасы мумкюн, ялынъыз, сиз мени догъру анъламакъ керексиз...

— Айса бизим фикирлеримиз бир экен, мен озюм де ойле тюшюне эдим,— деп еримден турдым.

— Мына, завуч аркъадаш, йылнынъ ортасында сизинъ мектепке келип тыкъылгъанымнынъ себеби де шунда. Меним экинджи севгим мына шай, къачувнен битти.

Чокъ вакъыт экимиз сусуп отурдыкъ. Сонъ Арсен сигарыны якъып, девам этти:

— Кеченлерде мен бир институт аркъадашымдан мектюп алдым, о Зареманынъ акъайгъа чыкъкъаныны яза, лякин шу хабер менде ич бир меракъ да, эеджан да догъурмады. Чыракъ ярыгъыны сѣндюрген шемшек киби, Земфиранынъ атешли, темиз севгиси эвельден олып кечкен эгленджелеримни манъа бус-бутюн унутырды. Лякин, бильмейим, Заремагъа эвленген шу йигит, къызнынъ озюнеми, ёкъса эки одалыкъ секциягъа севда олдумы экен, деген тюшюндже мени бираз раатсызлай. Бельким де бахытлы, яхшы яшарлар, алла берсин, шай олсун!

Сиз билесизми, дженюпте буюк, кестанеге ошагъан магнолия тереклери осе, о тереклерде бааръ кельсе аджайып магнолия чечеклери ача, оларны биринджи кере корьген адам айретте къала, чюнки о чечеклер санки коктен энген нур киби олып корюноелер. О чечеклерге элинънен тиймеге де сакъынасынъ, темиз япракъларына леке тпер деп къоркъасынъ, о дередже назик ве къокъулы олалар. Мен Земфиранынъ севгисини, нечюндир шу магнолия чечеклерине бенъзетем...

Субетдешим бир нокътагъа бакъып, сусып къалды. Бесе-белли о, арткъач лафнынъ керек олмагъаныны ис этти.

Меним акълыма исе бойле бир фикир кельди: инсанлар омюринде керчектен буюк севгиге расткелишсе, омюрининъ лезетини даа да терен анылай, къартлыгъында да да озюни бахтлы саялар...

Энди экинджи джипи муаребесининъ атешин сѣнгени чокътан, арадан отуз йылдан зняде вакъыт кечти, о кыышымдан сонъ догъгъан балалар, энди озьлери кьоранта санби олдулар, дженк атешинде янгъан шеэр ве койлер ерине энди, эвелькинден даа да дюльбер земаневий эвлер, кенъ сокъакъларнен, багъчаларнен безенген япъы аджайип шеэрлер кьурулды. Лякин о куньлер бизден не къадар узакълашсалар да унутылмайлар, эм бир вакъыт унутылмаз да...

О дешэтли куньлерин шимди бизлерге ялыпъыз эйкеллер хатырлатмайлар. Улу Ватан дженки акъкъында язылгъан китапларнынъ сайысы кеткен сайын арта. Эм даа чокъ неспиллер дюньяны фашизм маразындан кьуртаргъан Ватанымызнынъ огъул ве кызлары косътерген къараманлыкъларны даима гьурурнеп анъарлар.

Мына, о узакъ, агъыр кечмишин хатырлаткъан бир кучюк фаджипа даа...

Усенин кьолгъа нч де умуот этильмеген бир вакъытта тюшти. Озю даа он едиде олса да, яшлыгъына бакъмай, о телюксели йылларда душманлар арасында насыл аркет этмекин энди баягъы огренген эди. Эм кьолайлыкънен озюни кьолгъа береджек огълан да дегиль эди, лякин ачыкъагъызлыкъ япты: «Насыл олды да мен сакътылыкъны унутып шу джанаварларнынъ элине тюштюм, дерсинъ, биринджи кунь шу къашкырлар арасында яшайым?!—деп, мезарны анъдыргъан дым, сасыкъ

мағазының бир кошесинден дигерине адымлай.

Озю даа якъында бабасының яңғы каракуль якъалы пальтосыны та Перскопкъа алып барып, арпагъа денъишип кельген эди. Къодалакъ арабасынен не къадар ёл юрди, къач керелер къолгъа да тюшти, лянки оларны алдап сагъ-селямет эвлерине къайтып кельди. Джанкой янларында немсе солдатлары оны, вызлы кеткен поезддан арабасы такъым итеп йнбердилер, кене де сагъ къалды, топаллай-топаллай ёлуна девам этти. Бинъ тюрлю фелякетлерге огъраса да, эвлерине ярым чувал арпа кетирип, анасыны, къардашларыны ачлыкъ олюминден къуртаргъан эди.

Эвлеринде эди сатмагъа, авыштырмагъа бир шей къалмагъан сонъ, Усени тютюн алыш-веришине башлагъан эди. Душман ордусы олар отургъан ерлерге якъынлашкъанда, койде колхоз аранларында къалгъан тютюнлерни эалиге даркъаткъан эдилер. Шу вакъытта Усенилерге де бир тай тютюн тюшкен эди. Олар оны таванларына сакъладылар, эм догъру яптылар. Чюнки немселер кельгенлеринен: «Эали тарафында тюкяшлардан, колхоз малларында, Советлер акимнети тарафында кимге де не берильген олса, я да алгъанлар олса, йнгирми дёрт саат ичнде немсе комендатурасына кетирип, теслим этсинлер!»— деп эмир бердилер. Бу, кельмешеклерини биринджи эмирлеринден эди. Эм шу эмирде, ким де озь эвинде бир шей сакълап къалдырса, олюм джезасына огъратыладжагъы да айтыла эди.

Усениге анасы:— Алып кетип бер, балам, шу мельунларгъа, эвимizde бир шей къалмасын, эм шу тютюнни де ёкъ эт,— дегенине бакъмай, алып кетмеди, сакълап къалдырды. Эвлеринде сатмагъа бир шей къалмагъан сонъ, Усени насыл этип шу тютюнден файдаланмакъ ёлларыны арап башлады. Бойле алыш-вериннен къомшу койде Чапатнш Джафер лагъабында бир адам огърашкъаныны онъа айттылар. Усени де «дерс» алмакъ макъсадынен онъа къатнап башлады. О башта тютюн-

ни индже этип догърамагъа, сонъ оларны бурумчыкъларгъа орап: отъмекке, къартопкъа, шекерге, сахаринге депъишмеге, сатмагъа башлады. Бир кунъ базарыны тез битирип къайткъан сонъ, Уссин анасына:

— Ана, бу бизим тютюн тайымыз хазине экен, мен оны бильмей эдим, сагъ олсун Чапатиш Джафер, шу операцияны манъа да огретти,— деп макътангъанда, апасы къалтырагъан эллеринен огълунынъ башыны сыйпап, агъламсырап:

— Сакът ол, балам, ялварам санъа, сакът ол! Сен о мельунларнынъ эллерине тюшсень, озюньни де, бизлерни де гъайып сай!

Усеиннинъ бабасы дженкке кеткенде, огълуны янына чагъырып, эр вакъыттаки киби, яры шакъапен, яры кулип дегиль де, джиддий оларакъ, озъ акърапынен лаф этер киби онъа:

— Мен, огълум, Ватан огюнде озъ борджумны одемеге, душманларнен дженклешмеге кетем, дженк не олгъаныны сен о къадарлыкъ билесинъ, эм анда кеткенлернинъ пек чокълары да къайтмайлар, уруш мейданында эр шей ола билир, онынъ ичюн къорантаны санъа авале этип кетем, сен огълан баласынъ, энди йнгит олдынъ, ананъны, къардашларынынъ менсиз ынджытма, манъа данма язып тур,— деп эвлеринден кеткеннини хатырлады.

Шимди бойле агъыр кунълерде о бабасынынъ огютини акълагъанына севине, юреклене, эм бабасы къайтып кельген сонъ, онъа озъ япкъан къараманлыкъларыны айтып оны да севиндиреджегини козь огюне кетире ве гъурурлана...

Хаяллар буюк эди, амма апансыздан белягъа чатты, умют этмеген вакъытта тюшти. Энди бу сасыкъ, дым магъаздан къолайлыкънен чыкып оламайджагъыны да яхшы биле, озю де, анълашылгъанына коре, оны насылдыр бир буюк джинаетлик этти, деп къабаатлайлар. «Эй, къафа, манъа аслы да этрафны козьден кечирмей

догъру базарнынъ ортасына кирип кетмек керек эди-ми?!»— деп озь-озюне ачувлана, баш урмагъа ер тапмай. О, «облава», деп багъыргъанларыны эшиткенде, энди къачмагъа имкян ёкъ эди, душман алкъасы ичинде къалды, озюни топлап арекет эткендже, кокюсине кетип рип автомат тиредилер.

Шу онъайтсыз кунъде, къамачавгъа тюшкенлерининъ арасында эркеклерин айырып алдылар да, оларны он-он беш адамдан ибарет бир къач группаларгъа болуп, азыр тургъан къапавлы машиналар янына айдап кеттидилер. Машиналаргъа миндирмезден огюне, элинде нелер олса, къолларында алып бир обагъа котерип аттылар. Усенининъ элинде о вакъыт бир шей ёкъ эди. Машинагъа итегенде:

— Не ичюн, я мен не яптым да машинагъа минсете-сиз?— деп тиреледжек олды, шу ан козлюклри бир эсе-совджы автоматынынъ къундагъынен онынъ энъсесине яндырды, Усенининъ козлеринден атеш септирилген киби олды, машинагъа кирип кеткенин ози де дуймай къалды. «Бакъ сен онъа, манъа бабам биле бу яшыма къадар бир шамар биле урмагъан эди де, бу джеллят-лардан котек ашадым», деп ачувындан агълап йиберди.

Машиналарнынъ къапуларыны къапаткъан сонъ, буюк бир суръатнен къайдадыр айдап алып кеттилер. Буюк шу олып кечкен вакъна ярым саатке биле бармады. Машина ичиндеки адамлар да ойле къолайлыкънен якъалангъанларына ачувлана, озьлерине келип, тинчланып оламайлар. Амма эпсинден зияде Усени океле-не, бойле чыкъымсызлыкъкъа о даа огърамагъан эди. Эки кере койлеринде яшларны Германиягъа сюрюнге ёллайджакъ олып, топлангъанда, о полицейларнынъ эл-леринден къачып, къуртулгъан эди. Бир кере кумеске сакъланып, экинджи кере анасы полицейгъа бир шише шарап берип оны къутаргъан эди.

Вызлы кеткен машина айланмаларда бурулгъан сайын, адамлар бири-бири устюне йыктылалар, сёгюнелер,

къапавлы машина ичинде нефес алмасы да кеткен сайын зорлаша, олар сувдан чыккъан балыкъ кибн агъызларыны ачып, зорнен нефес алалар.

— Ишлер мартавал, буларнынъ элинден энди къолайлыкънен къуртуламазсынъ,— дей бириси.

— Бойле машиналарнен кеткенлер артларына къайтмай тургъанлар,— деп къоша бириси даа...

— Вазгеч, кунъ эвельси, озюнъни мезаргъа къойма, ола билир олар бизлерни бир тарафкъа ишке айдайджакътырлар, ойле ерден зувмасы бсльки къолай олур.

Усени де озюне юрек бере: «Олар меним яшлыгъымны козь огюне алырлар, бир джинает ишлемегенимни анълагъан сонъ, бираз наснат окъуп, йиберирлер», деп озюни тынчландыра. Озю де, шу алында биле озюнден чокъ, эвдекилерини — анасы, къардашыны къасевет эте.

Бирден машинадаки адамлар башта бир тарафкъа, сонъ экинджи тарафкъа янтайдылар, машина суръатыны явашлатып токътады. Къапулар ачылыр-ачылмаз:— «Ерге тюшннъ!»— эмири берильди. Адамлар сычрап тюштилер. Келип тюшкен ерлери — балабан бир азбар, учъ тарафы тола диварларнен къапавлы, бир тарафы исе эки адам бою кельген юксек къазыкълар, тикенли теллернен оралы, онынъ да тѣпесинде, махсус къаравул ичюн ясалгъан больмеде бир тюфекли тура.

Бир солдат Усениннъ джеплерини къармалагъан сонъ, онъ тарафтаки къапуны косьтерди. Машиналардан тюшкенлерининъ эписини абул-къубул тинтеп, башкъа-башкъа къапуларгъа йибере башладылар. Частынъа, сени къайсы къапугъа итерлер?..

Усени оны шу вакъытта не ичюн онъ тарафкъа тюверип йибергенлерини сонъундан анълады, бунъа себеп, онынъ устюндеки немсе парашютыннан тикильген кольмеги эди. О йыллары къолларда бойле «маллар» чокъ сатыла эди. Усени де шу йипекни биринджи кере, кене де Чапатиш Джафериннъ къолундан сатып алгъан эди, сонъ эвлерине келип анасына косьтерди де онъа шу йипектен

бир кольмек тикмесини риджа этти.

Азбарда оларны типткенде, немсе солдаты онъа шубели-шубели бакъып, къапунынъ о тарафында отургъан солдаткъа бир шейлер сёйледн. Усенин немседже энди баягъы сёзлер бильсе де, о вакъыт не дегенлерини анълап оламады. Экинджи солдат оны огюне алып, мердивсенден юкъары чыкъарды да, яваштан бир къапуны къакъты. Ичериден джевап эшиткенинен деръал Усенин итеклеп ичери кирсетти, экиси де къапу тюбюнде къатып къалдылар.

Буюк бир ода... Ортасында стол къойылгъан, стол артында отургъан бир шишман адамгъа бекчи пелердир айтты. Шишман козьлюклери тёпесинден бир ан оларгъа бакъып турды да, сонъ солдаткъа бир шейлер айтты, о да бир къач адым четке чекилип къатып къалды. Шишман, дерсинъ, эвде Усенинниъ барлыгъыны унутып, озюни сыкъмай огюндеки къагъытларны къарыштыра башлады. Сонъ еринден турып, диван устюнде яткъан бир мышыкъ баласыны элине алды да, онъа бир шейлер мырылдап, башыны сыйпай башлады.

Эгер де шишманынъ скемлеге асувлы, эсэс бельгилери кителн олмагъан олса, оны корьген адам шу эрифни ич де арбий кишиге ошатмаз эди. О энди эсли-башлы, башынынъ тазыны къапатмакъ ичюн, зиплифлери устюне оськен сийрек сары сацларыны тазына тарагъан, озюнинъ де манълайында, бурнунда при-при сепкиллер боя тамчылары киби айрылып туралар.

Бираздаи о мышыкыны ерге къойып, ашыкъмай, кулер юзъ корьсетип, Усенинниъ янына якълашты. Ярымёрту рус сёзлеринен оны макътап, тирсеклеринден юкъары эллерини сыкъып бакъты, сонъ, «корош, корош», деп омузыны таптады.

Гестаподжынынъ шу арскетлеринден Усенинниъ юреги йымшагъан киби олды, онда насылдыр бир умют догъды. «Бу шишман, гъалиба, мени партизан олмагъанымны анълады, энди манъа бир-эки тазирлер окъуп,

мындан чыкъарып йибери», деп ишанды, (затен иисан эр данм яхшылыккъа ишана) бираз джаны ичине кельди, сонъ о да шишманнынъ козьлерине ишанчен бакъты. Шишман:

— Аусвайс!— деп багъырды. Усениге бу сёз таныш эди, ондан документ сорагъанларыны аңлады, чюнки эр адымда шу сёзни эшите эдилер. О деръал къоюн джебинден, отургъан кою, догъгъан йылы, ады фамлиясы олгъан справканы шишмангъа узатты. О кягъытны алгъан сонъ, ашыкъмай кене де озь ерине отурды. Кягъыткъа козь ташлап:

— Асаннофф?!

— Эбет, эбет Асанов,— деди Усени бир нефеснен, сонъ джевап беклеп шишманнынъ козьлерине бакъып турды.

— Сени мында немсе солдатларыны, кимсе корьменде атып ольдюрмек ичюн къалдырдылармы?— деди о, рус ве немсе сёзлерини къарыштырып.

— Ёкъ, сиз не айтасыз?— деди Усени, буз-бузлап, чюнки эссечининъ фикирини энди аңлады, неге огърагъаныны бильмей, къалды, лякин кене де озюни эльге алмагъа тырышты:— Менде ич бир тюрлю силъа ёкъ,— деп, айткъанларыны тасдыкъламакъ истер киби джеблерининъ астрларыны чекип чыкарды, сонъ яшында тургъан солдаткъа, оны шаатлыккъа чагъырыр киби бакъты. Шишман кене де еринден турып Усениге якълашты да элиндеки таягъынен опынъ япагъына басып озюне бакътырды.

— Мен сени, яхшы йигит, деп ойлангъан эдим, амма сен ямап адам экенсинъ, бизни алдатаджакъ оласынъ,— деди гестаподжы. Усени, «керчектен де ямап экеним, сизлерни тек ольдюрмек керек экен», деп тюшюнди. Шишман да Усенининъ козьлеринде озьлерине къаршы нефрет аляметлери сезсе керек, ачувланды, козь кыйыгъындан бекчиге бакъты. Шу дакъкъасы авада таякъ сызгырып Усенининъ аркъасыны якъты, экинджи та-

якъ янагыша, сонъ башына тюшти. Усени бирден тер ичинде къалды, тишлерини сыкъты.

Бу тарафта адам котеклейлерми, олдюрелерми — шишман айланып биле бакъмай, дерсинъ, онынъ иши дегиль, о стол башында озюни сыкъмай отура. Бираздан сонъ:

— Екъ эт, козим коръмеси!— деп бекчиге къычырды. Бекчи деръал Усенинниъ энъсесинден итеп, оны ашагы, магъазгъа алып тюшти де о ердеки къаравулгъа нелердир айтып, йигитни тепип йиберди. Қъаравул да оны шу мезарны анъдыргъан магъазгъа кирсетип къапатты.

«Не япмалы? Бу джеллятларнынъ элинде озюнгни насыл этип акъларсынъ, о сенинъ айткъанларынъны анъламаса, динълемек истемесе, не деп озюнгни акълап биледжексинъ? Эр алда манъа, «яшагъан еримден сора тып ким экенимни билъмесениз, мен сизлерге бир шей айтмам демектеи таймамакъ керек...» деп тюшонди.

Биринджи геджеси ялынъыз башына, шу сасыкъ подвал ичинде сабаларны насыл тапкъаныны Усени озю билъди. Меджалсызланып сылакъ, цемент пол устюнде юкъсырап, чокъ керелер абдырап уянды, сабырсылыкънеп саба ачылмасыны бекледи, чюпки сабасы оны кене де сорагъа алып кетерлер, бир шейлер анълашылыр, бойле ялынъыз башына ойланып отурмакъ пек мушкюль, делирмеси бир шей дегиль...

Ннаст, чокъ бекленильген танъ ата башлады, беклей, беклей, акъшам да олды. Амма Усенинни кимсе чагъырмады. Дерсинъ, онынъ мында олгъаныны унуткъанлар, я да, ким биллир насыл бир айнеджиликлер тюшонелер...

Уйле маалинде камера къапусынынъ ортасындаки тешикни ачып, къаравул онъа алюмин чанакъ ичинде бир чомуч, темизлемеген къартоптан пиширилъген ювундыкъ берди, лякиси Усени оны сасыгъындан ашап оламады.

Беклей-беклей делире язган Усеинни ялынъыз къа-
патылганынынъ учюнджи кую, сабадан итеклеп кене
де тёпеге алып чыкътылар. Кене де шу ода, ялынъыз бу
сефер мында, шишмандан башкъа, яш бир офицер даа
бар эди.

— Сонъ, насыл, йигит, акъылынъ башынъа кельди-
ми? Мында адамларны чокъ тутмаймыз, озылерини ях-
шы алып баргъан, догърусыны сёйлсегенлерини чыкъа-
рып, эвлерине йиберемиз ялан айткъанларны исе,— шиш-
ман пармагъыны тёпеге котерип,— о якъкъа, алланынъ
эмрини ёллаймыз,— деди де, сийрек тишлерини корьсе-
тип ырджайды.

— Мен ич бир тюрюлю къабаат ишлемедим, мен базар-
гъа тюрюн сатмагъа кельген эдим, сиз эгер де меним
яшагъан коюмден ким олгъанымны соратсанъыз, сизге
догърусыны айтырлар.

— Сорадыкъ,— деди шишманынъ янында отургъан
яш офицер,— сорадыкъ мына бизге коюнъизиниъ ста-
ростасы насыл джевап язды. Биринджиде — сенинъ ба-
банъ Кызыл Ордуда бизлерге къаршы джепик эте экен,
экинджиде — эвинъизге бир къач керелер дагъдан пар-
тизан алякъаджылары келип кеткен, учюнджиде — се-
нинъ партизанларнен багъынъ олгъаныны бизге беян
этти. Мына энди биз де сенинъ ким олгъанынъны анъла-
дыкъ, сен тек базарда тюрюн сатмакъ дегилъ де, буюк
Германиягъа къаршы, сизлерге сербетстлик кетирген ас-
керлерге къаршы куреше экенсинъ...

— Эвинъизге кимлер, не вакъытта кельдилер, санъа
насыл вазифе берип кеттилер, сизинъ эвинъизде олар
кельгенде койден даа кимлер топлана эдилер? Мына, бу
суаллерге джевап бермек керексинъ, эр шейин олгъаны
киби, гизлемей, айтсанъ, биз сенинъ якъанъны бошар-
мыз, эвинъе къайтып барырсынъ...

— Староста сизлерге ялан айткъан, бизим эвинъизге
партизанлар кельгени ёкъ, бабам, догъру, ордуда хыз-
мет эте, бизим коюмизде эписи — о яшта адамлар орду-

да хызметтелер, лякин партизан деген-партизан мен корьгеним ёкъ...

— Токъта!— деп онынъ сёзюни кене де яш офицер больди,— яшамакъ, ананъ, къардашларынынъ корюшмек истесепъ, санъа скаяне бир ёл бар, мен буны текрар айтам, мен берген суаллерге догъру джевап бермек керексинъ, биз сенинъ партизанларнен багъынъ олгъаныны эп бир билемиз, ёкъ десепъ, инатлансанъ— ишинъ битти, бир даа кунеш ярыгъы корьмейджексинъ, анъладынъмы?!— деп багъырды.

— Мен сизлерге, догърусыны, олгъаны киби айтам, меним о шейлерден хаберим ёкъ, мен ич бир тюрлю къабаат япмадым, мында базаргъа тютюн сатмагъа кельген эдим, тютюнни сатып, эвимизге ашамагъа бир шейлер аладжакъ эдим, шу арада облава башланды...

— Я санъа тютюнни ким берди,— деп шишман онынъ сёзюни больди.

— Қолхоз берди, башкъа ким береджек? Тютюн пай эткенде тск бизге дегиль, бутюн джемааткъа да берген эдилер.

— Я не ичюн бизим орду сизинъ коюнъизини азат эткен сонъ, сен кетирип тютюнни бизге теслим этмединъ? Командаплыкънынъ эмрине сен не ичюн риает этмединъ, я барып да биз о вакъыт сенинъ сакълап къойгъан тютюннинъни тапкъан олсакъ, о вакъыт не дер эдинъ?!

Усени шашмалады, бир шей айтып оламады, чюнки орталыкъта «эр шейни теслим этинъ», эмири чыкъар деп ич умуот этмеген эди, шишманнынъ суаллерни оны шашыртты, юреги сыкъ-сыкъ ура башлады, тизлерни де къалтырагъаныны ис этти, яш офицерининъ бекчиге нелер сёйлегенини де эшитмей къалды.

Бекчи оны сюйреклек, алып чыкъты да, кене де ашагъыдаки одасына къаравулнен бирликте, оны тепип кирсеттилер. Бираздан сонъ сигаретлерини думаплатып, озьлерни де кирдилер. Усени еримден турайым дегенде, къурсагъына урулгъан тепмеден эки букленди. Сонъ

оны аякъ тюбюне алып, футбол топу киби тепе башладылар. Ингит бар сесинен багъырса да, бетине урулгъан чызмадан озъ къанына богъулды, делирген вахшыйлер бири дигерини бастырмакъ истен уралар, ниае эр шей тынды. Ялынъыз агърылар да, пенджеречиктен кирген ярыкъ да сѣнди, давушлар да тынды — этраф сукюнет, зиндан ичинде къалды...

Азмы-чокъмы эссиз яткъан сонъ, гедженниъ бир малинде Усеин озюне кельди, еринден тураджакъ олды, лякин аджджы санджылар агърысына чыдаялмай, инълеп, кене де эсини джойды...

II

Поезд суръатыны де эксильте, де бир шейден урьккен киби бирден алып чапа. Саба ярыгъы ерге тюшкенинен вагон ичиндеки махбуслер, вагон тахталарынынъ чатлакълары арасындан этрафкъа козь этелер, къайда кеткенлерини, не ерде олгъанларыны билъмек истейлер. Вагоннынъ тѣссиндеки, пармакълыкъынен бекитилген, кичкене пенджеречикке котерилип бакъмакъ истеселер де, къоркъалар, чюнки пенджеререде къаралты корюльди-ми, ерден деръал аталар.

Тышта бааръ укъом сюре. Орталыкъ ешерген: де ягъмур сепелей, де даа ачылып, купеш чыкъа. Рыкъмарыкъ вагон ичинде эсли-башлы адамлар да, яшлар да барлар. Базылары энди ачлыкътан шишкен, ерлеринден зорнен туралар, эписи сабырсызлыкънен, суткада бир кере берильген эки юз грамм отъмекни беклейлер.

Дюнъяда энъ даянылмаз джеза — яш, сагълам адамы ачлыкънен чекиштирмек олса керек. Чокъ заман девам эткен ачлыкътан сонъ, адам инсан хусусиетлерини ёкъ эте, ойле вакъытта озюнынъ эльге алмакъ пек зор ола, бутюн арекетлеринъ, тюшонджелеринъ шу дешетли ачлыкъ азабыны ёкъ этмек, къанаатлендирмек исте-

гине бойсундырыла, бир чаре тапылмагъан сонъ, козю-
нъе къарашлыкъ тюше, не япаджагъынъны билъмей, ай-
ван кибби ынъранып, чапаланып башлай.

Шу вагондан энди дёрт адамнынъ олюснини чыкъар-
дылар, лякин олюм, мында чекильген азаплардан сонъ,
о къадар дешетли корюнемей, пек чокълары оны беклеп
туралар, амма яшамакъ истеги де сёнмей, хусусан яш-
лар аят ичюн курушлерини сонъ нефеслерине къадар
девам эттирелер.

Вагондаки махбуслар арасында энъ яшы Уссин эди.
О чокъ вакъыт мында кимсеге лаф къатмай отурса да,
биринджи геджеси, тышта конвойларнынъ шаматалары
тынгъан сонъ, онынъ янына эки йигит кельди, бириси
поляк, Миколо, деп элини узатты, ексинджиси Виктор.
Олар Уссинни лафкъа тутундылар, онынъ гонълюни
котермек ичюн, къайсы лагерден келгенини, не вакъыт-
та къолгъа тюшкенини сорап башладылар.

— Менн учъ кунъ тёпелеп сонъ мында кетирип тыкъ-
тылар,— деди Уссин, лаф этмеге адам булгъанына се-
винип.— Мен лагерде олгъаным ёкъ, партизанларнен
багъынъ бар, деп къабаатладылар. Устюме немсе пара-
шютундан тикильген кольмесгим бар эди, олар менн бе-
се-белли немсе парашютчисини ольдюрп къачкъан
адам, партизан беллесселер керек,— деди.

— Айса, сен даа бир шей коръмегенсинъ,— деди
Виктор элини Уссиннинъ омузына къойып,— сапъа нис-
бетен, бизлер энди пек чокъ фелякетлер корип кечир-
дик. Биз экиминиз де арбий эсирлерминиз, лагерден къач-
къан эдик, бир даа къолгъа тюштик, гитлерджилер якъа-
ладылар. Бу ерде эли аягъы даа туткъанлардан биз
учюминиз къалдыкъ, къалгъанларынынъ алларыны озюнъ
коресинъ. Демек истегеним, бизге де текмиль йыккы-
лып къалмаздан огюне, бу ерден къачмакъ ёлларыны
арамакъ керекминиз, сен эгер де бизлерге ишансанъ, бир-
ликте аракет этейик.

— Я буларнынъ панджасындан насыл къуртулып

кѣачарсынъ!? Аякъларымыздаки налынларымызны биле чыкъарып алдылар да...

— Чарсени булунмагъан иш ёкътыр, достум,— деди узун бойлу Миколо,— ялынъыз имкянны кѣачырмамакъ керекмиз.

Янъы достларына Усенин джан-гонъюльден севинди. Юреги текаран йымшагъан киби олды. Достлары да Усенин бегеидилер, о даа яш, гонъюли ачыкъ бир бала экенинн корип, онъа аджындылар, атта торбаларындан, чуллар тюбюнден чыкъарып, серник къутусы къадар, ер комюрини бенъзеген отъмек парчасы бердилер.

— Сипирки олмагъан олса, яры геджеден сонъ, биз бу вагоннен савлыкълашыр эдик амма,— деди Виктор, тѣпедекки пенджеречиктен корюльген мавы кокке козь тикип.

— Я о да насыл сипирки,— деди Усенин тааджиппен янъы достларына бакъып. Янъы достлары исе онъа бойле эшелонларда кеткенлер де бизлер киби кѣачмакъ ёлларыны арап, кѣашыкъларынен, котелокларынынъ демир саплаынен, тырнакъларынен вагонларнынъ полларыны теше де, поезд кетип тургъанда, озьлерини ерге, поезд тюбюне ташлайлар, эгер де уйгъун тюшип къалса, устюнден поезд кечип кете, адамлар сагъ къалалар, сонъ кѣачып къуртулалар. Бойле аллар чокъ олды, амма сонъ вакъытта онынъ да чаресини булдулар, сонъки вагоннынъ артына «сипиркинн» такъалар. Сипирки дегенимиз пармакъ къалынлыгъында теллерни агъачкъа таракъ киби пекитип, демирёл кенълигинде бир тырнавуч ясайлар да, оны сонъки вагоннынъ артына такъалар. О сипирки ёлны тарап кете, эгер де озюньни поездден ташлагъан сонъ, бир ерге илишмей сагъ къалсанъ, эси бир сипирки сени парча-кесек этип ташлай. Бу фашистлернинъ энъ сонъки «яратыджылыкълары», деп кулюштилер.

Усенин аркъадашларынынъ сёйленгенлерини дикъкъатнен динълей, элинъ-аягъынъ туткъанда бу джел-

лятларнынъ къолундан тек къачып къуртулмакъ мумкюнлигин де айтлай, амма насыл къачарсынъ?!

Акшам козь байлангъанда поезд суръатыны эксилтип токътады. Паровознынъ девамлы давушындан сонъ, эшелон бою конвойларнынъ давушлары, къапуларнынъ ачыла башлагъаны, копеклерининъ авлагъаны эшитиле башлады. Демек, отъмек берелер, вагонда инъильтилер, лафлар токъталды, бутюн козьлер къапугъа тикильди. Отъмек бергенде олар яткъанларны чызмасынен тепип бакъа, турмагъа меджалы олмагъанларгъа, «капут», деп отъмек бермей кечип кетелер. Отъмек даркъатмакъ ичюн вагон къапусы ачылгъанда, бир солдат ичери кире, эки данеси исе тыштан копеклеринен махбуслерге бакъып туралар. Бугунъ отъмек даркъаткъан ефрейтор, саруш олса керек, багъырыкълай, сёгюне, лякин ачувы ёкъ. Бундан айдаланып кошеде отургъан бир мыйыкълы, джесарет этип, ефрейтордан:

— Коморад, даа узакъ кетеджекмизми?— деп сорады. О мыйыкълыгъа айланып ачувнен:

— Коморад?! Мен фашист, сен исе коммунист, бизлер насыл коморад оламыз?— деп мыйыкълыны тепти, сонъ нелердир айтып куле башлады, сонъ къапудан чыкъаджакъта, артына айланып:

— Ярын сабадан эвимизде олурмыз,— деп вагондан секирип тюшти. Онынъ артындан жангъырдап къапу да къапалды. Биз отъмеклеримизни бир нефесте къапып юткъан сонъ, ачлыкъ азабы даа зияде исе этиле башлады, ашамакъ истеги нисанны делирте, кимерлери озьлерини туталмай агълайлар...

Ефрейторнынъ айткъаны догъру чыкъты, эртеси куню сабасына эшелон вакътысыз токъталды. Қапуларны ачмасалар да тышта шамата, арекет башлагъаны эшитиле. Чатлакълар арасындан бакъкъанлар, душман солдатларынынъ чокълашкъанларыны айталар, олар эшелонны сарып алдылар. Ниает огдеки вагонлардан башлап, адамларны ерге тюшюре башла-

дылар, тюшкенлерге кетирип налыналарыны бердилер. Эр бир вагондан олюлер де чыкъа, оларны шу ерде пейда олгъан эки копчекли арабагъа толдуруп, къайдадыр алып кетелер.

Сопалап, тепмелеп, махбуслерни учер-учер сырагъа тиздилер, сонъ козлюккли бир офицер, терджиманы япына алып, тизилгенлер огюне чыкъты ве откюр да-вушсен:

— Сизниъ ичюн энди дженк битти, буюк Германия-нынъ сныльмез Ордусы Советлерни ер юзюнден ёкъ этмектелер, энди сизлер, дженк биткенге къадар шу лагерьде, уруш ёлагъындан узакъта яшап чалышаджакъсынъыз. Лагерьде тертип-нитизамны бозгъанлар ичюн ялынъыз олюм джезасы бериле. Лякин лагерьге бармаздан огюне, шу ерде сизлер озъ аранъызда олгъан еудилерни, комиссарларны айтып бермек керексиз. Олар ичюн янъы Авропада ер ёкъ!—деп сёзюни кестти. Терджиман онынъ этрафында тараш копечиги киби айлана, шорбаджысы не эмир этсе оны япмагъа азыр тура.

Усени янъы достларынен бир ерде олмагъа тырыша, олардан узакълашмамакъ ичюн кимерде чокъ таякълар да ашай, лякин янъгъызыкъ къоркъусы эр шейни енъе. Келип тюшкен лагерьлери пек балабан бир ер, ярысы ерге комюльген бараклар бири-бирлеринден тикенли теллернен айрылгъан. Бу къадар тикенли тельни къайдан алгъанлар?.. Бу лагерьде къапатылгъанларны эса-сен миллетине бакъып, айры-айры баракларгъа ерлештирелер, лякин янъы кельген эшелонны не ичюндир эписини бир блоккъа къапаттылар, ялынъыз поляк Миколаны кельгенлерден айырып, къайдадыр алып кеттилер. Акъшам ятаджакъта бирер чомуч чюкюндир шорбасы да бердилер. Бизни ерлештирген сонъ, бекчи барактан чыккъан вакъытта, Виктор Уссинни четке чекип, мында эшиткен биринджи янъы хаберини онъа айтты.

— Бизим аскерлеримиз,— деди о севинчмен,— Сталинград туюбюнде душман ордусыны тар-мар эткенлер, пек чокъ эсир алгъанлар, энди бутюн фронтларда оларны айдап башлагъанлар, мындаки лагерь бекчилери де бурунларыны асып юрелер, эвельки коморозлыкълары ёкъ.

Шу хабер Усениге къайтадан джан берген киби олды, чюнки ашагъан котеклеринден, чеккен азапларындан сонъ, онынъ умути сёнип башлагъан эди, шу хаберден сонъ, къатты тахта нарлар да йымшагъан киби корюндилер. О геджесин Усени яхшы юкълады эм яхшы да тюшлер корьди, тюшюнде эвлерине къайткъаныны, анасы, къардашлары, койдешлеринин корюшип севинди, лякин къайда барса, кимлеринен корюшсе, даима янында оны аджымай котеклеткен шишман немесини корип, абдырап уяна эди.

Лагерьде эсирлер чешит ишлерде чалышалар: демірёл тамирлейлер, дагъ кеселер, торф чыкъаралар. Демірёлда ишлегенлерининъ вазипети, Викторнынъ айткъанларына коре, бир къарар экен. Анда эсирлерге этрафта яшагъан эали кунъ эвельси, пишкен къартоп, пексимет парчалары кетирип, олар чалышкъан ерлерге ташлап кете экенлер. Бир къач ай огюне шу демірёлда ишлеген эсирлерден экинс къачкъан, сонъ олар отургъан баракта яшагъанларнынъ эпсинин лагерь майданына сырагъа тизгенлер де, эр учюнджи адамны чыкъарып аткъанлар.

Иш сонъ дередже агъыр, бизлерин ялынъыз аш беклев, я да четтен бир шейлер тапар да ашарым деген умуят яшата, ондан башкъа джан-меджал къалмагъан, йыкълсам бир даа турып оламам, деп къоркъасынъ. Мында янъы-янъы адамлар келип тура, амма озюнге дост тапмакъ зор меселе, эр ким бири-биринден къоркъа, мында тикенли теллер артында да узун къулакълар чокъ, бир паёк отъмекке саталар.

Бир кунъ акъшам тёпьюльдирджи тешкерювден

сонъ, Виктор Усени яшагъан бараккъа, онъа таныш олмагъан бир йигитнен кирди де, Усенинге:

— Таныш ол, санъа ватандашынъны тапып кетирдим,— деди.

Къара, къувурчыкъ сачлы йигит Усенинге элини узатты да:— Адым Джафер, бу ерде Жора дейлер. Биз тап о къадар якъын олмасакъ да, бирн-биримизге ватадаш демек мумкюн, мен кавказлым,— деди.

Таныш олгъан сонъ, умум сораулар: къачан эльге тюштинъ, не ерлерде олдынъ ве пляхри... Жора лагеръ штабында кятиблик ишинде чалыша экен, достларынынъ ярдымынен кирип къалгъан, озю де мында чокътан кельген, немсе тилини билъгени онъа шу иште чалышмагъа имкян берген.

— Сени мында токътатмайджакъ эдилер,— деди Жора Усенини четке чекип, сенинъ карточканъда, «партизан алякъаджысы» деп язылгъан, озюнъ билесинъ немселер партизанлардан къоркъкъан киби бир шейден къоркъмайлар. Айтаджагъым биз сени эр алда бир корюльмейджек ерге тыкъмасакъ, мында чокъ тутмазлар. бир де-бир этапкъа айдарлар.

— Я не япмакъ керек, ватадаш, ойле ерин мен мында къайдан тапарым?— деп Усени янъы танышынынъ бетине уютнен бакъты.

— Сен озюнъ мында ич бир шей япып оламазсынъ, къыбырдандынъмы эльге тюшерсинъ, оны япсакъ кене де бизлер япаджакъмыз. «Бизлер», дегенинден Усени де, Виктор да, Жоранынъ ышанчлы достлары олгъаныны аныласалар да сорап отурмадылар, мында ойле ерсиз суаллер бермек олмай.

— Бир имкян бар,— деди Жора озь-озюне лаф этер киби.— Кимерде бизим лагерден бауэрлерге ыргъатлыккъа адам ёллайлар, лякин лагер мемурieti бу ишни чокъ севмей, чюнки эсирлерге чокъ ишанмайлар, лаф кене де озь арамызда къалсын, мен аркъадашлар-

иен субетлешип корерим, имкяны олса сени койге джёнстирмиз. О якъкъа кеткенлериниъ картотекалары да айры тура, этап ичюн адам джыйгъанда оларны къарыштырып отурмайлар.

Шу лакъырдыдан сонъ, Усеин буюк умютлернен яшап башлады. Оны энъ сеиндирген шей — бу ерде биле, яни германияныъ озюнде, озьлериниъ ёкъ этмей бирлик олып чалышкъанлар бар экен, демек даа эр шей биткени ёкъ... Куньлер, афталар бири-бири артындан кечелер. Усеин беклеп турса да бир даа сес-солукъ чыкъмады. Демирёл ишинде чалышмасы да лек зор: вагонларны юклемак, бошатмакъ, бозулгъан ёлларны тамир этмек. Къаде бир оларны къашкъыр киби къутургъан конвойлар ишке алып кетелер, башыны котергенде уралар, кене яхшы эали ярдым эте. Отъмек, къартоп, балыкъ, маргарин кетирелер. Конвойныъ текаран инсангъа бенъзеген сою олса, озьлери даркъаталар, инсафсыз сою олса, бир ерге ташлап кетелер. Сонъ вакъытта, олар да огрендилер, оларны йымшатмакъ ичюн самогон кетирелер, самогон къокъусы дуйсалар, шу копеклер тез йымшайлар.

Усеинниъ де энди ишанчлы аркъадашлары бар, ялыгъыз Виктор досту башкъа ерге тюшти, оларны дагъ ишлеринде къыйнай эдилер, тек акъшам иштен къайтып, лагерь мейданында эр кунъ кечирилген тёнъюльдириджи тешкерювлерден сонъ корюше билесинъ.

Энди яз айлары да битятыр. Якъышларда буюк бир этап олды. Айткъанларына коре немселер энди эсирлернен де дженк ёлакъларында файдалана экенлер. Лагерьге бир къач кере, немсе формасы кийген, енынде РОА арфлери язувлы бир офицер келип, барак-барактап юре, эсирлерни гонъюлли оларакъ Власов ордусына язылмагъа давет эте, амма гонъюллилер тапылмайлар. Мусульманлар ичюн мында молла да ёллап бакътылар; дуалар да окъулды, лякин файда бермедн, ич кимсе

элнне тюфек алып да озь кьардашларына кьаршы дженклешмеге разылыкь бермедилер.

Геджелери бизим самолётлар лагерь төпесинден учып кеткенде, немселер кирмеге тешик тапамайлар, эм энди, «Москва капут», деп айтмайлар, санки маша ашагъан мышыкь киби юрелер.

Бир кунь акышам, Усеин энди ятмагъа азырлангъан да, Виктор келип, оны озь кошесинне алып кетти.

— Тюневин Жораны корьдим,— деди о,— бу куньлерде бауэрлерге йнгирмиге якъын адам ёллайджакь экенлер, о сени де анда кетеджеклер джедвелине кьошкъан, лякин мени тенбиелеп айтты ки, койге кеткен эсирлерини бир-эки афта динълеп бакъа экенлер, эгер де шу вакъыт ичинде анда шубели бир аркест корьселер, шу ан лагерьге телефон этип, оларны кетирип карцерге тыкъа экенлер, сен сакът ол, керчектен де «ыргъат» олгъанынъны бильдирмеге тырыш. Сонъ о бираз тюшюнип кьалды да:

— Бильмейим достум, бу джеэннем ичинден ангимиз де сагъа-селямет чыкъсакь; достларыны, догъмушларыны мытлакъа тапып, оларгъа башымыздан кечиргенлеримизни айтмакь керек, сен менни адресимни эзберлеп ал, мен сенинъкини энди билем, бир даа корюшмек кыьмет олмаса айткъанларымны унутма,— туруп кетеджек олды, лякин Усеин онъа:

— Сен Жорагъа сёйле, эгер де мен койге барып чыкъсам, керчектен «ыргъат» олып чалышырым, эм шорбаджыма да озюмни ишанчлы этип косътеририм. Бу, эльбетте, козьге кирип текаран ышанч кьазангъангъа кьадар, ишимни бираз ёлуна кьойгъан сонъ, кьачмакь чарелерини арарым. Бу копеклерини эллеринде биз не кьадар даа чалышаджакъмыз?!

Бу лафларнынъ учюнджи куню, саба тешкерювлеринден сонъ, йнгирми адамны, шу джумледен Усеинин де лагерьде кьалдырдылар, аркъадашлары исе эр кунь ки киби ишке кеттилер. Жора якъын кельмеге кьоркъ-

са да узакътан Уссинге башыны саллады, «эр шей ёлунда», дер киби...

III

Усеннин ыргъат этип алгъан бауэрнинъ хозяйство-сында мадьярлар, поляклар, украинлер ве дигер мил-летлерининъ векиллери чалыша эдилер. Мында да, Гер-маниянынъ эр еринде олгъаны киби котек талаз, эр къапкъан локъманъны тазирлеп, къаптыралар, шай олса да Уссин достларынынъ наспатыны унутмады, гедже демей, куньдюз демей чалышты, эм мында чокъ-тан чалышкъанлар Уссинге ярдым элини узаттылар, ач этмедилер. Оны лагерьден кетиргенлернинъ бирин-джи куню шорбаджысы эписи ыргъатларыны топлап:

— Сиз бу чапкъындан сакът олунъ, эгер де оны къачырсанъыз эпинъиз башларынызыннен джевап бере-джекспиз,— деп къоркъузгъан эди.

Куньлер кене де бири-бири артындан, янъылыкълар азатлыкъ беклевнен, баш котермей чалышувнен кече. ля-кин ачлыкъ, азабы энди тап о лагерьдеки киби къыйна-май, кой ери, не къадар сыкъсалар да къартоп, мысырбо-гъдай. сют тапыла. Немселернинъ Сталинграддан сонъ бир даа озылерине келип оламай эп артларына чекиль-генлери де энди немсе эалисине беян олды, газеталарда: «Биз вакътындже уруш ёлагъыны къысқартамыз», деп язгъанларына энди кимсе инанмай, эписи интикъам джезасындан къоркъа...

Куньлерден бир кунъ, Усенн аран куреп отургъанда, мадьяр ыргъатлары келип онъа сакътлыкънен бизим самолёт ташлап кеткен бир листовканы онъа косътер-дилер ве окъумасыны теклиф эттилер. Усенн бир керс-ден къоркъты, элини саллап четке чекильсе де, мадъ-ярлар онъа:

— Сен бизден къоркъма, бизлер сен киби бу ерде эсирмиз, бизлер де Советлер Ордусынынъ кельмесини

беклеп отурамыз, эм энди о кьадар кьоркьмагъа да керекмей,— дедилер.

Кьоркьа-кьоркьа Усеин листовканы элине алды, онда: Германияны шаркьтан Совет Ордусы сыкьыштырып келеяткьаныны, гьарптан исе союзджылар экинджи фронт ачкьанларыны ве Францияны фашистлерден темизлегенлерини, энди эр кунь гьалебени якьынлашкьаны акъта айтыла эди. Ерли эалиге эллеринден кельгенине коре ягьмаджыларгъа кьаршы курешип, гьалебе кунюни тезлештирмеге ярдым этмелерини теклиф эте. Усеин аркъадашларына шу янъылыкъларны окъуп анълатты, ыргьатлар да севингенлеринден Усеинни эллери устюне алып бир кьач кере кокке атып алгьышладылар.

Шу куньден сонъ Усеин озь аркъадашларына ишана башлады, чюнки достларынь чокъ олса бу ерден кьачмакъ имкяны да кьолайлаша Куньлернинъ биринде мында кьомшу койден кимдир келип, бир ярамай хабер айтып кетти. Айткьанларына коре лагерьден кетирилген эсирлерни кене де лагерьге топлап башлагьанлар, эм башкьа тарафларгъа алып кете экенлер. Усеиннинъ юкьусы кьачты кесен-кес бир кьараргъа кельмек ичюн вакъыт пек аз, амма даа япыладжакъ ишлер чокъ, етиштирип олмаса, кене де шу джеэннемге кьайтып озь аягьынен бараджакъ. Ёкъ-ёкъ! Кьачмакъ, бу джеллятларнынъ эллеринден кьуртулмакъ керек!!

Бутюн гедже Усеиннинъ козюне юкьу кирмеди, чокъ ойланды, чокъ яланлар тизди. «Ёкъ,— деди о,— не олса олсун, манъа бир даа озь аягьымнен шу лагерьге кьайтып бармакъ олмаз, бу ерден, илле, зувмакъ керек».

Экинджи куню, уйле маалинде шорбаджысы оны арап булды да;— Манъа сени кене де алгьан ериме кьайтарып, теслим этмек эмири кельди, орталыкъ пек кьарышыкъ, энди бизге ишанмайлар,— деди.

— Мен сизге риджа этем, мумкюн олса чалышкьаным киби чалышып турайым да, озюнъиз коресинъиз мен

сизинъ къолунъызда темиз къальбнен чалышып келем. бельки меним де...

— Не айтмакъ истейсинъ?— деди шорбаджы давушыны юксельтип, озюнъизинкилер келеяткъаныны манъа хатырлатмакъ истейсинъми?

— Екъ, манъа хатырлатмакъ керекмей, сиз озюнъиз окъумыш адамсыз, кетишатны коресиз...

Шорбаджы трубкасыны якъып, думанлата-думанлата меним янымда баягъы айланып юрди. О насылдыр бир фикир устюнде ойлана, ннает меним бетиме бакъмай, озъ-озюне айтар киби:

— Догъру, яшамакъ истесенъ, бир чаре арамакъ керексинъ, ким ойлангъан эди меселе бойле олып чыкъар деп? «Янъы Авропа къуруджылары, Енъильмез Ортамаз, бизлерге къаршы тураджакъ къувет ёкъ!» Тыфу, масхаралар!— деп тюкюрди де, Усеинге айланып:

— Яхшы, сен ишлегенинъ киби ишлеп тур, лякин козькъулак ол, бу тарафкъа арбий кийимде биревлер келгенни корьдинъми, къач, сакълан, менден сораса, къачып кетти деп айтырым, яхшымы?

Шу лафлардан сонъ Усеинге кимсе бир сёз айтмады. Имкяндан айдаланып, Усеин де кой четиндеки ормангъа барып, аджеле къачмакъ керек олгъанда, гизленмек ачкъан ёр ёзырлап кельди. Энди якъынлашып келеяткъан фронт гудюрдисе де кунъ-кунъден айдынлаша, койде полковник да корюнмейлер, янгъан ормандан къачкъан торь, ёр киби, олар да къача, сакъланып юрелер.

Энди къачмакъ мумкюн, бугунъ-ярын озюмизинъкилер келмежеклер, не къадар севинчли кунълер якъынлаша! Манъа мытлакъа элиме сия алып, шу мельунлардан ахт алмакъ керек!

Джэз, якъынлашкъанына бакъмадан, Усеинге сонъки кунъ ормангъа кирип гизленмек керек олды. Учюн-джи куню атышлар токъталды, орталыкъ чым-чырт олды, ялынъыз тосат-тосат алчакътан учып кечкен самолётларнынъ давушы эшитиле. Энди сабыры битке, Усеин

сакътлыкънен ормандан чыкътып койге таба ёл алды. Койге якътынлашкътанда комендатура ерлешкен эвнинът тёпесинде бизим кътызыл байрагътымыз ельпирегевини корътди де бирден токъттап къталды, сонът озюни туталмай: «Азатлыкът!»— деп багътырды. Козътлерни кътуванч козътяшларынен толды, юреги ташты...

Даа учь кунь эвельси бу эвнинът тёпесинде, эсэрли бийини анътдыргътан орнегинси фашист байрагъты асувлы тура эди... «Мына сизге Москва капут, мына сизге шаркъткът сефер! Энди бутюн япкътан джинаетликлеринътиз ичюн джевап береджексинз, алчакътлар!»

Байракът асувлы эвде, шу койни душмандан азат эткен арбий кътысымнынът штабы ерлешкен эди. Усеин мында келип еткенде, энди кътюмшу койлерден топлангътан, озю киби, «ыргътатлар» чокът эдилер, эр кеснинът юзю куле, кътуванчы ичине сыгътмай. Топлангътанларнен субет отькездилер. Азатлыкъткът чыкъткътан бу яш фиданларнынът истеклери бир: тез-тез эллерине тюфек алып, фашистлерден ахтыманларыны алмакът эди.

Отуз йылдан сонъ

1941 сенеси институт битиргенлерни, корюшюв отъ-кермек ичюн озъ институтымызгъа 22 июнь куню топланмамызны риджа этип, эпимизнинъ яшагъан ерлеримизге чагъыртув кягъытлары ёллагъан эдилер. Арадан отуз йыл кечкен сонъ...

Сагъ олгъанлар, бир къалмай, айтылгъан куню топланып бардыкъ. Пек эеджанлы корюшювлер олып кетти. Пек чокъларымыз бири-бирлеримизни танымай фамилляларымызны сорап хатырладыкъ.

—Тыллар нелер япа экен!..

Ялынъыз бойле вакъытларда, яшый узакъ вакъыт корюшмеген сонъ расткелишкенде, аркъадашларынгъа бакъып, озюнгини не къадар тюрленгеннин козь огюне кетире экенсинъ.

— Не ерлерде яшайсынъ? Дженк йыллары къайсы джебэлерде олдынъ? Таныш билишлерден достларымыздин кимлерни корьдинъ?— эпимиз бири-биримизге бойле суаллер берип, субетке тутунамыз. Берабер окъугъан къызларымызнынъ исе энди пек чокълары пенсияда, оларны затен танымакънынъ чареси де ёкъ. Шай олса да ич бирев озъ такъдирине окюнмей. Къартаймакъ, эльбетте, табий бир шей, лякин адамлар ойле вакъытта неюнendir, «мен вакъытсыз къартайгъаным», деп языкъсыналар, амма корюшкенде бири-бирлерине якъап ишлери, иришкен мувафакьнетлеринен макътанмагъа да севелер. Субетимизден анълашылды ки, ич кимсе

омюрден четте яшамагъан, файдалы ишлер япмагъа тырышкъанлар, мына, макътавгъа ляйыкъ ери де шу...

Мен эпсинден зияде Сейтхалильнен корюшкениме севиндим. Биз онынънен студентлик йылларымызда дост эдик, даа догърусы бизни музыкагъа олгъан севги якъынлаштыргъан эди. Экимизнинъ де мандолиналарымыз бар эди, бош вакъытларымызда ятакъха немизнинъ азбарына чыкъып, эки сеснен «Сулико»ны чала башласакъ, деръал бизлерни студентлер орап ала, бизнен бирге йырлай эдилер. О йылларда Сейтхалильнинъ гуръ далгъалы перчемни, ташны сыкъса сувуны чыкъараджакъ кучю, даима кулюмсиреп тургъан при, кок козьлери ве йымшакъ табияты олгъан дюльбер бир йигит эди. Амма шу корюшювимизде мен эски достумны танымадым, чюнки, бир вакъытлардаки далгъалы перчем ерине, эренделенген тахтаны анъдыргъан йылтыравукъ таз башы, козьлери тюбюнде пейда олгъан торбачыкълар ве афы тишлери бу адамда яшлыгъындан эсер биле къалдырмагъанлар. Илък корьгенде о да мени бетимден дегиль де сесимден таныгъан, демек о тюрленювлер менде де достумдан эксик олмагъанлар.

Институт мемуриети бизлерни буюк урьметнен къаршылап алды. Шеэрдеки энъ яхшы мусафирханелерден биринде эпимизге ер бердилер. Ерлешкен сонъ, меракълы сейятлар тешкиль этильди. Топлашувлар, хатырлавлар, корюшювлернен кечкен бир афта вакъыт бизге бир кунъ къадар олып корюльди. Шу корюшювимиз эпимизде терен тесир къалдырды, бизлерни бир даа о кечкен бахтлы яшлыгъымызгъа къайтарды.

Биз Сейтхалильнен ялынъыз кунъдюзлери дегиль де геджелери биле, кеч вакъытларгъа къадар отуз йыл ичинде башларымыздан келип-кечкенлерни хатырладыкъ. Биз онынънен 1941 сенеси ордугъа, даа догърусы, дженкке бир эшелоннен кеткен олсакъ да, Москвагъа баргъан сонъ, бизлерни бири-биримизден айырдылар, Сейтхалильни алякъа окъув юрту, мени ксе зенит топ-

чулар азырлагъан мектепке джѣнеттилер. Бир-эки мек-
түплешкен сонъ, чокъкъа бармай биз бири-биримизни
джойдыкъ. Уджуз-буджакъсыз дженк ёллары оны бир
тарафкъа, мени исе дигер тарафкъа алып кеттилер.

Дженк биткен сонъ мен эляк ве сагъ къалгъан аркъа-
дашларымызны сораштырып юрсем де Сейтхалильни
тапалмагъан эдим. О дженкни уйкен лейтенант рутбе-
синде битирип, Горький шеэринде ерлешип къалгъан.

— Я санъа Горькийде къалып яшамагъа не себеп
олды?

О тарафларда мен де олгъан эдим. лякин аля
бугунъ, о ерлернинъ сувукъларыны, къышларыны ха-
тырласам буз-бузлайым, шу аязларгъа насыл чыдагъа-
ныма аля даа тааджипленем.

Шу суальни мен Сейтхалильге акъшам ресторанда
отургъанда бердим, лякин о меним суалиме джевап бер-
меге ашыкъмады, лафны башкъа тарафкъа айландырды.

Белли я, эки дженк иштиракчиси расткелишселер,
оларда лаф битмез-тюкенмез ола, дюньяларны унута-
лар. Мен къаделеримизни толдургъанда:

— Токътанъ, сиз тѣкесиз амма, манъа ичмек къа-
тиен олмай,—деди достум,—меним ашкъазаным, юре-
гим...

— Ётер-етер,—дедим мен, онынъ лафыны болип,—
эгер де экимлер меним хасталыкъларымны тешкерип
бакъацжакъ олсалар, энъ аздай менде докъсан хаста-
лыкъ тапарлар, онынъ ичюн де мен оларгъа корюльмеге
къорътам, тѣшекке тюшип ятмагъандже оларгъа мур-
джагъ этмейим, берген иляджларынынъ да чокъусынъ
ичмейим.

— Я не ичесинъ, айса?

— Мына бойле, достларымнен расткелишкенде бир-
эки къаде ракъы ичем.

— Айса сенинъки къолайлы экен, эм шу сенинъ иля-
джынъны да къайда барсанъ тапмакъ мумкюн. Шай
олсун айса, хасталыкъ акъта лаф ёкъ!—деди Сейтха-

иль невбеттеки сигаретини куллюкке басып. Сонъ меним беклеп отургъанымны корип лафны узакътан башлады.

— Сен Горькийде олдым, деп айтасынъ, амма о шеэрнинъ дюльберликлерини, о ернинъ икълимини бильмей экенсинъ, акъылынъда ялынъыз кыштакы аязлары къалгъан. Шимдикки Горький о, сен бильген шеэр дегиль, эр ерде олгъаны кибби, о шеэр де танылмаз дереджеде осты, денъишти, дюльберлешти. Эгер де сен шимди о шеэрнинъ этрафындаки орманларны, Ока озенинен Волганынъ бирлешкен ерининъ ярашыкълыгыны корьсенъ, шашарсынъ, о ернинъ гузеллигине, авасына алышкъан адам, ондан айрыладжагъы да кельмей. О гузелликлерни шай тасавур этмек зор, о якъларны озь козьлеринънен корьмек, о ерлерде юрмек керек, хусусан баарь я да кузь айларында

Мен 1942-нинъ бааринде о ерде, госпитальде тедапийленген эдим, тиз къапагъыма осколка ургъан эди. Чокъ мешакъатлы агърылар чектим, айларнен аягъымны гипсте туттылар, сонъ гипстен чыкъаргъан сонъ аягъым тизимден майышмай къалды, лякин яваш-яваш оны савуштырдым. Бильмейим экимлернинъ гъайрети-ми, я да яшлыгъым енъдими, не де олса, мени гъайрыдан аякъкъа турсаттылар, адам эттилер. Амма онъ меракълы ери шунда ки, мен о ерде тек аякътан дегиль, юректен де урулдым, ялынъыз шу ерни тилънен тариф этмек пек кучъ меселе. Мен де сенинъ кибби китап окъумагъа пек севем, нефис эдебияткъа олгъан марагъым аля бугунъ сёнмей, лякин озюм бир шейни адам акъыллы тариф этип оламайым, сёз тапалмай, эки-учъ лаф сёйлеп, токътап къалам.

— Я хасталыкъларынъны пек гузель тариф этип башлагъан эдинъ де, мен токътатмагъан олсам, бельким аля даа айтыр эдинъ,— дедим мен кене де къаделерни толдуруп.

— Э... бу тарафы энди къартлыкъ белясы олса керек. Къартлыкъта адамгъа хасталыкъларнен берабер

къоркъу да келе экен. Джебэде олгъан вакътымда, атешке киргенде биле о къадар къоркъмай эдим, шимди тѣшегимде яткъанда бир ерим санычса, атылып турам, шу ан плядж толугъа чекмеджемни къарыштырып башлайым, джан татлы экен, вай-вай олерим, деп отюм патлай, санки мен ольссем, дюнья баталжакъ, амма яшлыкъта инсаннынъ акъылына бир вакъыт олюм кельмей. Эр мевсимнинъ озъ емиши ола дегенлери догъру экен.

— Сонъ, сонъ сени юректен ким яралады ве ким тсдавийледди?— дедим мен, къаделерге ишмар этип.

— Энъ меракълы ери де шунда ки, мени яралагъан Лариса адлы медицина эмширесиди эди. О сары сачлы, орта бойлу адден зияде арыкъ, даима къайдадыр ашыкъкъан, лаф эткенде ерге бакъып лаф эткен, утанчакъ бир къыз эди. Кимерде бир о, биз яралылар яткъан палатагъа кирип, сиджакъларымызны ольчегенде, янынъа отуруп, козылеринъе бакъса, агърыларынъ санки тынгъан киби ола, о козылер санъа бир шейлер ишандыргъан киби бакъалар, ичинъе бир сиджакъ кирген киби ола. Мына меним юрегимни яралагъан да шу козылер олдылар. Эльбетте, о иш вакътында эр кимнинъ козюне де бакъадыр, амма манъа шай корюнген.

Лариса озю медицина институтунда окъуй, эки кунъде бир бизим госпитальде небетчилик япа эди. Эм энди мен санъа онынъ дюльберлигини, сиджакъкъанлыгъыни тариф этип оламам, эм мен эминим ки, сен оны корьген олсанъ, «достум бу сары, сепкилли бет къызда не тапкъан экен», деп тааджипте де къалыр эдинъ, лякин себебинни бильмейим, о вакъытта Лариса меним козюме кунеш ярыгъы, аджайып бир назиклик, энъ дюльбер чечеклерден, гузелликлерден ясалгъан бир пери олып корюлди. Менимдже бунынъ себебинни де о вакъыттаки вазиятнен анылатмакъ керек олур, о себеplerден бири — мен йигирми эки яшымдан дженк атешине кирип, этрафымда тек котек, къан, олюм корип

тѣнюльгенимдендир. Сонъ яралы алымда шу госпитальге тюшип, тынч палатада яткъанда, озюме кельген сонъ, юрегим манъа шу эмирини беян этти...

Дюнъя шай къурулгъан, менимдже мында тааджилленмеге де шей ёкъ, эр бир чечек озъ вакъыты кельгенде, ачмасы керек: вакъыты кельгенде къар ягъмасы, вакъытында исе гуллер ачылмасы, кузьде бизден кеткен къушлар, баарьде къайтып кельмелери керек. Инсанда вакъыты кельгенде севмек, севильмек, айле къурмакъ керек. Суный сюретте шу табий алларны токътатмакъ олмай экен. Кимерде бир къуш биле янъган орманда терек тапалмаса, озъ ювасыны къараджанынъ бойнузлары арасында ясамагъа ынтыла экен.

— Сен пек терен фельсефеге далдынъ, достум,— дедим мен.— Эм озюнъ де бутюн къабаатны дженк арабасына юклемеге тырышасынъ, озюнъни акъ сютнинъ къаймагъы этип къоясынъ, лякин мен сизинъ романынъызынъ ненен биткенини бильмек истейим.

— Токъта, ашыкъма, мен айтып битирейим де суалеринъни сонъ берирсинъ, эм отуз йылдан сонъ, кене бир даа корюширмиз деп, умят этме. Пек чокълары, инсанда севги дуйгъысы баарьде уяна, дейлер, бельким де догърудыр, лякин бизим севгимиз къышнынъ чиллесинде, эр шей къар тюбюнде юкълагъанда туташып кетти. Бир юректе янъгын башласа, онда сачрагъан учкъунлар, къав киби, экинджи юрекни де тутандыра экен.

Бизим палатада секиз адам ята эдик, эписи мен киби яшлар. Мен еримден даа турып оламагъан вакъытта, Лариса палатагъа кирсе, бир маначыкъ тапып келип меним яныма отура, лякин лаф этмекнинъ чареси ёкъ, бутюн козьлер бизге тикилип тура, эллеринден кельсе бизлерни козьлерицен ашайджакълар. Сонъ мен онынъ да чаресини таптым. Лариса кельмеген куню, мен яткъан еримден онъа мектюп язам. Бутюн дердимни, агърыларымны, сонъ аркъадашларымнынъ юзсюзлик-

лерине шикяет этип язам, севгимни анълатмакъ истеп
язаджакъ олам, чекишем, амма аслы да дуйгъуларым-
ны толусынен ифаде этип оламайым. Не де олса, мен
къолтукътаякъларыма асылып юре башлагъангъа къа-
дар биз шай, конвертсиз, мектюплешип турдыкъ.

Ларисанынъ вакъыты ёкъ, о мен киби, мектюплери-
ни чокъ узатмай, къыскъадан джевап яза, мени тынч-
ландыра. Палатагъа киргенде кимсеге корьсетмей ме-
ним ястыгъым тюбюне мектюбини тыкъып кете. Эй,
достум! Лариса ташлап кеткен къыгъытларны мен къач
кере къайта-къайта окъугъанымны, келеджек омюри-
мизге насыл планлар къургъанымны сен бильген олсанъ
да... Қъанатсыз учам, эгер де мен аякъкъа тюзелип тур-
сам, бу дюньяда менден де бахтлы инсан олмайджакъ.

Ниает, къолтукътаякъларнен юре башлагъан сонъ,
бизге тена ерлерде лаф этмек имкяны догъды. Сонъ,
чокъкъа бармай, пек бекленильген баарь келип етти.
О якъта ялынъыз баарьде темиз мавы кокни корип ола-
манъ. Кок булутлардан арынгъан, санки юксеклешкен
киби ола, денъыз тюсюне кире, ёллар къурып башлай.
Шу вакъытларда шемшекли, гүрюльтюли ягъмурлар
ягъып ерни-кокип уянта, этраф ешерип башлай. Ойле
күнләрде еринъде де отурып оламайсынъ, юрегинъ
де насылдыр раатсыз истеклер догъа. тыныш бермей-
лер...

Мен энди къолтукътаякъларымны ташлап, бир
къа таяна, топаллап юрем. Бир раатлыкъ куню,
Ларисанынъ кетирген урбаларыны кийип, гизли госпи-
та мен къачып, оларнынъ эвлерине барып-кельдим.
Лариса мени анасынен таныш этти. Олар тек экиси
яшар эдилер. Анасы, Лариса мени эвлерине алып бар-
гъадан тааджипленмедим, бесе-белли олар озь аралары
сёйлешкен олсалар керек. Биз кирип отургъан сонъ,
сачлары агъарып башлагъан, ёргъун бетли анасы, бая-
гъы вакъыт дикъкъатнен манъа бакъып отурды да, сонъ
менден не ерли олгъанымны, тувгъанларымдан кимлер

барлыгыны сорап башлады. Сонъ Ларисагъа айланып тюневин берильген нокъут концентратындан бир шорба пиширип, мусафирни сыйламакъ кереклигини айтты.

— Ёкъ, раатсыз олманъ, мен токъум, десем де, олар менни айткъанымны эшитмеген киби олдулар. Биз ода-да Ларисанынъ анасынен экимиз къалгъан сонъ, о менни козьлериме бакъып, илериде насыл омюр этмек фикиринде олгъанымны сорады, мен о суальни ерсиз деп тааджилендим ве бу чокътан чезильген меселе киби:

— Дженк биткен сонъ, мен чалышырым, Лариса да институтыны битирип, сонъ о да чалышып башлар, мен оны ич бир шейге мухтадж этмем,— деп хоразланып онынъ козьлерине бакътым. Къадын башыны яваштан саллап кулюмсреди.

— Эр шей ойле къолайлыкънен олмай, огълум, бир сачакъ астында омюр къурмакъ ичюн, даа пек чокъ къыйынлыкъларны да абрамакъ керек ола. Алла берсин, сен сагъ-саламет дженктен къайтып кель. Эгер де о вакъыткъа къадар сиз бири-бирингизни унутмаса-нъыз, беклесенгиз, сонъ итимал омюр эте билирсиз. Дженк даа битмей, бойле вакъытларда тесадюфий расткелишлер чокъ ола, шу себептен мында акъикый севги акъкында лаф юрсетмек менимджесине эрте, о вакъытнен сыналмасы керек.— Сонъ меним къашларымнынъ сытылгъаныны корип, девам этти:

— Сен менни догъру анъла, огълум, мен сиизден чокъ яшадым, чокъ корьдим, эм чокъта билем. Лариса меним екаяне балам, онынъ бабасы, Лариса даа яш экенде, бизлерни быракъып кеткен эди, о да эким эди. Манъа. «Мен сенсиз бу дюньяда яшап оламам», деп чокъ текрарлай эди, сонъ чалышкъан еринден бир апайнен тутунды, эм онъа да шай деп башлагъан. Чокъкъа бармай олар эвленилер. Мен де, эр бир ана киби, озь къызымнынъ бахытлы олмасыны истейим,— деди о, кокуюс кечирип.

Мен ачувландым, еримден туруп, **Л**арисагъа олгъан севгимни исбат этмек ичюн, серт давушнен, эллеримни сильтеп башлагъан эдим, о къадын **е**ринден къалкъып:

— Огур-огур, шорба пишти, ащ **а**шайыкъ да сонъ лаф этермиз,— деп одадан чыкъты.

Мен о вакъыт ачувлангъан эдим, **Л**якин о лафлар-нынъ догъру олгъаныны, кеч де олса, **с**онъундан анъладым. О вакъытта исе, «биз экимиз **б**ир-биримизни севген сонъ, бизге даа не керек, къалгъан **э**р шей озлюгинден олып чыкъар», деп тюшюне эдим. Йыллар бири-бири артындан отип кеттилер... Мен **б**ахтлы омюр къурмакъ ичюн инсангъа севгиден **б**ашкъа, даа догърусы, шу севгини сѣндюрмемек ичюн даа пек чокъ шейлер керек олгъаныны анъладым, ялынъыз бойле истиджеге инсан кечикип, чокъ йыллар отъкен сонъ келе экен.

— Сонъ-сонъ,— дедим мен,— шу **н**окъут шорбасы-нен эр шей биттими, ёкъса даа девамы **б**армы?...

— Сиз эдебиятнен огърашкъан **а**дамларсыз,— деди достум кулюмсиреп — шу сизинъ **т**илинъизде айтаджакъ олсакъ, бу ерде поэзия бите де **а**дий проза башлапа. Эки сѣзнен айткъанда, мен сагъ-**с**елямет дженкни битирип къайттым, эр кимде олгъаны **к**ибн, меним де джебѣде къазангъан орден ве медаллерим бар, о агъыр йылларда, четте турмай намуснен **д**жепклешкенимиз ичюн юзюмиз акъ. Эм адамнынъ юрегинде севгиси олса, бутюн зорлукъларгъа чыдай экен, мен **э**миним ки, меним севгим де мени чокъ дешетлерден, зорлукълардан, атта олюмден къуртарды. Мен о якътан **Л**арисагъа дапма акъча йиберип турдым. Дженк биткенинен, акълынъда олса, башта оджаларны арбий **х**ызметтен бошата башладылар. Мен де артыма-огюме бакъмай, догъру Горький шеэринѣ, Ларисам яшагъан **э**вге ашыкътым.

— Я тувгъанларынъны араштырмадынымъ?

— Не демек олсун, оккупациядан **с**онъ, оларны тап-

къандже чокъ вакъыт кечти, апам о агъыр йылларда кечинген. Бабамны мен бильмей эдим. Сонъ дайыларымны таптым. Биринджи йылларда бир къач керелер барып кельдим, бала-чагъа олгъан сонъ барып да оламадым. Сийрек-сепелек язышамыз. Эр ким озъ омрю, озъ къайгъы-истеклеринен яшай.

Биз биринджи вакъытларда Ларисанынъ эвлеринде отурдыкъ, сонъ биринджилер исветинде маиъа эки козлю квартира бердилер. Бир къызымыз олды, энди торунымыз да бар. Бу тарафыны ойле этрафлы икяе этмеге аджет де ёкъ.

— Не ичюн?

— Я айтам да, мында энди адий омюр прозасы кете, бу тарафы энди — иш, богъаз, хасталыкълар, къайна-намнынъ олюми ве, ннает, дуйдурмадан келип етишкен къартлыкъ, буларнынъ санъа, я да башкъасына не кереги бар?... Бир бакъкъанда эр шей ёлуида, бизлер де халкъларден экенк яшамаймыз, экимиз де чалышамыз, байрамларгъа, тойларгъа, джыйынларгъа барамыз, мусафир къабул этемиз, лякш шай олса да, кимерде бир, мен озюмни ялынъыз, бахытсыз ис этем. Эм озюме насылдыр буюк бир янълышыкъ якъан киби келе, тарсыкъам, бир себесиз океленем, рухтан тюшем, эр шейни бракъып, башымны алып чыкъып кетеджегим келе. Хусусан бу фикирлер менде эсленген сонъ пейда олып башладылар. Дерсинъ, бу дюньяда бир озюм, этрафымда ич кимсе, джан-джин ёкъ киби келе. Мен ойле вакъытларда элиме мандолиннамны алып, озъ тувгъан макъамларымызны чалып, яваштан йырлайым, козлерим торлана, юрегимни гъам-къайгъы сара, негедир языкъсынам, окюнем, терен ойларгъа далам... Бахтым ойле, тавшан къуйрыгъы киби къыскъа олгъанына окюнем. Мына бу корюшювимизде де мен сизден айры тюшкенимни даа да терси сездим. Амма кимсени къабаатламагъа акъкъым ёкъ, такъдир десем, инсан озъ такъдирини озю ярата дейлер, эм догъру экен.

Шу лафлардан сонъ, мен достума озъ фикиримни айтмагъа ляйыкъ корьдим.

— Бизим эпимизнинъ догъгъан йылларымыз паспортларымызда корсетиле, шу куньден башлап анълы омюр ёлу эсаплана. Он алты яш, йигирми, кьыркъ, иляхри... Йыллар оте бере, кимерде пек тез кеткен киби ола, шу оьткен йыллар ненен толдурылгъан, нелер япып етиштиргенсинъ? Мына шу суаллер адамгъа тыныш бермейлер. Пек чокъ планлар тизесинъ, вакъыттан семерели файдаланмагъа тырышасынъ, лякин эр вакъыт тюшонгенинъ, киби де олмай. Кимерде умют этильмеген, бекленильмеген адиселер истеклеринъе мани ола, я да оларны тезлештире де билелер.

Кимерлери кьырккъа киргенде белли алим, шаир, нам къазангъан агроном, я да буюк ишлернен огърашкъан адамлар олалар, ойле вакъытларда биз: «Бакъынъ шу адам даа яш олса да, озюни алемге танытты», деймиз, яний ойле адамлар илериде даа да оседжеклерини козьде тутуп, олар даа яш деймиз. Кимерлерининъ исе яшы кьыркъны кечсе де, даа не истегенини, не арагъаныны озю де бильмей. Ойле адамларгъа: «Энди яшы кьыркъны кечти, аля даа озъ аятыны къуруп оламай», дейлер, яни шу отькен йыллар нафиле, бош кечкенини къайд этмек истейлер.

Эльбетте, эр кимге, атта пек истидатлы аламларгъа биле, джангъа намыны таркъатмакъ, тарихта адыны къалдырмакъ насип олмай. Эм меселе онда да дегиль. Амма сен бир вакъытларда кимгедир яхшылыкъ япкъан олсанъ, ярдым кьолунъны узаткъан олсанъ, сенинъ адынъ, сыманъ ойлелерининъ юрегинде яшар.

Менимдже адам сыкъ-сыкъ озюнден сорамакъ керек, «меним арекетлеримден биревлерге енгиллик оламы? Мен ялынъыз озюмни къайгъырып яшамайыммы?» деп кяде-бир ойланмакъ да керек.

Мына сен, «мен бахтсыз олдым», деп айтасынъ — бу янълыш, сен бахтсыз дегиль де бахтлы адамсынъ,

Сейтхалиль, эм не ичюн бахтлы олгъаныны да айтайым. Экинджи джан муаребеси бизим мемлекетимизден 20 миллион кърбан алып кетти, шу дешетли атешлер ичинден биз сагъ-селямет чыкътыкъ, бу бир, экин-джиде сенинъ севген ишинъ, аилеъ, аркъадашларынъ бар, сенинъ адынъны, тюзюнъни яшатаджакъ эвлядынъ бар, булар бахт дегильми?! Ёкъса сен бир чувал алтын олгъан адамлар бахтлы ола билир, деп эсаплайсынъмы? Ёкъ, достум, о вакъытлар кечти, азырки заманда бизлер акъыкъый бахт санплеримиз.

Достлукъкъа кельгенде, адамнынъ акъыкъый, ишанчлы достлары олмакъ керек. Буюк Дагъыстан шаири Расул Гамзат: «Ёкъ этменъиз достларынъызны», адлы шиир язды, онда дост къадрини бильмек кереклиги акъкъында сёз кете. Керчектен достлары олгъан адам ич бир вакъыт озюни ялынъыз не этмез,— деп мен сёзюмни кестим.

Сейтхалиль еринден турып манъа элини узатты да:
— Сагъ ол достум!— деди. Сонъ манъа дуйдурмай козьлерини сюртти, юзюне кедер эткен бир шейни силип алгъан киби олды.

— Бугуныки субетимиз меним бир вакъыт акълымдан чыкъмаз,— деди о.

Биз мусафирханеге ёнельдик.

Сербест динълейнджи

О йылларда мектеп чагына кельген балаларны, еди яшыны толдурдымы, я да толдурмадымы — онынъ айына, йылына бакъмай эдилер. Окъув йылы башлангъан куню мектепке топланып кельгенлерни оджа озю, сайлап ала тургъан. Эм къабул олумагъан балаларгъа да, не чюн къабул олмагъанларыны, оджа айта эди. Шу вакъытларда оджа: «Санъа бир къарыш даа осьмек керек», «сенинъ башынънынъ балабанлыгъы яхшы, лякин белинъ даа юфкъа, ананъа сёйле санъа бакълалы лакъшаны чокъча ашатсын». Я да:

— Сенинъ фамилиянъ не? Меметовмы. Ёкъ, бизде Меметовлар чокъ, сен бир йыл даа токътап тур, анавы Меметовлар битирип чыкъсынлар да сонъ сен оларнынъ ерине келирсинъ», — деп шакъасыз адым биле атмай эди. Затен кой халкъы Ариф оджаны пек мыскылджы, лагъапчы адам деп биле эдилер.

Фукъаренинъ часты-онинъ эв толусы балалары, дей тургъанлар. Бизим анлемизде де докъуз бала олып, энъ кичкенеси де мен эдим, шу себептен манъа янъы урбалар да тикильмей эди. Агъаларымнынъ штан-кольмеклери бири-биринден кечип, энъ сонъунда манъа бериле эди. Шу себептен олса керек, меним штанымда ямавлар эпиппинъкинден чокъча ола. Аякъкъап меселеси де къолай чезиле, чюнки бизлер тап сувукъ кузь ягъмурлары ягъып башлагъангъа къадар ялынаякъ юремиз, сонъ бабам кузьде союлгъан тосуннынъ терисинден эпимизге

бирер чифт чий чарыкъ тике чарыкъларынынъ юньлерини кыркъа эдилер, амма манъа кельгенде, «зарар ёкъ, юньлерини турсун, чокъкъа даянырлар», деп айтыла эди, мен де оларнынъ айткъанларына инана эдим. Кимерде агъамлар бир ерге ашыкъсалар, шашмалап бири бирининъ чарыкъларыны алмаштырып кийген вакъытлары да ола эди, амма менимкилеринне кимсе такъунмай, олар юнлю, башкъаларынен адаштырмакъ мумкюн дегиль.

Вакъыт кельди мен озюмни энди буюклер сырасында сана башладым. Саба турып сыгырымызны дагыгъа айдайым, аркъамнен одун, пичен де ташып башладым. Ялынъыз дагыдан одун юкленип кельгенде, койге къоркъа-къоркъа кирем, кой яшлары меним одунларымны корьселер:

— Асан, насыл олды да сени къаргъалар алып къачмадылар? Олар юва ясамакъ ичюн бойле чырпыларны арамакънен буламайлар,— деп куле эдилер. Манъа о вакъыт балта ишанмайлар, эм менде балта котермеге такъат ёкъ, шу себептен кучюм еткен индже чырпылары кырып топлап аркъама юкленип келем.

Кузь кельгенде агъамлар, татамлар мектеп тедариги коре башлайлар. Китапларыны, урбаларыны азырлап къоялар. Эм шу йылы мен де кызыштым чюнки къомшумызнынъ огълу, меним аякъдашым Суфьян да мектепке бараджагъыны манъа айтты. Мен де Суфьяндан артта къалмакъ истемедим, чюнки курешке къалгъанда мен оны йыкъа эдим. Мен башта озь фикиримни анама сёйледим. Анам:

— Ёкъ балам, сен даа яшсынъ, окъуп оламазсынъ, бир йыл даа сабыр эт,— десе. Мен:— Ёкъ, Суфьян баргъан сонъ манъа да бармакъ керек,— дедим.

— Сен Суфьянгъа бакъма, о сенден бир яш буюк, амма сенинъ акърандашларындан даа бириси мектепке бармай,— десе де мен айткъанымдан къайтмадым.

Шу куню акъшам, бабам, агъаларым иштен келип, ювунып софрагъа отурдылар, амма мен ашамадым, ба-

бама, мен даа якъында ашадым, деп ялан айттым. Софра джыйылгъан сонъ, анам бизим экимизнинъ арамызда олып кечкеп лакъырдыны бабама айтты. Бабам кулюм-сиреп тааджиппен манъа бакъты да:— Я сен къоркъмай-сынъмы?— деди.— О ерде балалар эписи сенден буюк-лер.

Мен кене де Суфьянны ортагъа сюрдим, эм кимседен къоркъмагъанымны да айттым. Ахыр санъу бабам сѣюмизни екюнлеп:

— Яхшы, айса мен бу ишке киришмейим, бар Ариф оджанен корюшип лаф эт, о не десе ойле де олур. Ляйыкъ коръсе, алыр, коръмесе, къайтарыр. Бизлер оджагъа бир сѣз айтып оламаймыз, о озъ ишини бизден яхшы биле,— деп лафымызны кести.

Суфьян манъа учъ куньден сонъ, шу йылы мектепке бараджакъ балаларнынъ мектеп азбарында топланджакъларыны, эм бу хаберни Ариф оджанынъ озю айгъаныны сѣйледди. Мен кене де анама япыштым да, манъа тез-тез чанта тикмесини айттым.

— Я сен башта Ариф оджанен лаф этеджек эдинъ де? О разы олса сонъ санъа да торба тикерим,— деди анам.

Екъ, оджа кельгенлер эписи торбаларынен кельсинлер, деген деп зорладым... Анам, гъарип меним инатлыгъымны биллип, разы олды. Сет тюбюнден чул яшигипни чыкъарып, къарыштыра башлады. Амма келишкен бир шей тапмаса керек, ойланып къалды, сонъ кокус кечирип манъа бакъты. Мен десенъ, мына-мына агъламагъа азыр турам, чюнки меним озъ истеклерим ичюн курешке скяне слям — агълав эди, ялынъыз агълап енъе эдим. Къыскъасы, анам бутюн кунюни сарф этип, чешит чул парчаларында манъа бир торба тикти, эм меним шу торбамда, дженнет къушунынъ къанатларыны анъдыргъан бутюн тюслер бар эдилер.

Ниае, чокъ бекленильген кунъ де етип кельди. Биз Суфьяннен торбаларымызны боюнларымызгъа асып,

энди баягы бала таплагъан мектеп азбарына бардыкъ. О ерге кельген балаларнынъ чокъусынынъ аналары, къартаналары, таталары алып кельгенлер, амма бизлер, озюмиз келип топлагъанларгъа къошулдыкъ. Бираздан Ариф оджа чыккып, кельгенлерни бир козьден кечирди де:

— Балаларны алып кельген аналар, къартаналар четке чекильсинлер, янъы кельгенлер исе бир сырагъа тизильсинлер!— деп эмир этти. Анасындан айрылгъанлардан базылары агъламсырап башлагъан эдилер, оджа шу арада:

— Агълагъанларны догъру балалар багъчасына алып кетинъ, бу ерде оларнынъ ишлери ёкъ!— дегенинен эписи башларыны омузлары арасына сыккып, тынып къалдылар. Сонъ оджа эсас ишине — мектепке къабул олунаджакъларны ве даа яшлары етмегенлерни айырып башлады. Невбет манъа кельгенде, оджа мени баштап аякъ козьден кечирип:

— Сенинъ адынъ не?— деп сорады

— Асан.

— Сен кимнинъ огълусынъ?

— Бабамнынъ...

Сырада отургъан балалар ве четте тургъан аналар кулюштилер, мен де, «булар неге кулюше экенлер», деп этрафыма бакътым, сонъ эслепп алдым оджа да озюни зорнен тутта.

— Не кулесиз, Асан догърусыны айта, о бабасынынъ севимли огълу экен,— деди де сонъ, текяранчыкъ арткъа чекилип, меним сырлы торбама, юнлю чарыкъларыма бакъты да:

— Я бабанънынъ ады не?

— Бербер Сеттар,— дедим мен бир нефесте.

— Берберини ташласанъ да зарары ёкъ. Демек сен Асан Сеттаров ола экенсинъ ойлеми?

Мен «бильмейим» дер киби омузларымны къыстым, чюнки манъа о вакъыткъа къадар даа ич бир кимсе Сет-

таров дегени ёкъ эди. Сонъ оджа пармагынен меним торбамнынъ уджуны тутып да текяран четке чекти ве:

— Кель биз бойле япайыкъ Асан Сеттаров,— деди.— Сен акъыллы бир йигитке ошайсынъ, амма бизим сыныфмыздаки ралелеримиз бираз юксекче, сен анда отурсанъ аякъларынь ерге стмейджек, санъа азачыкъ даа осьмек керек. Йылындан кельсенъ мен сени биринджи ралеге отуртурым, эм эминим ки, сен эписинден яхшы да окъурсынъ,— деп манъа эвге къайтмамны эмир этти.

Мен бельки де шу йылы мектепке къабул олунмагъаным а къадар янып куймез эдим, эгер де Суфьянны да четке чыкъаргъан олсалар, амма о. шу чельтсвден аман-эсен кечти де, биринджи сыныф талевеси олып, севине, севине эвлерине къайтты.

Эм озю де шу саат озюни буюклер сырасына къошуп, меним яныма келип, хатиримни биле сорамады.

Эвимизге пасыл къайтып кельгенимни де бильмейим. Эвге киргенимнен, башта бойнумда асувлы торбамны чыкъарып сэт устюне аттым. Акъшамгъа къадар аш да ашамадым. Апам меселенинь асылыны, меним чырайымны коръгенинен анъласа керек, сорап да отурмады, бир къач кере ашамагъа чагъырса да бармадым. Мен акъшамны, бабамнынъ иштен къайтып кельгенини беклеп турам.

Акъшам бабам иштен къайткъанда къапуны ачар-ачмаз огюне чапып чыкътым да, сёз айталмай, агълап башладым.

— Хайыр ола огълум, насыл шей, не олды?!— деп бабам менден меселенинь асылыны анълатмамны сора-са да, козьяшларыма богъулып айтып да оламадым, сонъ о анамдан не олгъаныны сорады, апам да ишнинъ асылыны темелинден бильмегенини айтты, лякин мен мектептен кельген сонъ бойле къутургъанымны да къошты.

— Токъта я биз анълашкъан эдик де,— деди ба-бам,— оджа не айтса ойле де олур, дегенде сен разы

олгъан эдинъ де? Токъта, агълама сен кыыз бала дегилъсинъ, кыана сѣйле сырасынен, оджа санъа не деди?

— Йылындан келирсинъ,— деди.

— Яхшы экен де айса, бир йыл даа сербест юрерсинъ бунъа севинмек керек, сен исе яш бала киби агълайсынъ...

— Ёкъ сиз озюнгыз барып оджанен лаф этинъ, мен Суфьян къадар окъуп оламайджакъыммы ёкъса, оны алдылар да?

— Ариф оджагъа мен шорбаджылыкъ этип оламайым огълум, о не япкъаныны, кимни окъутмакъ ерек олгъааныны менден яхшы биле,— деген эди, мен кепе де окюрнп агълап башладым. Акъшам кепе де не къадар зорласалар да аш ашамадым.

— Демек сен ачлыкъ илян этесинъ ойлемп?

— Ашамайым!

Бабам лафны яры шакъагъа чевирсе де, мен онынъ козьлеринден, арекетлеринден, мени аджыгъаныны сезем, чюнки бабам озюнинъ кичкенесини севе эди...

Ачлыкъкъа даянмакъ пек зор, гедже тюшюмде къач керелер аш ашагъанымны корип уяндым. Сабасына бабам меним солгъан чырайымны корип къоркъты гъалиба, манъа муляйим давушнен:

— Яхшы огълум, сен окюнме, ананъ санъа къатлама пишире, ашап тур, мен шимди догъру мектепке барып оджанен лаф этерим, зан этсем о да ред этмез, сени мектепке алып, амма мен сенинъ бойле агълауукъ экенинъни билъмей экеним,— деп эвимизден чыкъып кетти.

Чокъ йыллар кечкен сонъ, шу куню бабамнен Ариф оджа арасында олып кечкен лафларны манъа да айткъан эдилер. Шу куню олар арасында мына бойле, я да онъа ошагъан лафлар олып кечкен:

Бабам:— Ариф, сиз бизим кичкенеге тюневни бир йыл даа бекле дегенсиз, о тюневинден берли аш ашамай, сув ичмей агълап отура, не анасы не де мен чаресини буламаймыз. Мен сизге ялварам, барсын о да бир къач

вакытлар балаларга кышулып мектепке кытасын, сиз оны да сыныфка кирсетинъ, бир кыач кунъден сонъ, мен эминим, о озю де безип мектепни брактыр,— деген. Оджа да разы олгъан, сонъ:

— Яхшы, айса Асан бизим сербест динълейиджимиз олур, деген. Эм керчектен де ойле олып чыккыан эди. Биз окъув йылы башлагъанынынъ биринджи куню келип сыныфымызга киргенде, оджа мени корип бир сёз айтмады, ялынъыз о мени энъ арттаки, бир кыапагъы кыопкыан ралеге ялынъыз озюмни отуртты. Башкыа ралелерде нсе балалар экишер-экишер олып, отурдылар. Сонъ оджа бизлерни яны окъув йылынен хайырлады, мектептеки низам-тертип акъкында, темизлик акъкында айтты.

— Сизлер энди мектеп талелелери сайыласыз, сизлерден энди башкыалары ибрет алмалары керек. Бу йыл сизлер мында окъумагъа, язмагъа, ракъамларны кышып чыкыармагъа, таксим этмеге огренеджексиз,— деп мектепке не вакытта келип, не вакытта кыайтыладжыгъыны ве даа пек чокъ огутлер берди. Сонъ, манъа хытап этип:

— Асан да бизнен оладжакъ, лякин о бизим сербест динълейиджимиз сайыла. Балалар эписи айлянып манъа балалар «сербест динълейиджи» дегенининъ не демек экенини дигерлери киби, мен озю де бильмей эдим. Эм биз оджага бакып кыалдыкъ.

— Сербест динълейиджи дегени,— деди оджа, лафыны девам этип,— даа яшы етмесе де, озъ истегинен бизим дерслеримизге кирип, сизлернен берабер кечильген дерслерни огренмеге тырышкыан адамга айталар. Асан ичкы режим ёкъ, о истеген вакытта мектепке келе, истеген вакытында чыкып кете биле, сыныф журналына да онынъ фамилиясы язылмай, оджа, эвге берген вазифелерини де, ондан талап этмей,— деди.

Биринджи вакытларда мен де мектепке эрте келип, чанъ кыакыылгъанда эр кеснен берабер сыныфка кир-

длм, сонъ, бакъам-корем башкъа талелелерден меним ич бир фаркъым ёкъ, яни манъа берильген сербестликлерден мен ич де файдаланмай экеним. Эм менде шу фикир догъмасына бир шей даа себеб олды. Бизлер мектепке барып башлагъанымизнынъ экинджи куню, оджа балаларгъа «Элифбе» китабыны, экшер дефтер, къалем даркъатты. Эписинден сонъ манъа якъынлашып:

— Сен де сырадан къалма,— деп манъа олгъаны оладжагъы бир дефтер берди. Балаларнынъ торбалары толып кетти менимки исе кене де бош киби саллана, бир дефтернен торба толурмы?

Экинджи куню мектепке кечип кельдим. эм торбам ны да агамларнынъ эски китапларынен рыкъма-рыкъ толдурып, бойнума астым. Мен кельгенде балалар экинджи дерске кирген эдилер. Мен къапуны къакъмай, кимседен де разылыкъ сорамай, догъру озюмнинъ къырыкъ ралеме барып отурдым. Балалар башларыны котерип меракънен манъа бакъсалар да, оджа айланып биле бакъмады, дерсинъ сыныф къапусыны ель ачкъан. Отургъанлар сыныф тахтасындан озъ дефтерлерине нелердир кочурип язалар. Мен де озюмнинъ екяне дефтеримни чыкъарып, тай ресими чыза башладым.

Яйлада меним тайым отлап юре эди, бабам манъа:

— Сенинъ тайынъ яйлада анасынен отлап юре, о буюк олгъандже сен де осерсинъ, сонъ мен сени яйлагъа алып чыкъарым. тайчыгъынъа минип, оны чапмагъа алыштырысынъ, онынъ аркъасына даа ич кимсе минмеген, сен озюнъ онъа нокъта такъып, агъызлыкъ къойып минеджексинъ,— деп мени севиндире эди. Эм кимерде-бир баштакълансам, сёз динълемесем. эвдекилерине къылынсам, анам манъа:

— Сен бойле ярамазланаджакъ олсанъ, сёз динълемесенъ бабанъа сёйлерим, сенинъ тайынъны сатар, эписи-бир сен оны бакъып да оламайсынъ. башкъасына мал олсун,— дегенде, мен шу ан тсслим ола эдим, чюнки тайым меним, энъ буюк къуванчым эди.

Геджелери туюшумде мен яйлагъа чыкъсам, о ерде юрген табунлар ичинден шашмаламай озъ тайымны тапам, онынъ аркъасына минип, чокъ ерлерини доланам. Тайим манъа, «ялынларымны къавий тут», деп чапып башлай, сонъ дерелер устюнден «Къаравул къая», «Нисан къая»лар устюнден учып кече, мени тойдандже кезинтирген сонъ, эвимизге якъын кетирип бракъта да, озю кене де яйлагъа, анасына кете эди.

Бир кунъ оджа талебелерге эвлерине эзберлемек ичюн берген «Иште, кельди кыш баба»адлы ширини сорап башлады, лякин ширини кимсе сонъуна къадар эзберлемегенинден себеп, оджа гъадапланды, чырайыны сытып балаларны тазирлей башлады. Манъа идерс вакътында элимни котермек де олмай эди, котерсем биле, айланып да бакъмай. Сербест динълейиджилерге ялынъыз дерсте отурмакъ мумкюн экен, озъ фикрини айтмагъа, субетке къошулмагъа акъкъы ёкъ экен. Мен де оны билип-туруп, элимни котермей, кимседен де изин сорамай, еримден къалкътым да, гуръ даушнен:

...Асанда бир гузель тай бар,
Чапар, кишнер, ойнакълар.
Къуйрукъ чонтукъ, устю чубар,
Окъдай онда аякълар!—

деп ерме отурдым. Мен о бейитни агъамлардан эшитип, эзберлеп алгъан эдим. Меним апансыздан якъан чыкъышым эр кимни айретте къалдырды. Оджа биле менден ойле «сербестлик» беклемесе керек, о джа баягъы вакъыт манъа бакъып сусып отурды, сонъ о «зюне келип:

— Аферин Асан, сенден адам оладжакъ экен, амма биз бугунъ «Къыш» ширини эзберлемек керек эдик, сен

исе тап учюнджи сыныфкъа кечип кеттинъ, бойле кетсе сен бир йылда мектепни битиреджекке бенъзейсинъ,— деди де, дерсининъ бозулгъанына ачувланып сыныфтан чыкъып кетмемни таклиф этти.

— Сен бу арада азбаргъа чыкъып бираз кезинсенъ, бизге де кедер этмесенъ пек яхшы олур эди,— деди.

Меним сыныф журналында адым ёкъ, менден берильген вазифелерни де кимсе сорамай, бильгиме де бир тюрлю къыймет кесильмей, истесенъ агъызынънен къуш тут!.. Не япаджакъсынъ, яваштан торбамны бойнума асып, сыныфтан чыкъып кеттим.

Эвимизге бараджагъым да кельмей. Эй, мен бу арада тайымны тапсам да, аркъасына минип узакъларгъа, мени кимсе танымагъан, бильмеген ерлерге кетип сакъланыр эдим, арасынлар, оджаны да бираз зыкъарласынлар. О манъа нафиле ерде, «сыныфтан чыкъ, бизге кедер этме»,— деп айтты я мен кимге кедер эткеним?.. Балалар шиир айта эдилер, мен де айттым, онъа да къабайлы олып чыкътым...

Кимсе олмагъан багъча ичинден кетем, даа эрте, эвимизге де ашыкъмайым, ялынъыз оладжагъым келе. Меним алымны кимсе анъламагъаны ичюн, озъ-озюме янам, окюнем.

Мен эр кунъ кельмесем де, мектепке сербест динълейиджи сыфатында къатнап юргеним аман-аман арым йыл олды. Шу девир ичинде мен мектеп смюринен баягъы таныш олдым. Оджанынъ элинде даима, багъча ич кимседе олмагъан къырмызы къарындаш ола эди. О балаларнынъ дефтерлерине вакъыт-вакъыт, шу къырмызы къарындашнен къайдлар япа, ишлерине къыймет кесе эди. Бельким меним дефтериме де оджа шу къарындашыннен бир шейлер язар, деп арз этем. О ралелер арасында юргенде, мен де озъ дефтеримни раленинъ четине къоям да, озюм бакъып турам, не бермеген алла, бельким меним дефтериме де бир шейлер язар, деп умют

этем, амма оджа мен отургъан ралеге айлянып да бакъ-май, кечип кете.

Бир кунъ, мен ич де умют этмегенде, оджа меним ишиме де кыймет кести, шу къырмызы къарындашнен меним дефтериме де нелердир язды... Бу меселе шай олгъан эди. Шу куню, мен сыныфкъа кене де эр кимден сонъ келип кирдим. Балалар оджа тахтагъа язгъан меселелерни чезелер. Бираз отургъан сонъ, джаным сыкъылды. Кене де тайымны, дюльдюлимни хатырлап башладым да, шу хаялымда оны насыл тасавур эткеним киби, ресимини чызмакъ къарарына кельдим. Дефтеримнинъ ортасындан бир къгъытыны йыртып алдым да оны конделен къойып, ишке башладым.

Вакъыт-вакыт артыма чекилип, якъан ресимме назар ташлайым, сонъ кене де дудакъларым арасындан тилимнинъ уджуны чыкъарып, де сол, де сагъ омузыма башымны янтайтып, сонъки чизгилернен ресимини жанландырам. Тайым чапа, онынъ гурь ялынлары, куйругъы авада далгъалана. Озь ишиме бакъкъан сайын сукъланам. «акъшам бабама корьсетсем шашар», деп хаялланам. Мен шай хаялланып тургъанда яныма оджа келип токътагъаныны да эслемей къалдым.

— Я бу да не?— деди о мени тааджипке къалдырып, шу дередже кямилликнен япылгъан ат ресимини коре-турып «бу да не?» дегенине шашты.

Бу меним тайым, о яйляда юре,— дедим гъурурлен чекки мен эмнн эдим ки, менден башкъа ич кимсенинъ озь тайы ёкъ эди. Оджа ресимни огюне чекип, кыйрагъы къарындашнен онда нелердир язды. Меним хаялларым керчек олды!.. Инает, меним ишиме де кыймет кесильди...

Ондан сонъ мен энди сыныфта да отурып оламадым, манъа тез-тез эвимизге барып анама, бабама, агъала-

рыма макътанмакъ истегн эр шейини енъди. Оджа янымдан кетер-кетмез, ресимни дефтерим ичине къойып, сыныфтан чыкъып кеттим.

Меним бахтыма шу куню бабам да, агъаларым да эвде эдилер. Эеджанланып чапкъанымдан къызаргъап бетимни корьген бабам:

— Хайыр ола, Асан насыл шей,?— деп сорады.

— Мына насыл шей! Оджам манъа къойгъан ишаретни бакъынъыз,— дедим де торбамдан тез-тез дефтеримни чыкъарып, бабама узаттым. Агъамлар да меракъланып, бабама якъынлаштылар. Олар ресимни корьгенлеринен шакъылдап куле башладылар, «булар неге куле экенлер», деп беклеп турдым. Сонъ агъам:— Эки къойгъаны-къойгъан, оны да йыкъылмасын деп, янына тиреме де тарттыргъан — дегенинен гъайрыдан кулькю башланды.

— Насыл эки шу,— деп мен бабамнынъ элинден ресимни тартып алдым да, дикъкъатнен оджнынъ къойгъан ишаретине бакътым. Эм керчектен де, о «эки» ишаретини янтайтып къойгъан да, онъа да къанмай, янына тиреме киби этип минус ишаретини де чызгъан, сонъ имзасыны чеккен...

О кунь меним акълымдан ольгенджек чыкъмайджакъ чюнки мени эр шейден зияде, айретте къалдыргъан да— шу къадар усталыкънен япылгъан ресимге оджанынъ насыл къолу барды да, онъа «эки» къойды? Айды, яхшы, эки къойгъан сонъ, шу тиременинъ де не кереги бар эди?! Мен шу тиремени ёкъ этмек ичюн, пармагъымнен (о йылларда даа резинка ёкъ эди) «тиремени» сюртеджек олдым, кягъыт йыртылды, ондаки тиреме ерине бир тешик асыл олды, сонъ ачувлангъанымдан агълай-агълай, ресимни йырттым да собагъа ташладым.

Мектепте де балалар манъа къойылгъан ишаретни анълагъан сонъ, адымны «тиремели Асан» къойдылар.

Шу лагъабны эшиткен сонъ, мен башта достум Суфьян-
ны тутып котекледим де, бир даа келеджек йылгъа къа-
дар мектеп къапусына якъын биле бармадым. Эм мен-
ден башкъа коюмизде бир даа сербест окъуюджы да
чыкъмады...

1979.

МУНДЕРИДЖЕ

Атеш башында	3
Эрылгъанлар ачкъанда	27
Узакъ кечмиштеп къалгъан мектюп	41
Анамнен бааръ беклей эдик	58
Яшлыкъ башкъа бир келе...	70
Илькн адым	79
Джедвельге къойылмагъан дерс	85
Топлар сускъан сонъ	94
Эвлят асретлиги	107
*Атеш сынавындан кечип	118
Биринджи севги	131
Фиданлар	142
*Отуз йылдан сонъ	165
*Сербест дингълейиджи	77

На крымско-татарском языке

Джевдет Аметов

КОГДА ЦВЕТЕТ СИРЕНЬ

Рассказы

Редактор М. Алиев

Риссам Е. Жиркова, Я. Жирков.

Риспмлер редакторы Л. Понаморёв.

Техникий редактор Е. Потанова

Корректор Л. Дерменджи

ИБ — 1294

Басмаханеге берльди 04. 01. 80. Басмагъа рухсет этильди 15. 12. 80. Р 09274.
Форматы 70X108¹/₃₂. Басмахане кягъыты № 1. Эдебий гарниттура. Юкъары
басма. Шартлы басма л. 8,4. Нешир л. 8,13. Тиражы 3000. Сымарыш 157.
Фияты 75 к.

Гъафур Гъулам адына Эдебият ве санъат нешрияты, Ташкент, 700129.

Навойи сокъагъы, 30.

Озьбекстан ССР Нешриятлар, полиграфия ве китап тиджарети ишлери
Девлет комитетининг Ташкент «Матбуат» полиграф истисал бирлешмеси.
Янъыёл шеэри, Самаркъанд сокъагъы, 44.

Аметов, Джевдет.

Эрылгъанлар ачкъанда: Икяслер.— Т.: Эдебият ве санъат нешрия-
ты 1980.—192б

Джевдет Аметовнынъ 60 йыллыгъы мунасебетинен нешир этильмекте ол-
гъан «Эрылгъанлар ачкъанда» китабына джепкден сонъки девир ичинде яз-
гъан энъ яхшы икяслеринден нумюнилер кирсетилди. СССР языджылары
Союзнынъ азасы Джевдет Рамазанович Аметовгъа 60 яшына келюви муна-
себетинен «Озъбекстан ССР-де нам къазангъан медениет хадими» деген фах-
рий унван берилди.

Аметов, Джевдет. Когда цветёт сирень. Рассказы.

вдст.

ирня.

ге ол.
де яз
ылары
муна
фах

кдзы.

75 к.

